

СУТЈЕСКА

ШПАНАЦ У СТРЕЉАЧКОМ СТРОЈУ

Колоне наших јединица, послије успешних бојева на Неретви и Дрини, изукрштале су територију Санџака. Савладали смо безбројне окршаје и опасности и поносили се дотадашњим успјесима. Али знали смо да нам предстоје још многи маршеви, борбе, жртве. Правац — увијек напријед. Циљ — све ближи, достојан највећих прегнућа.

Били смо навикли на готово свакодневне акције. Вишедневни одмор нам се чинио неоправдан и у тим ситуацијама се осјећало како наши борци сами постављају питање зашто се мирује и чека. Непрекидна активност, свестрана иницијатива старјешина, свих бораца — то је била главна одлика наших јединица.

Побједе на Неретви, разбијање четника код Главатичева, на Липети планини, код Калиновика и на другим мјестима, успешно форсирање на први поглед несавладљиве Дрине — још више су учврстили офанзивно расположење наших бораца. А када смо кренули према Колашину, борбено расположење свих јединица у бригади било је на врхунцу. Били смо готово потпуно заборавили на стотине километара савладаних у кратком времену, под условима оштрих борби и крајњег самоодрицања људи. Јер, тако рећи, на домаку једнодневног марша налазила су се четничка легла, затвори-мучилишта за припаднике народно-ослободилачког покрета, тамо су нас очекивали наши другови, рођаци, пријатељи, родитељи — илегални позадински радници. Не зна се ко је више прижељкивао тај сусрет, ми или они. Прије и послије борбе на Мојковцу с нестрп-

љењем смо очекивали да нам се омогући продор у позната, завичајна села. Тих дана су се упорно проносиле вијести да ће наше јединице кренути за Метохију и јужну Србију. Разговарали смо о томе и изражавали задовољство, особито када бисмо били у том походу на челу ударне групације наших јединица.

Ипак се наше наде нијесу испуниле. Наређењем штаба бригаде наш батаљон се оријентисао на Лим, са задатком да поруши комуникацију која води том долином и спријечи саобраћај који је овдје био необично жив у то вријеме. Десетог маја 1943. године јединице нашег батаљона биле су распоређене у рејону села Метанца и села Кања. Моја чета је била постављена према Бродареву. Наређено нам је да ниједан метак не смије бити испаљен у празно. Наш пушкомитраљез, који је био постављен готово на самој цести, имао је свега око осамдесет метака. Пошто је протекло неколико сати узалудног чекања, полако смо почели сумњати да ће од борбе ишта бити. Појединци су се због тога и лјутили. Били смо уз то и гладни. Када смо били изгубили готово сваку наду да ћемо тога дана „укрстити копља“ с непријатељем, негдје око 11 часова зачула се са правца Бродарева потмула, па све ближа и разговетнија хука тешких мотора.

Прилегли смо на земљу. Прибио сам се поред неког церовог дебла на једном облом брежуљку. Видио сам многе другове како су се заклонили иза жбунова и с упереним оружјем очекивали наилазак камиона иза благе окуке на удаљености од двадесет до тридесет метара. „Мали Илић“, како смо га у чети звали, иначе повисок борац, који је овога пута имао бољи преглед него остали другови, поче одозго да добацује.

— Пазите, другари, три за грош!.. Не трошите муницију улудо! Сваки метак — погодак!

Нестрпљење је расло, а хука мотора је бректала под тежином терета. Само што се нијесу појавили.

— Пропустите прва два-три камиона! Нема тенкова у колони! — јавио се поново Мали Илић.

Управо тада је иза окуке наишao први камион. Одлична мета. Неки од наших пушкомитраљезаца није могао одољети срцу, препорука Малог Илића није поштована. Заштектао је пушкомитраљез и својим рафалима повукао жестоку паљбу пушака и аутоматских оруђа. Први камион се зарио у повеће наслаге пијеска поред цесте. Талијани су почели да искачу и склањају се испод пута и изнад њега. Неко с оружјем, неко без ичега. Једноме од њих запе пушкомитраљез о дрвену ограду камиона, па смо стално мотрили на њ, како бисмо га се што прије дочепали.

Послије два сата борбе, командир чете Мића Вујошевић нареди истуреном воду да се, користећи се увалицама и проријетким дрвећем, пребаци напријед, како бисмо неутралисали талијанске митраљезе и минобаџаче, који су се све нервозније гласкали. Уз пут смо скинули онај пушкомитраљез са првог камиона. Неко од другова је дограбио сандук муниције, други пакете са цигаретама, чоколадом, сувим месом и печеним кокошкама. Пред нама се, недалеко од првог камиона, указала колоница од пет-шест камиона, из којих су Талијани искочили и посјели пложај на једној узвисини, одакле су њихови митраљези немилице и доста прецизно везли по околним чукицама. Нијесмо могли да им се примакнемо на домак ручних бомби, али смо углавном имали такав преглед ситуације да смо их стално држали на нишану.

Негдје послије подне, Васо Чарапић (или Леко Петровић?) упозорио нас је да се чувамо наоружаних четника који су ову акцију посматрали са доминирајућих положаја с десне стране Лима. Од њих нас је одвајало једва триста метара даљине. Они су потпуно наткриљавали мјесто окршаја. Ми смо им били добра мета, јер су наши положаји били углавном голи и према њима готово потпуно незаштићени. Опасност је била очевидна. Бацали смо поглед с времена на вријеме на четнике. А они су, изгледа, само пажљиво пратили ток борбе у којој су Талијани губили и живу силу и материјал. Нијесу се усудили на интервенцију — вјероватно због тога што су примијетили како наша тешка оруђа ефикасно бришу уочене циљеве, а нешто позади придолазе нове колоне наших јединица.

За сваки случај, негдје на два сата пред мрак, командир је наредио да на положају остану само пушкомитраљеска одјељења, а да се од тих дијелова образује група за евакуацију плијена и за уништавање камиона. Да би се тај посао што прије извршио, препоручено нам је да мобилишемо и дио мјештана, без обзира на то што су неки међу њима били чланови мјесне милиције, која је, да би шала била веселија, имала управо задатак да ту комуникацију штити од партизанских диверзија.

О смирају сунца пришли смо ликвидацији групе Талијана који су и даље пружали жилав отпор. Испод неке стијене, која се издигла изнад оштре окуке, два талијанска пушкомитраљеза су нам отежавала прилажење тим отпорним тачкама. Одједном, сјећам се, неко је пренио наређење да „до даљега“ не пуцамо против тих гнијезда непријатеља виших.

Тада праснуше ручне бомбе и заштекта машинка. Замукоше пушкомитраљези. Рањени Талијани почеше да запомажу.

Почетак пете офанзиве: предање 2. батаљона за време марша
15. маја 1943.

Онда зачусмо прдоран глас нашег команданта бригаде, друга Шпанца:

— Круцификс, аванти!

Нијесмо се могли начудити како је командант Шпанац успио да се провуче до јуришног одстојања од непријатеља. Умјесто њега, командир Мића Вујошевић испричао нам је како се Шпанац вјешто пребацио преко готово брисаног тераена. Били смо задивљени смјелошћу команданта, али и прилично љути што тај задатак нијесмо ми сами извршили. Шпанац је на талијанском језику позивао непријатељеве војнике, растурене по шикарама и пропустима, да се предаду. Оцијенивши да су деморалисани нашим изненадним нападом, Шпанац их је упорно позивао на предају. Не знам да ли су изговорене ријечи биле на талијанском или шпанском језику, само су доспјеле тамо где је требало. Талијани су разумјели позив, и убрзо почеше да нам при долазе уздигнутих руку, без оружја, које су претходно побацали у страну. Ми смо их за сваки случај претресали, па спроводили ка мјесту сабиралишта заробљеника и плијена. Један дио Талијана који су нам се предали употребили смо за маневар камионима, који су, пошто смо их испразнили, убрзо били претворени у велику букињу.

Нашавши се у близини једне групе талијанских заробљеника имао сам прилике да слушам друга Шпанца који им је причао о талијанским друговима-интербригадистима за вријеме грађанског рата у Шпанији. Талијани су га пажљиво слушали и били очевидно изненађени чињеницом да се међу нама налазе, ето, у првим борбеним редовима, и људи таквих квалитета као што је наш Шпанац.

Када је пао мрак, могли смо утврдити да је акција потпуно успјешно окончана. Уништено је деветнаест талијанских камиона, заплијењено је обиље разне опреме, почев од митраљеза и минобацача и већих количина муниције, до дувана, пиринча, чоколаде, фото-апарата и апарата за бријање. Заробљено је око осамдесет војника и официра.

Када смо срели другове из наше 3. чете, сазнали смо неке појединости које објашњавају зашто Талијани нијесу могли натраг. Трећа чета је била запосјела неки кланац, чиме је судбина талијанске аутоколоне била запечаћена. Били смо задовољни и једни и други што је ова акција, у којој наш батаљон готово није имао губитака, осим Веља Џанкића, дала тако плодне резултате. За који дан наше јединице, умјесто планираног покрета ка Србији, нашле су се захваћене новом замашном офанзивом.

Александар БЕЛОЈЕВИЋ

БРЖЕ, БРЖЕ!

Колико ли су нас пута те ријечи подстицале да из себе исциједимо и посљедњу кап снаге да бисмо стигли тамо где треба стићи!

Брже! Брже!

Тако ево и сада. Усиљено маршујемо преко Љубишње, читаву прошлу ноћ и данашњи дан. Хитамо ка Челебићу, одакле до нас допиру одјеци барбе; хитамо јер знамо да за-кашњење може бити кобно.

Пуцњи са Челебића су све ближи, учесталији; чело наше колоне силази низ Падалиште у долину Ријеке, а затим почиње мучно пењање уз стрме косе. Ноге су тешке као олово, очи се склапају, али одозго, са Челебића, злокобно лају шарци.

Брже! Брже!

Мислиш да је то што си учинио — посљедњи могућни напор, да се више доиста не може. Али одјек борбе која се горе води као да зове, као да долива увијек нову снагу.

Избијамо на косу. Пред нама је село Челебић. Борбе се већ воде око цркве, тамо су Њемци набацили дијелове Мајевичке бригаде.

Како је ко излазио из долине на косу, одмах је ступао у борбу.

— Ура! Напријед, пролетери!

Ко би сад у нама препознао уморне, гладне и неиспаване ратнике који већ ноћима и данима непрекидно маршују кроз Санџак, спавају на кратким застанцима или у ходу...

Наш налет поврати снагу и борцима што су се под притиском повлачили од Завајита до Челебића.

Швабе се дале у бјекство.

Трком смо упали и у село Борје. Тамо смо затекли дио наших болница које је непријатељ заробио, али у повлачењу није стигао да побије рањенике, како је то, обично, чинио.

Мрак је већ увек покривао врлети између Таре и Ђехотине, али борба не јењава. У току ноћи смо упали у шуме Ланишта, где су били разбијени остаци непријатеља и отета застава и комора неке пуковније.

Али се није смјело стати. У току борбе су стизала нова наређења. Њемци су држали Златни бор и контролисали једине стазе које код Узлупа воде преко Таре и којима треба да се повуку наше јединице и болнице из Санџака.

У саму зору смо се пробијали кроз густе шуме од Хадровића ка врху, а онда одједном шарац реско заштекта и у мирно јутро запрашташе бомбе.

Пошли смо без гласа ка врху, свјесни тежине задатка. Божо Прља и Видо Шабан преко наших глава већ сипају вреле рафале из пушкомитраљеза ка врху на коме су се утврдили Њемци.

Онда из тридесетак уморних грла одјекну, ко зна по који пут у ова два до три дана:

— Ура! Напријед, пролетери!

Упали смо у ровове. Њемци одступише. Онда виде да нас је мало и крећу у противнапад.

Збацили су нас. Доље је, испод нас, Узлуп, бучна Тара, коју сада преко висећег моста прелазе колоне рањеника.

Поново припрема у шуми, избијамо још једном на чистину. Још један јуриш. Мало нас је. Али наша срца више не куцају за нас, већ за стотине оних који прелазе и треба да пређу Тару.

Њемци поново одступају.

Златни бор је наш. Срећни смо, што смо заштитили прелаз код Узлупа. Али смо проређени. Од 1. чете мало нас је остало неповређених.

Међу погинулима је и командир чете, Јово Радуловић.

Смијенили су нас и ми смо пошли ка селу Настијенама и Узлупу.

Ђуро ВОЈВОДИЋ

БОЛНИЧАРКА

Данас можда изгледа да је сировост рата била потисла и оставила љубав у прохујалом мирнодопском животу, с тихим радостима породичне среће и меком постельјом. А није било тако.

Ово је прича о једној таквој, партизанској љубави.

Наша болничарка беше тада младо, лепушкасто девојче, пуно чари и гимназијских несташлука. Банула је у чету с пролећа, уочи пете офанзиве, и намах освојила наше симпатије. Више од свих, с њеним доласком се измени наш командир, стасит и дотад нехајан србијански делија, који је с песмом и шалом одоловао јуришими и офанзивама. Њене враголије и поглед који је стизао до дна душе учинишише оно што није успело немачким офанзивама: командир се нагло уозбили и повуче у се. Бујне, тек процветале младости брзо се заволеше и страсно предадоше једно другом. Не могу заборавити како су делили оскудну војничку порцију; миловали су се погледима и увек остајали последњи, чекајући једно друго да узме већи и бољи залогај. Борци су од других чували тајну ове љубави, која им ненадно украси оскудан ратнички живот.

Мени, политичком комесару, било је теже него осталима. Требало их је раставити, а ипак сам окlevao, очекујући да то они сами затраже. У томе се разбукта њихова љубав, а наиђоше још и окршаји пете офанзиве.

Двадесет и другог маја, пошто отерасмо Немце са неколико положаја, чета заноћи пред њиховим упориштима, у густим шумама Троврха, близу Фоче. У свитање пођосмо да осмотримо терен. Пред нама, на пропланку који се лено

уздизао на брежуљак, на око петсто метара, претећи су штрчали немачки бункери. Блага падина није имала ни жбуна ни дрвета — ничега што би нас заклонило од метка и погледа. Само у средини тамнело се омање удуబљење остало од давно ископаног, усамљеног дрвета. Такав положај није обећавао ништа добро.

Учини ми се да у командиром гласу први пут, од како заједно ратујемо, зачух призвук зебње.

— Први вод ће јуришати одавде. Ти са другим заобиђи улево и с Мајевчанима их отерај из оне шумице, па навали оданде где је пропланак најкраћи.

Хтеде још нешто рећи, и док се двоумио, заигра се пиштаљком снебљиво се осмехујући.

Насмејах се и ја; од када води чету наше јурише је пратио звиждук његове пиштаљке. Кад сам и ја једну набавио, многи повероваше да имамо уговорене знаке, и тако се око његове пиштаљке испредају легенде. Увек смо се смејали томе, јер никаквих знакова није ни било.

Одлучивши се командир се узбили, лице му облијуменило, а речи подсетише на ћака који с муком објашњава ненаучену лекцију.

— Молим те, поведи је са собом. Пази на њу, јер лудо јуриша.

Без потребе слеже раменима и склањајући поглед додаде:

— Кад прође ова гужва, пошаљи је у неку другу чету. Немој чекати мене. Ја то нисам кадар...

Ућутао је и у том трену поста ми дражи него икада: и за храброст о којој су већ кружиле приче, љубав је постала несношљив терет.

Схватио је да га разумем и хтеде још нешто рећи, али не стиже. Између дебелих букава борци Мајевичке бригаде хитали су на положај. Пожурих и ја. Позвах водника, и кад он пође, рекох болничарки да ће ићи са мном. Крупне граорасте очи севнуше на командира:

— Кад он наређује — мора се. Хајдемо, комесару, ти не страхујеш уместо мене.

Уvreђена, она га још једном ошину погледом и пркосно одскакута попут срнё.

Он је ћутећи дugo гледао за њом. Тек тада схватих да сам оклевао сувиште: за ове дане њихова љубав постаде озбиљнија него што сам помишљао.

... Заобиђосмо пропланак, измешасмо се с Мајевчанима и на звиждук његове пиштаљке кренусмо на јуриш. Срдито заштекташе немачки шарци и наше збројовке; ваздух запара прасак бомби, а ракета обасја пропланак пре-пун бораца који су с повицима ишли на немачке бункере.

Распљајен борбом не осетих када умуче његова пишталка. Бијасмо већ заузели ров, а до главног бункера преоста само стотинак метара. Дунух у пишталку, али не добих одговор. Дунух јаче и стадох као окамењен: пушкомитраљезац Мајевичке бригаде, који однекуд истрча пре даме, затетура се, а из потиљка му шикну крв. На лицу осетих млаз његове врелे крви.

Наш јуриш је слабио. Заставјујући окренујмо непријатељу леђа и вратисмо се на ивицу шуме. И на командировој страни преста ватра. Небом заплива зелена ракета: Немци су јављали да су одбили напад.

Поново дунух у пишталку. Уместо командировог одговора, немачки рафал среза букову кору више наших глава. Обузеше ме злослутне мисли; искористих прилику и послах болничарку с лакшим рањеницима у батаљонски санитет.

Док смо се прикупљали, на нашем десном крилу поново се јави збројовка. Одговори јој неколико кратких немачких рафала. То се понови, а онда запрашташе бомбе. Појурих у правцу командировог положаја, да видим шта се дешава.

— Несрећа, комесару — потиштено ме дочека водник.

— Командир је остао у оној удолици тешко рањен. Петорица су покушала да га извуку. Штитили смо их, али узлуд: двојица су рањена, тројица погинула. Мораћемо чекати ноћ.

Јутрошњи пропланак с орошеном бујно зеленом травом није подсећао на себе. По падини су зјапиле бомбама изроване рупе, а на угаженој трави црнела се тела изгинулих другова.

Грозничаво сам размишљао. Он се морао извући што пре, а петорица изгубљених бораца били су опомена да сачекамо ноћ. Нико не опази када је из дубине шуме изронала она, без капи крви на бледом, болом испијеном лицу. Само је један друг чуо с муком исцеђене речи:

— Све знам! Сама ћу!

Када је угледах, било је касно да ишта урадим. Ишла је према пропланку, нема и глувача за све што се дешавало око ње. Поред нас прође као да нас није ни било. Пратили смо је погледима, и кад ступи на пропланак, очекивасмо пуцањ, немоћни и без даха. Тренуци постајаху вечност. Осетисмо како се и Немци узмуваше, један се показа и добаци нешто на неразумљивом језику. Она као да ништа није ни видела, ни чула: нити се сагну, нити убрза корак. Ишла је, дигнуте главе, одмереним, сигурним корацима. Наста потпуни тајац: стотину сурових, старих ратника гледало је без

речи и покрета, као да их опчини њен безумни ход по пропланку на коме је владала смрт.

Дођосмо к себи тек кад је изгубисмо из вида: за тренје била у мртвом углу заклоњене увалице, поред њега, ранијеног.

Наредих митраљесцима да не скидају Немце с ока, а другом воду да импровизује напад бомбама; припремали смо јој повратак.

Двадесетак минута трајало је напето ишчекивање. А онда се одједном, носећи њега, појави она. Летела је према нама, док су мечи прштали око ње. На левом крилу запрашташе наше бомбе и јавише се збројовке. На пропланак, истрча неколико другова. Она учини последњи трзај и предаде нам рањеника...

Издахнуо је међу својим борцима, десетак минута пошто се утиша ватра. Док се борио са смрћу, бдела је над њим, не осетивши ни своје ране, ни да су јој превили обе ноге, ни кад је ставише на носила. Нетремице га је посматрала мртвог, крај себе. Ни до тада, ни икада касније не видех такав поглед. Тужне а миле очи хтеле су да у последњем часу искажу све: оплакивале су га тако болно да су тврде војничке погледе уклањале у страну, а онда миљовале таквим пламом као да ће му наново удахнути живот.

Она поста затегнута струна: побојах се за њу и послах је у батаљонски санитет. Кад подигоше носила, трже се и у једном трену схвати све. Из дубине душе оте се надљудски крик и она изгуби свест.

Тупо сам посматрао носила која су нестајала у густој буковој шуми. Окретох се мртвом другу. Смрћу пролепшано лице било је мирно и задовољно: на њему као да је и даље лебдео њен незаборавни поглед.

Милорад ДРЕЊАНИН

ЗЛАТНИ БОР

Свануо је 25. мај. Тмуран. Киша је престала. Пењемо се уз стрмину. Горе је — Златни бор.

Улазимо у шуму. Дуго идемо кроз њу. Иза наших леђа почиње борба.

Дуж колоне пролази Живан,¹ командант нашег батаљона. Мали, окретан човек. Пожурује нас.

После непуна два сата хода избијамо на ивицу шуме. Почиње киша. Напред, по самој ивици шуме, истурамо осматраче. Команде чета одлазе команданту батаљона.

Чекамо.

Најзад, Душко² се враћа. Скупља воднике, десетаре и политичке делегате водова. Сви одлазимо до ивице шуме. Испред нас: запуштена њива, две куће изваљених прозора и врата, као слепе. Трећа је нешто више. Горе, изнад треће куће, блага коса, дугачка једно стотину метара. На њеним крајевима бункери. Средином, кривудава линија рова. Испред рововске линије избачена земља. Црвена.

Душко објашњава:

— Лево, одоздо, нападаће Рударска, одозго — Прва. Ми идемо по средини.

После Вујаклија³ објашњава због чега морамо да избацимо Немце са тих положаја. Тим правцем треба да прођу рањеници. Са тог врха Немци би уништили колоне наше болнице...

Затим Душко распоређује:

— Прво крећу бомбаси! У кућама су Немци, сигурно, истурили неко своје одељење! То је, наравно, само претпо-

¹ Живан Маричић.

² Душан Карић.

³ Милутин Вујовић.

ставка. Када овладамо кућама, креће се одмах даље, према бункерима и рову... Морамо их избацити одатле! За нама већ гурају колоне рањеника и тифусара...

Читава чета се пребацује до ивице шуме. Немци на сумце избацују рафале према шуми. Куршуми глођу мокра стабла. Понека мина тресне иза нас. Шума јечи.

У групу бомбаша улази и Пега,⁴ поред Власте,⁵ Саве⁶ и Миливоја.⁷

Полазе. Са њима су пошли и бомбashi из Рударске и Прве. Не чујем више никакву пуцњаву. У мојим ушима тишина чекања...

Пузе: опрезно, на размаку од метар...

Боле ме очи.

Превалили су половину. Налазе се на међи, стотинак метара од прве две куће. Леже неко време, а затим један по један настављају.

Миливоје је најближи кући. Устаје, нагло, и трчи према њој.

Рафал из куће.

Сава, Власта и Пега трче за Миливојем према кући и туку машинкама...

Читава чета полази.

Пред самом кућом Сава чудно замлатара рукама. Миливоје први ускаче у кућу.

У трку прелазимо преко блатњаве оранице. Гњеџава земља краде кораке. У ствари — гладни смо...

Гомиламо се око куће. Саву неко доноси до трема...

Душко виче:

— Не гомилај се!

Један део чете пребацује се до суседне куће.

Из ровова и бункера бију тако да имаш утисак да је све то један пуцањ, ужасно снажан, дуг и огроман... Мине трескају. Многе не експлодирају. Када таква тресне, учини ти се да нека огромна шака ошамари мокру земљу...

Прилазим Сави: без капе је; мокра коса спустила се на чело, а руке држи на stomаку. Између прљавих, блатњавих прстију цеди се крв.

Славка⁸ хоће да га превије, а он одмахује главом и шапатом каже:

— Мало воде!

— Не може, Саво! Не ваља да пијеш воду!

⁴ Предраг Михаиловић.

⁵ Властимир Дробњаковић.

⁶ Сава Кнежевић.

⁷ Миливоје Ракић.

⁸ Славка Вуковић.

Пега је груб. Одгурне Славку и приноси чутурицу.
Славка се не мири:

— Али, Пего, како рањенику воду!

— Рањенику! — Пеги се беле зуби.

Вода се слива низ Савину браду, која је све шиљатија...

Наилази Душко:

— Узми му документа! — гледа и даље у мене, а затим додаје: — Сахраните га овде!

Рударска и Прва остају приковане на положајима. Тако је сада сама наша чета према рововима и бункерима...

Живан, командант, претрчава до нас:

— Ту остајемо, — рече сав задихан — а после ћемо већ нешто видети! Сада ће рудари и Прва још једном покушати.

Од Живана сазнајемо да је погинуо Раде,⁹ комесар Рударске. Живан каже:

— Погодила га усрд чела, посред петокраке на капи!

Гледа затим на часовник:

— За десет минута они крећу! И ми одмах полазимо!

Стиже Бранка. Комад гранате засекао је по грудима. Душко хоће да је превије, али она одбија. Катица¹⁰ је најближа.

— Смешно, бога му, — љути се Душко — какав је то стид!

Она му ништа не каже. Само се насмеши.

Баџачи као да траже цепове; мине пљуште иза куће... Засипа нас блато, фићукају комади челика...

Одједном на врата куће, поред којих стојимо, испадају два Немца. Живан је најприбранији. Пуца из парабелума. Утрчавамо у кућу.

Кокан лежи преко пушкомитраљеза — рафал из машинке скоро га је преполовио.

Тако смо објаснили овај изненадни упад Немаца.

У кући сада остављамо тројицу. Враћамо се на стара места. Један Немац лежи на туђем прагу који је покушао да прекорачи. Други је то успео и сада је изврнут на леђа. Зенице разливене — можда од кише, а можда и због изненађења...

Обријан је, али не добро — испод левог уха остале су плаве длачице. Плав је, његова зелена, мокра униформа са СС-ознакама на оковратнику, чудно одудара од белог, туђег лица... Кожна торбица се у паду пребацила и лежи са стране, поред саме главе. Отварам је: секција терена Зе-

⁹ Раде Миличевић.

¹⁰ Катица Чачић.

ленгоре, Тјентишта, војничке ситнице и писмо с поштанским жигом Лудбрега.

„Примила сам твоје писмо. После толико времена. Кајеш да сте имали борбу. Ипак, зар ниси имао времена да се са неколико редака јавиш! Или, можда, та дивља земља нема поште. Љута сам, јер ме твоја немарност баца у непотребну бригу. Потруди се да се јављаш макар само потписом... Код нас — тако! Нешто си ми говорио о одсуству. Овде је дошло пролеће. Све је у цвету. Како је тамо? Мора да је досадно, а још та нова кампања. Чувај се прехладе, јер пролеће може да превари...“

Оставио сам писмо, јер су Немци опет покушали напад. Има их око стотину. Нешто галаме.

Живан командује јуриш. Полазимо сви.

Они нису издржали.

Ускачемо у прве бункере. Бомбе кљуцају. Ништа више не чујем. Само видим: скокове лево и десно и шик бусења влажне земље која одскаче рањена бомбама...

Једног Немца изненађује куршум у тренутку кад хоће да извуче дршку бомбе.

Из откинуте руке смрт је зауставила крварење...

У бункерима смо, у првој линији ровова. На педесетак метара, друга. Код бункера, са заклоњене стране, рудари копају гроб за једног друга.

Долази Дуња:

— Погинуо је Дева, а Лика је тешко рањен!

Затим ми пружа Девин дневник. Последњи датум „Двадесети мај... Артем је умро у Централној болници у којој је провео два месеца. Био сам са водом у набавку хране. Нашли смо на заседу. Једва сам се извукao. Цела бригада спава у шуми, поред ватре...“

У бункеру мирише на рат... Празне, испране порције поређане по полици више отвора за цев тешког митраљеза.

Дуња седа за тек заплењени тешки митраљез

Улазим у ров.

Пега нешто жваће:

— Узми! — каже и пружа ми комад хлеба.

Душко виче. Он је на левом крилу. До нас, ровом, стиже Миливоје:

— Наш вод треба да држи овај део рова. Пошаљи Дуњи у бункер још двојицу. Ја ћу бити на левом крилу.

Рафали преко рова. Једна мина тресну негде у средини рова. Притисак ваздуха обара и мене и Пегу.,

Трчим према месту експлозије. Миливоје, Власта, Чеда и Бора нагињу се над неким. Прогурам се и видим црвене чарапе, мало испрљане блатом.

Миливоје окреће лице према мени:

— У леђа га погодила!

Чеда и Власта остају да сахране Икицу.

У први сумрак, разбијен светлећим куршумима, Немцима бацају пакете с муницијом из брежејаца.

Јумба ме зове. Стоји на улазу у бункер. Прилазим му:

— Лику оперишу у бункеру! Треба неко да помогне! Земља подрхтава од треска.

Прихватам се карбитуше. Лика ме поздравља климањем главе. У бункеру је тесно и Лика седи на два састављена сандука од муниције леђима ослоњен о хладан зид бункера, док хирург пере руке. Мени се чини да нема намеру да престане...

Најзад, хирург прилази. Јумба седа са стране сандука, лицем окренут Лики, а овај му каже:

— Ма нема потребе, ја сам не желим да гледам!

Јумба ипак остаје тако. Са карбитушом ја и још једна другарица стојимо више ноге, коју хирург сече испод колена.

Дуња, за тешким митраљезом, зури у мрак...

Хирург мора да сече још више. Пламичци на нашим карбитушама поигравају...

Преко тек одсечене ноге другарица пребацује шаторско крило. Чеда износи кофу. Хирург завија цигарету, а Лика каже:

— Ала бих пио млека!

Јумба устаје и спушта своју карбитушу на под.

Светлост је сада у једном делу бункера, под нашим ногама. Можда се због тога не усуђујем да и ја своју спустим.

Дуња, за тешким митраљезом, каже:

— Волео бих да пузам из овог тешког митраљеза!

Лики по челу грашке зноја... Једна крупна кап цури према оку. Хтео бих да је обришем, али ми он каже:

— Овде је већ! — и показује руком на stomak.

Лика је апсолвент медицине и због тога је сасвим бесмислено Јумбино уверавање:

— Можда и није! Шта знаш!

Окачињем карбитушу више оправних, поређаних порција, затим махнем Лики руком.

Зној је у његовим очима.

Киша је престала, чак је и ведро. Месец се наслућује иза црнила шуме.

У рову, од Пеге сазнајем да је мина погодила у штаб батаљона. Рањени су заменик комесара, заменик команданта и још неки другови.

Убрзо до нас са Душком, стиже комесар батаљона. Душко узима једну десетину нашег вода; полазимо према

команданту, који је с неколицином пошао да заобиђе Немце.
Најпре се спуштамо, а онда веремо по камењару.

Живана налазимо са двојицом бораца испод саме висоравни, где је друга линија немачког рова и њихов логор иза ње...

Живан нас распоређује. Душко псује месец, који се одједном појављује изнад висоравни...

Опрезно пузимо према њој. Тамо, код наших положаја, освојених у току дана, непрестано кува. Пега, који пузи поред мене, шапуће ми:

— Изгледа, код нас сасвим загустило!

Излазимо на саму висораван. Сад ми се чини да сам потпуно наг, да белину моје гладне коже лепо виде Немци из рова и логора... Најежио сам се, а ноћ јечи...

Мина тресну иза нас. Душко, који је сасвим десно, нешто виче. Из рова отварају ватру, затим нас неко дозива. Мислим да је то друг из 1. чете...

Враћамо се назад. На месту одакле смо пошли налазимо Живана и двојицу из 1. чете над њим.

Мина је пала на метар од њега.

Правимо носила и враћамо се.

Понекад он зајечи. Мрак је, јер је месец поново одлучао... Или су га заклонили. Душко превија Живана. Претходно пипа рукама, па тек онда ставља завој... Њега нема довољно.

Била је зора кад смо се вратили. Хирург нам каже да ће морати да му одсече ногу. Тражи да то ми објаснимо Живану. Међутим овај неће ни да чује. Каже:

— Нека пробају и без сечења!

Уносимо га у бункер.

Хаубице почињу да рију. Изгледа да се свитање зауставило.

Живорад МИХАИЛОВИЋ

Живан Маричић је рођен 1911. године у селу Жичи, код Краљева, у сиромашној сељачкој породици са пуно деце. Завршио је само основну школу. Као младић је пошао у надничење да би колико-толико побољшао тешке услове живота. У фабрици вагона у Краљеву приступио је радничком покрету, а уочи рата постао и члан Комунистичке партије Југославије. Са још неколико комуниста учествује у организовању устанка у жичкој општини. Када је од оружене групе септембра 1941. формирана Крушевичка чета краљевачког партизанског одреда „Јово Курсула“, Живан је изабран за њеног командира.¹ Са скромним војним знањем резервног наредника, али са великим храброшћу и вештином успешно је руководио четом у борбама око Краљева и за време блокаде града. Са том четом после повлачења одреда из Србије, ушао је у састав Краљевачког батаљона. Већ у првој борби батаљона у селу Гаочићима био је рањен (други пут од почетка устанка). Касније, кад је у батаљону изабран за командира 1. чете истакао се у одбрамбеним борбама у Херцеговини, а нарочито крајем маја 1942. у борби против веће групације четника око села Дрежња код Невесиња.

Приликом познате акције групе бригада на железничку пругу Сарајево—Коњиц 3. јула 1942. енергичним нападом који је чета извршила на железничку станицу Брђани, где је заробљено око сто двадесет војника, Живан је показао да му као војнику и старешини још више одговарају офан-

¹ Са Живаном су пошла у рат још три његова брата — Славко, Радосав и Жарко. Живан и Радосав су били команданти 4. краљевачког батаљона, а Славко је погинуо као заменик команданта овог батаљона приликом борби за ослобођење Београда, октобра 1944.

зивна дејства. То се такође видело и 13. јула у борби за ослобођење Прозора. Кад је Рударска чета савладала усташе на Козјим стјенама, на кључној позицији одбране непријатеља, Живан је пожурио са својом четом и као маљем сломио отпор усташа на утврђеном гробљу. После тога гарнизон је брзо капитулирао. Морао је капитулирати, јер је била уништена његова ударна снага.

У борби на Кленку, код Посушја, Краљевачки батаљон је у садејству са Београдским поразио једну усташку бојну, од које је остало на боишту око шездесет мртвих. Живан се тада, као и увек, осмелио и забацио с четом на бок и по задину непријатеља, чиме је изазвао панику у његовим редовима. Слично је било и у борбама на Ливну, Босанском Грахову, Стрмици.

Када је у Босанском Петровцу примио дужност команданта Краљевачког батаљона, бригада је, у саставу новоформиране 1. пролетерске дивизије, кренула на врло важан војно-политички задатак у централну Босну. Живан је и тада, као командант батаљона, у првој борби — у нападу бригада, 19 новембра 1942, на утврђено упориште код села Ситнице, испољио изванредан смисао за брзо сналажење, за предузимљивост и смелост у одлучујућој ситуацији. Попшто је батаљон у садејству са 3. батаљоном ликвидирао непријатељеву одбрану на свом правцу дејства, пошто је заробио преко сто домобрана и запленио три топа, Живан је одмах послao у помоћ аутоматска оружја 2. батаљону, који није могао да савлада непријатеља у неким старим зидинама из којих се упорно бранио и наносио батаљону осетне губитке. Кад ни то није помогло, Живан је онда наредио минобацачком одељењу батаљона да отвори ватру. Трећа или четврта мина пала је право у зидине, нанела непријатељу тешке губитке и изазвала пометњу. Уследила је брза паљба са још неколико мина, и преостали део Немаца и усташа су се предали.

У следећим борбама, на путу за централну Босну, на Јајцу, реци Угру, Липовцу, Скатаџици и Хрваћанима код Котор-Вароша, батаљон се изванредно борио и зато добио 9. децембра 1942. похвалу од штаба бригаде:

„Четврти батаљон у овим, као и у ранијим борбама, показао се способним да води борбу са бројно и технички надмоћнијим непријатељем. Користимо се овом приликом да одамо признање нашем 4. батаљону, чији борци, старешине и политички радници већ девет дана воде непрекидну борбу, под тешким условима дугог маршевања, нередовног смештаја и слабе исхране“.

Сличну похвалу батаљон је добио и од штаба дивизије.

Највеће успехе у командовању батаљоном Живан је постигао у борбама у централној Босни. Поред разбијања Немаца и четника Раде Радића на подручју Јошавке, ту су још борбе за ослобођење Теслића и Прњавора у јануару 1943. године.

У нападу на Теслић Живан је још више него код Ситнице показао велику смелост и сналажљивост у сложеним и врло променљивим ситуацијама које настају у току саме борбе. Осетивши да пред собом има домобране у новогодишњем расположењу, он је наредио да се иде право на град, на бункере, и да се што пре пробије утврђена линија одбране. Када су чете доспеле у град, разбијајући и заробљавајући при томе мноштво војника, он је у даљем дејству врло вешто успео да искористи заплењено оружје и створену брешу у одбрани, и да претвори морално преимућство наших бораца у материјалну надмоћност за почетни успех батаљона, а затим и за потпун пораз преко десет пута надмоћнијег гарнизона у Теслићу. У тој борби у току једне ноћи ситуација се неколико пута мењала. Непријатељ је био много бројнији и много боље наоружан, располагао је артиљеријом и оклопним возом. Али је батаљон под Живановом командом одговарао на сваки противнапад непријатеља још смишљенијим и енергичнијим ударом, на појачану ватру још јачим ватреним дејством из свих заплењених оруђа. Мада је борба била жестока, наоко је могло изгледати да се све свршило без великих напора. Најбоље о томе сведочи извештај који је Живан послao после борбе:

„Батаљон је добио задатак да нападне на Теслић 1. јануара у 19 часова. У Горњем Теслићу наишли смо на групу четника коју смо одмах разјурили. Наставили смо пут према Теслићу... Први бункери заузети су доста лако. После пада спољних утврђења 1. и 3. чета јуришале су преко равног и брисаног простора у град — према цркви, где су били топови, и према фабрици. У овом силовитом јуришу наши борци су заузели хаубице код цркве. Један вод 3. чете био је из града зашао за леђа хаубицама. Непријатељ је два пута безуспешно јуришао да би повратио хаубице, али је оба пута био одбијен жестоком ватром наших аутоматских оруђа. Непријатељ је и трећи пут јуришао с јаким снагама са три правца, и наши су се морали повући за читав километар. За све ово време нисмо чули бомбу осталих наших батаљона у близини града. Нисмо знали шта се догађа на осталим секторима. Сазнали смо да се у граду налази око 2.600 војника и 12 топова. После краћег саветовања, штаб батаљона је издао наређење 1. и 3. чети да поново јуришају на град и заузму топове. Овога пута дочекао нас је непријатељ страховито јаком и брзом ватром, али је ускоро био

ујуткан још страховитијом ватром наших пушкомитраљеза, којих је свака чета имала по око 20 комада, јер их је запленила у првом јуришу на град. Наши борци успели су да се поново дочепају хаубица, које су одмах окренули на непријатеља и тукли га. Наставили смо гоњење непријатеља кроз улице града. Са собом смо вукли и један заплењени противколски топ, којим смо дејствовали на окlopни воз и на места из којих се давао отпор.

Другог јануара око 5 часова успели смо да овладамо градом и да разоружамо неколико стотина непријатељских војника и око 20 официра. Број заробљених војника прешао је 1.000. Запленили смо четири хаубице, 3 противоклопна топа, 1 брдски топ пито, 4 тешка баџача, 4 тешка митраљеза, дosta пушкомитраљеза и ратног материјала.

Наши губици су: 1 мртав и 3 рањена...“

Друга велика победа Краљевачког батаљона у овом периоду, кад је успех у демонстративном нападу претворен у ослобођење Прњавора, такође илуструје Живанову способност да брзо процени ситуацију, да на основу те процене измене првобитну замисао, и да донесе нову одлуку, у сваком случају, смелу и ефикасну, која подразумева стечено преимућство. И о овом успеху он је писао скромно и једноставним речником ратника.

„Петнаестог јануара батаљон је добио задатак да ликвидира непријатељево упориште на Церу, а затим да изврши демонстративни напад на Прњавор с југозападне стране, то јест наслањајући се левим крилом на друм Бања Лука—Прњавор. Лево од нас вршио је напад комбиновани батаљон. Тачно у одређено време (у 23 часа) нападнуто је и ликвидирано непријатељево упориште на Церу и у школи на Вијаку. Одмах смо продужили ка Прњавору и у силовитом налету ушли у град. Непријатељ је давао јак отпор око католичке цркве и из бункера на путу за Теслић. Ове бункере наши борци су заобилазили и из града ликвидирали. После ликвидације, у град је ушао и комбиновани батаљон (око 4 часа 16. јануара), а затим и 2. батаљон. Заробили смо око 350 војника и официра и запленили богат ратни материјал, који нисмо ни преbroјавали ни проценили.“²

Под Живановом командом батаљон је, исто тако, водио успешне борбе и у бици на Неретви и Дрини. У нападу

² У „Борби“ од 8. фебруара 1943. објављено је: „У Прњавору је заробљено око 400 непријатељских војника и 10 официра, са бојником на челу. Заплењено је 3 тешка митраљеза, око 20 пушкомитраљеза, 2 тешка баџача мина, око 400 пушака и много пушчане и минобаџачке муниције, много друге ратне опреме и животних намирница“.

на железничку станицу Брадина 18—19. фебруара 1943. године натерао је на капитулацију око сто талијанских војника и официра који су се бранили из једног веома јаког утврђења. Када нису успели наши јуриши на утврђење у току ноћи, Живан је после сванућа применио тактику систематског изнуђивања дејством аутоматског оруђа са околних брежуљака који су доминирали над упориштем, и повременим угрожавањем непријатеља бацањем упљених бензинских флаша на утврђење. Непријатељ је после осамнаесточасовне борбе истакао белу заставу. Заплењено је девет тешких митраљеза, четири пушкомитраљеза, 55 пушака и 30 пиштола. У тој борби Живан је по трећи пут био рањен.

У нападу на Улог 20. марта енергичним препадом била је разбијена једна четничка бригада, ослобођено место и заплењено доста материјала којим су Талијани снабдевали четнике. У току борбе, због жестоког отпора непријатеља, Живан је дозивао поименично поједине четне старешине, бодрећи их да истрају.

Приликом форсирања Дрине, почетком априла 1943, Живан је био одређен за команданта прелаза свих јединица. Захваљујући његовој упорности извађена је и оспособљена дереглија коју је непријатељ успео да потопи у тренутку кад је довучена непосредно пред нашу обалу. За све време преласка он се није одмицао од обале, без обзира на жестоку минобаџачку и артиљеријску ватру непријатеља.

После преласка, у нападу на Капак, Живан се нашао у стрељачком строју батаљона. Утичући на борце да одоле умору, пошло му је за руком да подстакне цео батаљон да устраје и примора Талијане, напослетку, да напусте бункере и даду се у панично бекство, остављајући за собом опрему и тешко наоружање.

У једном од јуриша батаљона на немачке положаје на Златном бору, 24. маја 1943. године, Живан је био тешко рањен. Са две чете упорно је јуришао првог дана и присилио Немце да се повуку на нове положаје. Следећег дана, пред мрак, њима је на тим положајима авионом спуштена муниција, што је био знак, свакако, да се на њима морају одржати. Живан је међутим хтео и одатле да их збаци по сваку цену, јер су ти положаји имали пресудан значај како за нас, тако и за Немце. И кренуо је на јуриш у стрељачком строју, заједно са рударима. Неодољиво је вукао строј напред. При том је рањен у обе ноге од баџачке мине. Као тешки рањеник пренет је у Централну болницу, у којој је неколико дана касније и умро.

Ако се макар и летимично сагледају борбе у којима је Живан учествовао, било као командир чете, било као ко-

мандант батаљона, може се запазити да је био самосталан у доношењу одлука. Али, кад год је требало, он је претходно саслушао мишљење штаба и команди чета како се најбоље може извршити добивени задатак. Тиме су створени услови да батаљон развије све своје квалитетете, да се размакне иницијатива одоздо, да се не запостави способност нижих кадрова.

Као командант батаљона Живан је постигао за кратко време неоспорно велике успехе. Но било би једнострano и нелогично, у крајњем случају, било би из основа погрешно ако би се о тим успесима говорило изоловано и независно од батаљона. Они су непосредно повезани с квалитетом бораца, с борбеним и политичким истукством које су имали, са залагањем партијске и скојевске организације. То је ноторна чињеница. Али, с друге стране, мислим да нећу погрешити ако кажем да је батаљон са Живановим командањем добио не само као јединица способна за извршење борбених задатака, већ и у погледу доброг расположења бораца и правилних односа између штаба батаљона и партијске организације. Свестан тога што значе морално-политички фактори за живот и успехе батаљона, Живан је тежио да их развије до највеће мере. То му је пошло за руком утолико више што је успео да успостави између штаба и партијске организације чвршће поверење и нормалније односе од оних који су постојали пре него што је он одређен за команданта. Он је знао да нађе праву меру у тим односима, тако да су узајамно разумевање и међусобна подршка постали свакидашња пракса ова два органа, без чијег јединства се тешко остваривао здрав живот колектива у ратним условима. Стога су батаљон и његова партијска организација били задовољни од самог почетка Живановим начином рада и руковођења. Односи какви су настали и какви су се развили благотврдно су деловали на расположење бораца и морално-политичко стање чета појединачно, па и батаљона као целине.

Разуме се, развијајући и подстичући такве односе, Живан се није губио као индивидуа, а још мање као командант. Он је постао, заиста, неоспорни ауторитет. Борци и старешине су га због његове једноставности, скромности и вере у људе необично волели као человека и имали пуно поверење у њега као команданта. Извршавањем борбених акција они су се уверили да им је постављао реалне задатке и да је његово руковођење батаљоном док је у акцији поуздано и ефикасно. Развитак борбе је пратио налазећи се увек у средишту збивања. Зато су његов глас и командање, кад би негде запело у току борбе, подстицали и покретали борце и старешине на ново напрезање и улагање

крајњих напора са уверењем да су сагледане нове могућности за победу. Уливао је и другима самоувереност, изнуђивао брзину дејства, тако да је свака акција под његовим руковођењем остављала утисак лакоће и мајсторства.

Треба истаћи да је био врло омиљен код људи, али и то да није стицао симпатије зато што је био попустљив. Напротив, када је било у питању извршење задатка, био је строг у захтевима без обзира на то колико су људи били уморни. Сећам се када је једном приликом, још као командир чете, маја 1942. у селу Дрежњу, наредио да се проспе храна коју је готово половина чете већ била примила, јер су четници напали једну нашу десетину на обезбеђењу. Никоме то у чети оног тренутка није било право. Многи су гунђали и говорили како ће то после акције поставити на четној конференцији, јер се тада у Херцеговини, у јеку треће офанзиве, само једном дневно добивао оброк хране. Међутим, ситуација је касније показала да је тај поступак био сасвим оправдан, тако да нико није зажалио за просутим оброком.

Или, случај када је батаљон почетком децембра 1942. после једне борбе морао да гази набујалу реку Врбању испод Котор-Вароша да би се пребацио на Скатаџицу. Попшто је у селима око Јошавке било доста четника и пошто је постојала озбиљна могућност да нас нападну, Живан је скоро трећину батаљона дао на обезбеђење, а никоме није допустио да се изује иако смо били мокри до појаса.

Укратко, знао је да чува људе кад је било бити или не бити, али је у свим другим ситуацијама према њима био строг и неумољив. Зато му се никад није десило да његова јединица закасни на извршење задатака или да буде изненађена од непријатеља и да због тога претрпи губитке. Наравно, при томе никад није био нереалан, нити је губио извида стварне могућности људи. У томе се огледала његова стварна брига о човеку. Тако је стицао поверење и створио присне односе са борцима и старешинама. Код њега је била складно обједињена умешност у командовању, лична храброст, командантска одговорност и осећање мере шта се у датој ситуацији може или не може.

Живан је остао у најлепшем сећању борцима батаљона, пре свега као човек који је волео људе, поштовао њихову личност и својим умешним руковођењем, људским односима и скромношћу освојио њихова срца и постао омиљени друг и командант.

Момчило ДУГАЛИЋ

ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАР РУДАРСКЕ ЧЕТЕ

(РАДЕ МИЛИЋЕВИЋ)

Раде Милићевић се родио у билој ком крају, у сиромашној сељачкој породици. Школу није похађао, већ је сам учио да чита и пише. У раној младости отиснуо се у свет — трбухом за крухом. Једног дана се нашао у Трепчи, где му је брат Тодор радио као рударски радник. Ту, у руднику, као и многи други, Раде је нашао себе. Под утицајем свога брата почeo је да се политички изграђује. Приступио је напредном радничком покрету, а 1939. је примљен у чланство Комунистичке партије. Калио се на раду, у илегалним акцијама и у великим штрајковима рудара.

Капитулација Југославије затекла га је у Трепчи. У устаничким данима са групом рудара-комуниста отишао је на Копаоник, где се формирао партизански одред. У једној акцији на жичару, којом је превожена руда из рудника у Звечан, Тодор је био тешко рањен. Раде је био поред њега. Херојски се борио да спасе брата. Он је подлегоа ранама, а Копаонички одред је, у знак признања и захвалности, узео његово име — име Тодора Милићевића, комунисте-рудара.

У одреду су били познати комунисти-рудари: браћа Лабус, Јовановић, Балаћ, Бркљач, Живковић, Борјан Бубало, Калембер, Вујовић, Жигић и други. Са њима је и Раде учествовао у свим борбама око Рацке, у долини Ибра, све до Краљева. Затим су нападали и Краљево. На Каони су неки од њих погинули. На Рацки други. Тешко је био рањен и командант одреда Вилимовић. Гинули су најбољи људи. Раде је постајао чвршћи. Под борбом је напустио Србију децембра 1941. године.

У Краљевачком батаљону, у његовој Рударској чети, био је политички комесар. Чету су сачињавали у већини рудари, затим неколико других радника и нас неколицина који нисмо били ни једно ни друго. Рудари су давали печат целом колективу. Толико драгарства и виталности нисам раније срео никада. Није било посла, није било борбе у којој се овај колектив није истицао својом борбеношћу и компактношћу. Раде и његов заменик Бубало били су храбри борци, племенити и добри другови, пажљиви према људима. Према народу такође. Никад нам се није догодило да нас неко критикује због лошег односа према народу.

Рудари су били згодни као људи, као појаве. Махом горостаси, снажни, као од стene одваљени. А уз то велике добричине. Ко би то могао спорити Станковићу, Бубалу, Михаиловићу, Стругару, Јанковићу, Познановићу, Рапајићу, Завађи, Калемберу, Стокући? У сваком погледу су били велики. Али Раде је, ипак, био и остао за нас највећи ауторитет. Кад би он рекао да се нешто може извршити, нико у то више није сумњао. Ишли су људи без поговора. У напорном вишечасовном маршу, по дубоком снегу и мразу, са Романије на Јахорину, никоме није пало на памет да затражи одмор, а камоли да заостане. Комесар је тражио од чете крајњи напор и за њу је то био закон.

Пред почетак треће офанзиве држали смо преко дана положаје изнад Праче. Једно јутро усташе су нас предухватили. Посели су наше положаје јачим снагама. Позади нас је била Ораховица, а даље Фоча и у њој Централни комитет и Врховни штаб. Поподне смо добили наређење да ноћу нападнемо усташе и вратимо наше положаје, јер су били значајни за одбрану слободне територије. Као појачање смо добили чету Јахоринског добровољачког одреда.

Развијали смо се у шуми, ноћу, и прилазили непријатељу. Лакши део задатка препустили смо мештанској чети. Међутим, у једном тренутку је дошао Раде и известио да се мештанска чета повлачи, иако још није ни дошло до борбе. Саветовали смо се шта да радимо. Он је био енергично против напада, јер је сматрао да неће успети и да бисмо претрпели озбиљне губитке. Ако је напад осуђен на неуспех, не треба губити људе.

Али, кад већ постоји наређење да се изврши напад те ноћи, требало је имати три чисте па га одложити и за то добити пристанак чете. Раде је то могао. Можда само он у чети.

Прихватили смо његов предлог. Напад је одложен, а идуће ноћи смо протерали усташе у заједници с борцима мештанске чете, које смо у току дана припремили за акцију.

На Гаочићима, око Праче, код Чајнича, у Херцеговини, на Купресу, Ливну, Дувну, Теслићу — Раде је био свуда присутан, и то у првим редовима. Био је неуморан. Водио је увек бригу о људима.

Почетком маја 1942, после напада на утврђено упориште Козару изнад Чајнича, повлачили смо се у свануће према цести Горажде—Чајниче. Одједном, неко је приметио да једна колона улази у шуму с друге стране цесте. У исто време, у јутарњој тишини чули смо хуку тенкова, који, по свему судећи, нису били тако далеко. Ако не прећемо цесту пре него што наиђу — бићемо одсечени. И, како то обично бива кад ћаволи коло заиграју, неко је баш тада јавио да је пронађен један тешки рањеник. Били смо у дилеми: прећи преко цесте пре тенкова, или спаси рањеника? Смелост је била одлучити се — како за једно, тако и за друго. У сваком случају, већа за ово друго.

Као и увек, процењујући ситуацију не само онако како разум налаже, него и како срце тражи, Раде је одлучио да се вратимо за рањеника — једна је десетина пошла по њега.

Кад су га донели, у њему смо препознали друга Дукића, сељака из Дебелог Јасена. Цесту смо прешли у трку и дохватили се шуме. Сада је већ хука тенкова допирала из непосредне близине. Где би Раду био крај да су тенкови пресекли чети пут? Нико се ипак не би усудио да му за то пребаци. Он је то знао, он је у то био сигуран, јер у питању су били рањеник и његове људске и комесарске бриге и обавезе према човеку.

Према себи је био до краја самокритичан, а борцима је на умерен начин указивао на добре и лоше особине. Живео је увек међу њима, разговарао, помагао, убеђивао, објашњавао потребу да се издржи и оно што је изгледало немогућно, подизао морал, служио за пример у сваком погледу.

Чета се проредила. Нема Станковића, Кртинића, Познатовића, Ђоке Завађе и других. Раде и Бубало су били још у строју. Чинило нам се, док буде њих, биће и Рударске чете, исте онакве каква је била у Рудом. Њих двојица су се увек осећали — дању, ноћу, на маршу, у борби, на партијском састанку. Ако би неко ноћу заостао у јуришу, њихов познати глас улио би му нову снагу и подстакао га да снажније јуриша.

Чета је неколико пута била похваљена преко „Слободне Југославије“. Сви су се радовали. Њима двојици није ударало у главу. Они су били једноставни људи, рудари-комунисти.

Бубало је погинуо на Иван-седлу фебруара 1943. Туга је била притисла чету. За таквим другом и партијским руководиоцем смо плакали, иако смо то у рату ретко чинили.

Почела је пета офанзива. Уморна чета рудара је сачувала свој борбени дух. За време усиљеног вишедневног марша преко Љубишње, батаљон је хитар према Златном бору. Одмах по доласку морали смо у противнапад на Златни бор. Раде се тада растужио?

— Другови ће ми гладни ићи у борбу.

На Златном бору била се страшна борба. Једна од најтежих. Немачки положаји били су удаљени од наших свега педесетак корака. Једни другима смо хватали бачене бомбе и враћали их назад. Распрскавале су се у ваздуху. Отимали смо се за сваку букву. Смењивали су се јуриши и противјуриши. Многи другови били су рањени.

У овој великој борби, у јуришу батаљона на немачке ровове завршио је свој живот и Раде, рударски радник, политички комесар Рударске чете. Погодило га је парче баџачке мине која је експлодирала у његовој непосредној близини.

Рудара је мало остало, али је и даље остала Рударска чета — онаква каква је била, какву је Раде волео и васпитеавао. У срцима преживелих бораца чете, у њиховој трајној успомени остао је светли лик Рада Милићевића, комесара, хероја и градитеља чете.

Милан СИМОВИЋ

ИЛИЈИНА ГЛАВА

Д вадесет осми мај 1943. Налазимо се у повлачењу од Трновраха преко Пјеловаца ка Папковом Долу. Из рејона Илијине главе дође курир и донесе наређење да се команда чете јави команданту батаљона. Остависмо чету у шумарку, те отрчасмо до команданта. Нађосмо га у мало чудном расположењу. Нервозно је шетао и повремено загледао у часовник. Одједном, као да се присети, рече:

— Да, дошли сте и ви из Друге чете.

Командант се поново замисли, повуче неколико димова из цигарете, погледа опет на часовник и рече:

— Ево, сада је четрнаест часова. Крените што брже са четом тамо, на ону полугулу косу изнад потока. Она се до деветнаест часова, значи до пада мрака, мора задржати по сваку цену. Туда непријатељ не сме проћи.

Тим речима Мома је завршио своје наређење. Ја и Флегел се за тренутак згледасмо и погледасмо Мому. Добро сам га познавао још од формирања бригаде. Увек је импновао оптимистичким и чврстим држањем. Није било борца у нашем батаљону који га није ценио због храбости, стајености и другарства. Осетили смо то и у тренутку када нас је слао на задатак, за који је знао да ће захтевати знатне жртве. А људи, другови из његове раније чете, били су му веома драги. Зато је Мома био нервозан. У његовом оку треперила је суза, али је све то трајало можда коју десетину секунди, док се пренусмо и кренусмо у правцу чете.

Распоредили смо чету у заклоне од наслаганог камења, које је неко раније подигао. Али како се цела чета није могла сместити у њима, један део бораца је распоређен на малом, скоро голом платоу. Ту и тамо су стрчала гране

неколико жбунастих и закржљалих дрвета. На самој ивици платоа у једном бункеру осталосмо нас тројица. Одмах испод нас почињала је шума. Она нам је отежавала контролу терена испред чете. Зато смо издвојили једно пушкомитраљеско одељење и упутили га у заклон који се налазио око десет метара од основног положаја чете. Одељење је требало да нас на време обавести о наиласку Немаца.

Преко пута су немачки положаји. Од њих нас дели само једна увала. Удаљени смо једни од других око шесто до осамсто метара.

Још једном погледасмо положај. Био је толико узак да се чета на њему једва разместила. Постало нам је јасно зашто ове положаје брани само по једна чета. За друге јединице једноставно не би било места.

Иза наших положаја на око триста до петсто метара налазила се главнина батаљона. Могли смо лепо распознати митраљезе постављене на истуреним положајима са задатком да нас помогну у повлачењу. Лево од нас био је Београдски батаљон.

Седимо у бункерима и ишчекујемо Немце. Повремено обилазимо положај чете и проверавамо распоред бораца. Све је мирно. Нека чудна тишина. Рекао бих — ништа се не креће. Гледамо на часовник. Неко рече да је тек 16 часова. Љупче покуша да буде прецизан. Вели:

— Тачно је шеснаест часова и...

Више га нисмо разумели. Ураганска ватра прекиде разговор. Са коса преко реке Љутнице из села Завајита, Подгаја и Тохолја Немци почеше жестоко да туку наше положаје. Нарочито је прецизна брдска артиљерија. Око нас сваког тренутка експлодирају гранате и мине. Одједном се чета нађе у диму. Као да све гори. Не видимо шта се збива ни лево, ни десно. Више нема командовања ни гласом, ни погледом. Свако рачуна на борбено другарство исковано међу борцима ове чете у двогодишњим борбама. Знамо да се нико неће повући ни са левог, ни са десног крила. Зато смо мирни и остајемо на својим положајима. Свако испуњава свој задатак добивен пре борбе.

Јасно чујемо команду немачких официра „форверц“ и „фајер“. Већ се спушта сутон, ватра бива све снажнија, а у интервалима чујемо и осећамо да нам се гласне немачке команде све више и више приближују кроз густу младу шуму коју не можемо осматрати. Да смо бар то кадри, било би нам лакше, а овако смо приморани да их сачекамо на чистини испред шуме на неколико метара од наших цеви. Комесар чете Мића Роглић контузован од артиљеријске ватре и другови му помажу да се пребаци до батаљонског санитета.

На ивицу шуме испред нас избијају у стрељачком строју Швабе и почињу нас тући бесомучном ватром из аутоматских оружја. Крећу по групама на јуриш, а ми и даље чекамо, јер смо сигурни да ћемо их само близком, убитачном ватром одбити. Насрнули су као бесни пси, али и наша бреда и шарац бљују смртоносне рафале.

Први јуриш је одбијен. Немци су се повукли на ивицу шуме, и припремају нов јуриш. Сумрак се већ спушта, али време се претворило у вечност. Очевидно је да су Швабе одлучиле да нас пре мрака збаце са те косе, јер би тако угрозиле наше организовано повлачење преко моста на Тари код Узлупа. Али је, исто тако, сигурно да смо и ми добили неопозив задатак да то спречимо и задржимо ту косу до 7 часова навече. Схватили смо тај задатак као нашу и војничку и партијску обавезу, која се мора извршити па макар и читава чета изгинула.

Знали смо да то није крај. До њега је још дуго. Зато смо нервозни и све чешће погледамо на часовник. Иако сумрак пада, још има доста дневне светlostи за поновни напад.

Притајили смо се и ослушкујемо. Чујемо разговоре Немаца. Одмах затим одјекује звекет њиховог оружја. Тихо, мање речима а више погледима и знацима измењујемо мисли. Сваког секунда очекујемо поновни налет Немаца. И заиста, ево их! Јуришају и излеђу из шибља младе шуме испред нас. Видимо их сасвим добро. Чак запажамо и детаље на њиховим лицима. Задихани су и знојави. Збуњени су што нас виде. Можда их вара и понеки њихов шлем на нашим главама. Жестоко их засипамо бомбама и ватром из митраљеза, и они се поново повлаче у шуму.

Опет тишина. Из чете јављају да нестаје муниције. Сваки борац има само по два до три метка. Једино лака бреда има нешто више муниције. Тешка је ситуација. Али положај се одржати мора. То је дуг 2. чете у овој тешкој ситуацији. Тога смо свесни сви. Вршимо извесно поравнање муниције између суседних бораца и очекујемо следеће јурише. И доиста, Немци насрнуше поново и још бесомучније. Одговорисмо ретком, али прецизном ватром. На групе оних који су и даље настрали бацисмо бомбе. И први пут у току те вечери наше детонације надјачаше непријатељеву ватру. Изненађене Швабе устукнуше и јурнуше назад у шуму, која је у сумраку постала све црња. Одбисмо и овај налет, али време несхватаљиво споро одмиче. Опет се срећујемо на нашим положајима, а Немци то исто чине, прикривени ивицом шуме.

Борба се утишала, а сумрак се већ претвара у мрак. Гледамо шуму испод себе у долини потока Љутнице. Знамо

да је пуна Немаца, те нам у сумраку изгледа још мрачнија. Мислимо о задатку и очекујемо нов настап. Али се и непријатељ колеба; сувише су га стајали претходни налети.

Чујемо поново команде „форверц“ и звекет оружја. Осећамо да се померају ивици шуме десно и лево од наших положаја. Поново насрнуше, али овога пута не тако организовано као раније. Сада су из шуме јурнуле поједине групе по пет до десет војника. Меци су нам на измаку, зато бацамо бомбе. Швабе се још једном поколебаше и побегоше у шуму.

Настало је изнуђивање; Немци само на појединим местима испадају, али се враћају засути бомбама. Напослетку, и бомбе су нам на измаку, а издржати се мора још десет минута. Швабе крећу, али оклевавју. Друг Јупче, са којим сам заједно, довија се тако што на групе Немаца место бомби баца камење. Пошто је већ мрак, они се склањају да би избегли експлозије. Тако се довија читава чета. Швабе су то почеле схватати, па су понеке групе почеле слободније јуришати на нас. Но тада се ипак понегде нађе права бомба која их опамети. Већ је мрак. Насртљиве Швабе добро су платиле своју упорност иако су у повољнијој ситуацији, јер им стално пристижу нове, свеже снаге. Непосредно пред 19 часова Швабе извршише нов јуриш.

Неколико ручних бомби пада око нас. Једна је експлодирала у мом бункеру. Дим и прашина и некаква тишина.

Део Крагујевачког батаљона са замеником политичког комесара Урошем Бајићем

Осећам немоћ и хоћу да легнем. Пипам се по глави и нешто лепљиво осетих под прстима. У то стиже наређење „помлачи се“. Бацамо задње бомбе и повлачимо се.

Тетурам се и залазим у густу шуму. Мрак је и не видим куда треба да идем. Губим наду да ћу се извући из шуме кроз коју се непријатељ прикрада положајима батаљона. Одједном набасах на један жбун из кога ме изненади тих, али одсечан глас: — Ко је то?

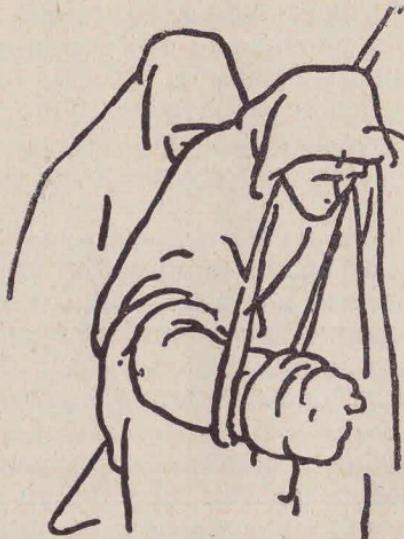
Јавих се. Било је то пушкомитраљеско одељење које нас је обезбеђивало у повлачењу.

У Папковом Долу нађох своју чету, те ме другарица Бела преви. Исте ноћи кренусмо преко Таре код Узлупа. Друга чета је била задовољна својом данашњом борбом. Извршила је часно и сигурно најтежи задатак, задатак који је добила од свог команданта Моме, њеног првог командира. Зачудо, прошли смо готово без губитака: један контузован и један рањен.

Приликом спуштања ка Узлупу неколико пута у току те језиве тамне ноћи разговарао сам са Момом. Поносио се својом ранијом четом. Интересовао се за сваког појединца.

С муком се спуштамо спотичући се у густој тами према мосту на Тари.

Божидар ШЕВО

III

Штаб бригаде је донио одлуку да се формира минерски вод и с тим упознао штабове батаљона, да би извршили избор људства. У почетку су овај вод претежно сачињавали рудари из рудника „Трепче“ и „Копаоник“ и ибарског рудника „Јарандо“; они су се налазили у Краљевачком батаљону, већином у Рударској чети.

Вод је бројао тридесет људи. Био сам постављен за командира, а за водног делегата одређен је Душан Врзић. Стари смо знанци из Трепче, где смо заједно радили. Зато смо били вични послу за који су нас одабрали.

Одмах послије формирања, замјеник команданта бригаде, Данило Лекић, упознао је све борце вода са задацима који стоје пред њима. Рекао је, између остalog, да су то специјални задаци, да ће морати да руше мостове и комуникације којима се служи непријатељ против нас, да уништавају возове, постављају нагазне мине на друмове и слично.

Борци су почели да се оспособљавају за предстојеће акције. Одржавани су разни течајеви на којима су се учили руковању свим врстама нагазних мина и њиховом постављању, употреби разних експлозивних упаљача и рушењу мостовских и жељезничких конструкција. Често је долазио из Врховног штаба друг Владимир Смирнов Волођа да нам помогне.

Приликом борби 1. бригаде на прузи Мостар—Сарајево, наш вод је добио задатак да уништи пругу и мостове и важнија жељезничка постројења на дијелу од Коњица до жељезничке станице Раштелица. Командант бригаде, друг Коча Поповић, наредио ми је да се сруши мост преко

потока Лукача између Брђана и Брадине. Такође је требало да уништимо тунеле који су се налазили на овој линији.

Када сам се вратио из штаба бригаде, упознао сам борце са задатком, те смо одмах приступили разради плана. Но, имајући у виду бројност објекта на тој прузи, а знајући да вод располаже врло малим количинама експлозива, поново сам отишао у штаб бригаде и упознао другове с тим да постоји бојазан да с постојећим залихама експлозива нећемо моћи уништити све предвиђене објекте. На то ми је друг Коча одговорио да имам три батаљона на располагању, да се повежем с њима и да ће ми они осигурати средства за акције. Уз то је додао да ће се експлозив запленити од непријатеља.

Није ми преостало ништа друго него да кажем „Разумем, друже команданте“ и да се вратим свом воду.

За извођење појединих акција подијелили смо се на три одјељења. Прво одјељење, коме је вођа био Петар Грачанин, рудар из ибарског рудника „Јарандо“, порушиће мост на Лукачу, друго одјељење, са Душаном Врзићем, водним делегатом, тунел између вијадукта на Лукачу и Иван-планине, а треће одјељење које је водио Драган Митровић, зидарски радник, разориће пругу према Коњицу.

Прво одјељење је пришло мосту још док је трајала борба између наших батаљона и непријатеља, а затим је пењући се уз мостовску конструкцију везивало експлозив. Након везивања мина вођа одјељења дао је задатак да се развуче електрични кабл од мина до апаратца за паљење мина, који је био смјештен у једном заклону близу самога моста. Сам је везао кабл за мине. Када је било све спремно, минери су се повукли у заклон, а паљење је извршио Кристифор Перишић. Мост је пао у дубоку провалију.

Друго одјељење је имало врло тежак задатак. Када су његови борци улазили у тунел, нашли су на скривену непријатељеву патролу, тако да је настало пушкарање. Погинула су два борца из одјељења, а непријатељеви војници су побјегли на другу страну тунела, где су их дочекали и заробили борци Краљевачког батаљона. Одјељење је наставило рад. Успјели су да нађу у тунелу минске коморе, у које су смјестили експлозив, а затим су извршили минирање. Тунел је био онеспособљен за пролаз.

Послије два-три дана наша бригада добила је задатак да ослободи Коњиц. Са батаљонима је пошло и наше треће одјељење. У Коњицу је заплењен велики број локомотива. Међу њима било је и осамнаест специјалних — са зупчаницима за вућу уз успон према Иван-планини. Одјељење је добило задатак да уништи све локомотиве и остале инсталације на станици.

Треће одјељење је извршило свој задатак тек изјутра. Оно је имало најмање експлозива и средстава. Зато је Драган Митровић предложио друговима да се експлозив употреби само за рушење резервоара за воду и свих скретница на жељезничкој станици, а да се локомотиве униште на овај начин: да се подложе угљем и да се пара подигне што се више може, а затим да се поставе на отвореној прузи једна према другој и да се пусте у покрет да би удариле једна у другу. Тако је и учињено.

Пошто су све акције биле завршене, вод се окупио у Коњицу, где смо анализирали извршење задатака. Баш у току ових разговора дошао је један друг из Београдског батаљона. Извештавајући ме да је батаљон запленио око 500 килограма експлозива и разних упаљача, рекао ми је да све то треба да преузме минерски вод. Били смо одушевљени. Одмах је отишло једно одјељење са Костом Станићем и узело експлозив. Спаковали смо га у лимену бурад, натоварили на коње и кренули даље према већ добivenом распореду.

Када смо стигли у штаб бригаде, рапортирао сам команданту о успјешном завршетку акције. Он је одговорио:

— Врло добро, Мушмула. Акција је успјела а и експлозива је било довољно.

Ја сам му објаснио како смо извршили акцију и додао да нас је Београдски батаљон снабдио за наредне акције.

Тако је наш вод и практично провјерио знање које је стекао у дотадашњој обуци. При томе су се нарочито истакли Душан Врзић, Петар Грачанин, Душан Радоњић, Драган Митровић, Стево Ковачевић и Кристифор Перишић.

Вод је добио и похвалу од штаба бригаде.

С развојем борбе наметнула се потреба да се и вод повећа, па је штаб бригаде донио одлуку да се формира техничка чета, која би имала задатак не само да руши него и да прави мостове преко разних ријека које треба да савладају наше јединице. Исто тако, наметала се потреба да се у овој чети нађу стручњаци који би могли да врше извјесне оправке на оружју, радио-станицама, писаћим машинама итд. Зато смо у новоформиранију чети имали три вода: минерски, понтоњерски и технички вод. У минерском воду били су већином рударски радници вични минирању; у понтоњерском воду већином радници сплавари који су радили на рекама, а у техничком је било разних стручњака способних за техничке оправке, као и једно одјељење за везу. Ја сам постављен за командира чете.

После тешких борби на Неретви јединице 1. пролетерске избиле су на Дрину између Фоче и Горажда. Ко-

мандант бригаде, друг Данило Лекић, сазвао је команданте батаљона. Био сам и ја присутан. Он нас је упознао са задатком да се Дрина мора прећи што прије и да се настави покрет према Лиму. Техничка чета је добила задатак да обезбиједи прелазак наших батаљона преко Дрине, повезујући се са 1. црногорским и Београдским батаљоном ради обезбеђења превоза.

Када смо почели да правимо план, искрао је проблем грађе за прављење сплавова, с обзиром на то да је на том терену није било. Отишао сам команданту 1. батаљона, другу Саву Бурићу, и рекао му да је читав проблем у наставци грађе. Он је наредио батаљону да извуче у току ноћи сву грађу из порушених и напуштених зграда у Устиколини, те да се та грађа употреби за прављење сплавова. Повезали смо се и са штабом 6. батаљона, како би и он помогао да се сплавови на вријеме направе. Недостајао нам је и остали материјал. Нијесмо имали ексера, кланфи, жице за повезивање ове дрвене конструкције. Друг Бурић ми је дао сугестију да се од младога прућа направе везе које сплавари употребљавају. Борци из чете су се хитро прихватили посла. У току ноћи борци 1. батаљона донијели су толико грађе са порушених кућа да чета није могла сама да направи све сплавове, већ је један дио посла узео на себе Београдски батаљон. Грађење сплавова трајало је један дан и једну ноћ. То се вршило у једном заклону где је било могућно радити и преко дана, пошто се на обали на другој страни Дрине налазио непријатељ који је митраљеском и пушчаном ватром настојао да онемогући сваки наш покрет. Борци 1. батаљона су морали ноћу да преносе грађу, да непријатељ не би прозрео наше намере. Штаб батаљона је био смјештен у једној воденици на обали Дрине, па је веза одржавана само ноћу, пошто је од мјesta где су се градили сплавови до воденице био брисан простор, тако да је било немогућно преко дана доћи у штаб батаљона.

Када су сплавови били изграђени, одмах је обавијештен штаб бригаде. Донесена је одлука да свака десетина има свој сплав и да га сама пренесе до Дрине. Исте ноћи је издато наређење за прелазак преко Дрине и батаљони су одредили десетине. Приликом самог преласка непријатељ је отворио ватру, тако да су неки наши борци скакали у Дрину.

У Устиколини се налазила једна дереглија која је била везана на супротној обали. Када су први борци прешли сплавовима и отјерали непријатеља, покушали су да превезу ову дереглију. Непријатељ је то видио и почeo да туче. Један метак је погодио у челични конопац по коме је клизио колут дереглије и она је запела тако да смо је на све зле јаде довукли до обале. Кад смо успјели да је на

брзину оправимо, наставили смо пребацивање јединица преко Дрине — дереглијом.

У току даљих борби техничка чета снабдјела се и са два гумена чамца. Приликом преласка Пиве, овим чамцима су пребачени дијелови 1. пролетерске дивизије.

Мост преко Пиве стално је тукла непријатељева артиљерија. Зато је чета добила задатак да пребације борце преко Пиве на мјесту где непријатељ најмање угрожава терен. Чета је нашла једно погодно мјесто, заклоњено шумом, где је корито ријеке било доста уско. Развукли смо један конопац с једне стране ријеке до друге, оспособили гумене чамце у које је могло stati по десет бораца, те је настављено пребацивање великим брзином.

Пошто су борци били преморени од свакодневне борбе и исцрпљени од глади, то је ово пребацивање било нарочито тешко, тако да су при томе борци из техничке чете једва издржавали напоре. Друг Перо Њего, који је неколико сати пребацивао борце, дошао је код мене и тражио смјену пошто више није могао да издржи. Рекао сам му да смјене нема и да настави пребацивање. Он се вратио и наставио рад, али се због изнемогlostи на сред ријеке отпустио и Пива га је понијела заједно с гуменим чамцем. У том тренутку сам са два друга скочио у ријеку, ухватили смо чамац и извукли га на обалу. Замјеник комесара Љубомир Роглић пришао ми је и рекао да морам водити више бриге о људима. Ја сам му одговорио да нема људи и да не знам шта ћу, јер се пребацивање мора извршити до одређеног рока. Уморни Њего је сио на један камен и одморио се десетак минута, а затим је наставио посао.

У овој акцији нарочито су се истакли другови Перо Њего, Тихомир Стефановић, Миливој Катић и Љубомир Роглић, а чета је добила похвалу од штаба дивизије.

Јован ВУЈОВИЋ МУШМУЛА

С РАЊЕНИЦИМА НА НЕРЕТВИ И СУТЈЕСЦИ

Средином децембра 1942. године приликом рањавања, негдје близу Јошавке, у централној Босни, задобио сам високи прелом бутне кости и тако се нашао у групи тешких рањеника 1. пролетерске дивизије, а нешто касније у Централној болници.

Збрињавање рањеника било је у то вријеме заиста врло сложен и тежак проблем. Требало је уложити крајње напоре, много сналажљивости и брзине да се осигура прихват, прва помоћ, њега и лијечење, евакуација макар и мање групе рањеника и болесника. Тешко се може рећи ко се питањима евакуације више бавио — Врховни штаб или руководства подручних му јединица, љекари или болничарке, позадинске власти или цивилно становништво. Такође је готово немогућно измјерити што је у томе било важније: транспорт или смјештај, исхрана или набавка најосновнијих медикамената за лијечење рањеника и болесника. Чини ми се да је за онакав начин нашег ратовања — када није било стабилне слободне територије и непокретних болница — пребацивање рањеника, и то најчешће носилима и врлетним стазама, било подједнако тешко и за рањенике и за особље којем је било повјерено да се о њима брине.

На почетку офанзиве пребацивани смо од Шипрага кањоном Врбање до Крушевог Брда. Крагујевачки батаљон је имао задатак да обезбиједи евакуацију рањеника. У почетку су нас носили заробљени домбрани, а од Крушева Брда до Мркоњић-Града ту дужност су узели на себе борци батаљона.

Негдје, у једном од заселака близу Крушевог Брда, сусерио сам се с борцима моје чете. Било је то изненадно и драгоценјено окрепљење мјесец дана послије рањавања и растанка с бригадом. Причало се да су наше јединице већ поодмакле на исток, па је мене и остале рањене другове била заокупила помисао да се више никада нећemo срести с бригадом. А када је до тога неочекивано дошло, онда се може слутити колико је то био узбудљив и пријатан догађај. Борци су улазили један за другим у кућу — привремено склониште рањеника, и руковали се са мном и с осталим

рањеницима. Не зна се ко је више био узбуђен: они — ти неуморни ратници, који су с ведрином улазили из борбе у борбу и превалајивали готово без предаха десетине километара, или ми — њихови дојучерашњи суборци у стрељачком строју, сада приковани за импровизирана носила.

Приликом преношења рањеника за Петрово Поље борци Крагујевачког батаљона морали су да нас носе преко неких јаруга и кроз дубоки снијег. Огромно је било појртвовање 3. чете са командиром Стевићем, која је уложила максималне напоре да се сви рањеници извiku пртином која је на први поглед изгледала несавладљива. Група бораца „задужених“ за моја носила била је, чини ми се, најпожртвованостија. Као да су били срасли с носилима. А ја сам био заиста најтежи рањеник, не само због ране него и због тежине тијела. Сјећам се да су нека три километара тог врлетног пута прелазили за више од седам сати. Падали су на колјена, једном руком су држали носила, а другом се хватали за сњежне наносе или коријење, само да се не би оклизнули и заједно са мном пали низ стрмину. Говорио сам им да ме оставе и да се не муче. А они су на то топло одговарали, заричући се да ме неће оставити макар сви изгинули.

Пребацивање рањених и болесних другова, особито оних на носилима, од Јабланице преко Неретве до Крстца било је испуњено многим тешкоћама, али и пожртвовањем бораца-носача и самих рањеника. До којих је граница ишло пожртвовање оних који су носили рањенике, потврђује, између остalog, пример једног Далматинца. На маршу од Злопоља према Јабланици видио сам га како је умро од напора и остао прислоњен главом уз носила.

Непосредно прије преласка Неретве пао сам с коња. На страну то што сам се добро угрувао. Коњ је побјегао, а ја остао сам и беспомоћан. Било је око три часа послије подне. Како сам се нашао на репу колоне, иначе јако испрекидане, остао сам на обали Неретве и ту преноћио. Рано ујутру прошла су два друга и једна другарица, чије сам гласове препознао и јавио им се. Они ме нијесу могли одмах узети собом, јер је то била хируршка екипа 1. дивизије — морали су хитно да пређу на ону страну Неретве ради неке операције.

Одмах послије преласка Неретве они су јавили о мени начелнику санитета Гојку Николишу и комесару дивизије Фићи Кљајићу. У међувремену је наишао неки сељак, који ме натоварио на леђа и спустио у једну оближњу пећину поред same обале. Другови Николиш и Кљајић су се вратили по мене, а за све то вријеме се на све стране водила жестока борба против четника, Талијана, Њемаца, усташа. Николиш

и Кљајић су прикупљали заостале другове и рањенике. Довели су и коња за мене.

Јахао сам на лијевој бутини, јер ми је десна нога била у гипсу. Држао сам се објема рукама за самар, док је рањена нога ударала о стијене поред пута и изазивала ми страховите болове. Био сам већ страшно исцрпљен и одржавао сам се на коњу више снагом воље него изнемоглим рукама. На лијевој обали Неретве, код тунела, где је била нека прихватна станица, неки друг ми је дао конзерву с месом. Одатле је стаза великим успоном водила за село Крстац. На пола пута талијанска артиљерија је отворила жестоку ватру. Коњ се поплашио, збацио ме и побјегао. И коњово дац се негдје изгубио, па сам опет остао сам на стази. Изнад мене, на оближњој коти, држала је положај једна чета из 7. банијске дивизије. Видећи што се са мном дешава, кренули су к мени командир те чете и једна болничарка. Договарали су се како да ми помогну. Уто је наишао неки сељак с коњем и цедуљицом у рукама, у којој је стајало да га нико не смије задржавати на путу, и наравно, да се коњ ни за какав задатак не смије употребити. Командир се с њим подуже објашњавао покушавајући да га убиједи у то да коњ треба дати рањенику, али без успјеха. Преостало му је оно посљедње, чега се, очевидно, клонио — наредио му је да преда коња. Њих двоје су ме натоварили на коња, пребацили до села Крстаца и пред неком кућом ме оставили. У ствари, ова и још неколико кућа у селу биле су намијењене за рањене другове. Међутим због прелома нијесам могао да се довучем до врата. Рањеници су ипак осјетили да сам у њиховој близини, па ме неко између њих запита:

- Друже, јеси ли ти рањеник или тифусар?
- Рањеник сам! — одговорих.

На то је једна рањена другарица добацила:

— Море сигурно си тифусар! Не улази овамо, и овако смо у тешком стању! Таман још и то — да нам пренесеш тифус!

Ја сам зајутао.

Међу рањеницима је настала препирка:

— Свеједно ко је — тифусар или рањеник, мало је изгледа да ће преживјети! — рече неко.

Наишле су штуке и у неколико налета бомбардовале село. Кућа са десетак рањеника била је погођена директним поготком. Камење и земља, парчад рањеника летјели су на све стране. Прашина је засула и мене пред кућом. Када су престали налети авиона, опет се зачу разговор:

— Како ми је, другови, жао онога друга што га не пустисмо унутра! — зачу се глас оне исте другарице.

— Ти си крива! Сиромах човјек! — поче је грудити неки од рањеника.

Она је јадикovala доста гласно:

— Сигурно је погинуо!

Тада сам се јавио:

— Нијесам погинуо, ту сам, пред кућом!

Онда је она била најгрлатија у напорима да убиједи остале да ме пусте у кућу, па ми нареди:

— Довуци се овамо, друже!

Али како! Због прелома и опште исцрпљености нијесам могао ни да се покренем с мјеста. У том тренутку је прошла нека болничарка да провјери да ли су рањеници живи. Она ме увукла у кућу. Дочекали су ме доста хладно, али ја нијесам марио за то. Убрзо сам заспао и тек пред зору сам се пробудио. Неко ме био нагазио. Била је то љекарка Зора Штефи. Реаговао сам не баш пристојно.

У зору су нас пребацили ван куће и посакривали у неком камењару испод проријетког дрвећа.

Мучан је положај тешког рањеника. С једне стране не видиш никаквог излаза, а с друге стране толика другарска пажња и љубав другова, нарочито болничарки. Рањеници им узвраћају истом мјером, па се развија међусобно повјерење и пријатељство које се никада не може заборавити. Често смо говорили: „Није важно и ако погинемо!“ У том случају починули бисмо и ми и они, носачи и болничари. Договарали смо се — у случају да нас непријатељ изненади — да му не допустимо да нас мрцвари, већ да се ручним бомбама и пиштолјима боримо до последњег метка. Да погинемо у борби прса у прса, онако како то нама и доликује.

Поновни сусрет с друговима из моје чете и батаљона доживио сам у тренуцима који су били крајње критични за све — и за нас рањене, и за болесне, и за здраве борце, и за становништво на подручјима на којима се развијала офанзива у мају и јуну 1943. године. Дијелови болнице били су на почетку офанзиве распоређени на ширем простору Санџака. Моја група рањеника била је размјештена у рејону села Глибача. Живот болнице је текао до тада без потреса, без оних убитачних покрета и узнемирања из ваздуха. Чак смо се надали да ће такво стање мало дуже потрајати, толико да се рањени и болесни другови опораве и врате у своје матичне јединице, а то је и била најинтимнија жеља свих нас.

Офанзиву нијесмо очекивали, најмање таквих размјера... Али убрзо поче да одасвуд пуца. Све је то наметало мноштво питања у вези са судбином неколико хиљада ра-

њеника и болесника: куда сада, како се пробити, с којим снагама. Снабдијевање је ишло све теже. Љекова је било све мање. Требало је одржати морал у тим тренуцима који су дубоко у срцима једних и других изазивали стрепње од онога што се може десити. Нијесу то биле искључиво оне личне бриге о себи, већ више за своју јединицу, за све другове који су се били затекли на том врлетном, дивљем, осиромашеном терену.

Неколико дана послије почетка офанзиве, 1. пролетерска бригада добила је задатак да се најхитније пребаци с положаја према Мојковцу и Шаховићима у рејон села Челебића, тамо где се налазио дио централне болнице — рањеници и тифусари — реконвалесценти. Колона бригаде је пролазила баш поред села где се налазила моја група. Неко од бораца из те неуморне колоне свратио је до првих кућа нашега села не слутећи да су ту рањеници. Ја сам се тада придржавао штака. До стазе којом се кретала колона није било више од четрдесет корака. Чим се сазнало да пролази наша бригада, сви су похрлили из кућа — неко пузећи, неко је замолио да га изнесу пред врата, да бар погледом ухвати колону која живи у срцу и о којој се машта, због које се упињало из свих снага да се прездрави и поново нађе мјеста у њој. „Потрчао“ сам и ја — и док сам избио на тај путељак, пао сам пет-шест пута. Зачас су се окупили и борци мога батаљона. Настало је весело здрављење. Онако бучно и топло да од тога заборавиш ране. Не знајући да сам још тешки рањеник, неки другови су хтјели да ме одвуку собом — да се не губи вријеме и да се не прекида веза. Чак је и комесар Фића, који је туда наишао и загрлио ме, хтио да ме поведе с њиме. На жалост, нијесам био способан ни за најкраћи покрет, био сам још везан за болницу. Рана ми је била тек зарасла, нога је остала непокретна у колјену и зглобу. Уз то сам имао и задужење: партијски секретар ешелона. Ипак, сусрет ми је био драг: улио ми је снаге и вјере да ћу убрзо оздравити и укључити се у мој батаљон и бригаду.

Покрет који смо одмах послије тога растанка извршили преко Косанице и Ђурђевића Таре такође ми је остао у сјећању — јер нам је у том покрету с једне стране Таре на другу, преко онога импровизираног моста, тринаест рањеника померло. А изгледало је да су сви били на путу потпуног оздрављења. У ствари, од физичке исцрпљености и напора који нам је био наметнут овим покретом, они нијесу издржали. Ни ми остали нијесмо били у таквом стању које би пружило макар малу наду да ћемо у пуном бројном стању доспјети до циља. Били смо смалаксали до те мјере да нијесмо могли сахранити померле другове. Те губитке смо

регистровали дубоко у нашим срцима и понијели их даље, до раскида непријатељевих обруча, до краја рата, до ових дана. Остали су заувијек с нама.

Двије ноћи и један дан прелазили смо тај пут од Ко-
санице до села Његобуђе, што би иначе могло да се пре-
вали за пет до шест сати обичнога хода. А када смо стигли
у Његобуђе — поново нас је чекало наређење за покрет.
Требало је да се пребацимо за село Црну Гору. Срећом, тада
смо наишли на Вучковића, а онда на Копичића, који су
нам дали своје слједовање хране (не знам да ли је то било
слједовање батаљона или бригаде), а дали су нам, такође,
и све своје коње, па смо послије краћег одмора успјели да
се пребацимо за село Црну Гору.

Сви смо били свјесни да је у питању крајње критична
ситуација и да и од нас, рањеника и болесника, такође за-
виси да ли ће се извршити план Врховног штаба да се што
прије и са што мање губитака извучемо. Стога смо трпјели
све недаће такве офанзиве — и глад, и покрете, и неспа-
вање. Њега болничара била се свела на топле ријечи, на
поглед који храбри и одржава у колони.

Од села Црне Горе надаље вршили смо покрете под
још тежим околностима него раније: пратила нас је и непри-
јатељева авијација, оно надлијетање које доноси смрт
с бомбама и митраљеским рафалима. Ушли смо у састав
централне болнице исцрпљени до крајње мјере. Сјећам се
да су нам тада дали неки парадајз у конзервама заплије-
њеним од Талијана. Неко од рањеника је тада рекао да
у свом животу никада ништа укусније није појео!

Налазио сам се у оним посљедњим ешелонима изнад
Пиве. Овдје сам се срио са другом Николишем, а одатле
смо се убрзо повезали са дијеловима 7. дивизије, где нас је
прихватио њен командант Павле Јакшић.

Једне ноћи, приликом преласка Пиве, изгубио сам везу
са болницом. Једна другарица ме вукла низ нека точила ка
Сутјесци и негдје ме оставила међу рањеницима који су се
такође теже кретали. Изгледало је као да смо потпуно одво-
јени од свију и да нас нико неће пронаћи. Појединци су
страховали да не постанемо плијен непријатеља. Што је
вријеме више одмицало, ситуација код нашег збјега била је
све мучнија. У тренутку који је лично на очајање, однекуда
је наишао Шпиро Лагатор, прездравијели рањеник. Он је
унио зрачак наде. Негдје је пронашао једнога коња и нато-
варио ме на њега. Затим је формирао један ешелон рање-
ника и кренуо правцем који је обећавао да води у састав
наших јединица на Сутјесци. Међутим испод неке чуке на-
басали смо право на Њемце. Они су запуцали. Срећом, нико
од нас није био погођен. Шпиро се снашао у тренутку који

је био врло критичан. Скренуо је колону у неку густу шуму и тако се „откачио“ од непријатеља. Путовали смо, а то је тако изгледало као да милимо. Трајало је то доста дugo, дан или два, и пристигли смо близу села Ратаја, где сам наишао на Радована Досковића и Васа Вукићевића са женом. Васо је имао у ћеповима прилично прженог јечма, па ми је дао једну прегршт. Тако сам халапљиво јео та пржена зрна као да ми је од тога зависило хоћу ли се спаси или не. Као да је у сваком зрну тога јечма писало — живот. А можда је и било тако.

Када је прошао ко зна који налет авијације и настало извјесно смирење, рањеници су самоиницијативно почели да се пребацују неком јаругом на другу страну. Задржавао сам их, узалуд. Васа и још неколико њих сам успио да задржим. Досковић је, међутим, прешао на другу страну. У том часу је наишао нов налет авиона и окомио се баш на пропланак, који се налазио с оне стране, а тамо су управо пролазиле колоне рањеника. И, наравно, мета је била јако повољна за непријатеља. Тако су тамо нашли смрт многи другови. Много више их је изгинуло на том пропланку него приликом првог бомбардовања.

При проласку кроз Миљевину посматрали смо колоне наших јединица и болнице како прелазе преко цесте Калиновик—Фоча, на којој је директним погодком противколца 2. пролетерске бригаде био уништен један њемачки тенк. Пут према Јахорини био је отворен. Обручи непријатеља су попустили тамо где су његове снаге биле прилично јаке и где, изгледа, није очекивао наш пробој. Посматрао сам доктора Ђанија, реконвалесцента од тифуса, како послушно слиједи свако наређење команде ешелона. И не само команде. Ко би му год што рекао, он је пажљиво слушао и извршавао. Стога смо се с њим шалили, а ти тренуци су били крајње озбиљни и мало мјеста је било шали на рачун онога који извршава наређења.

Тих дана побједоносног пробоја вишеструких обруча непријатеља навратио сам у штаб 1. дивизије. Срио сам књижевника Јована Поповића. Крећући се неколико стотина метара иза колоне често сам с њим разговарао о послјератном уређењу земље, о животу након завршетка револуције. С колико је одушевљења он говорио о тим данима!

Као прездравели рањеник одређен сам на нову дужност — али ван јединица 1. дивизије. Морало се пожурити у сусрет новој јединици и новој средини. Није било времена ни да се поздравим с друговима из мог батаљона.

Богдан ВУЈОШЕВИЋ

Ко год је познавао Петра Пајтина Перу могао је у њему осетити безграницну љубав и топлину према човеку и надасве — према животу. Чак и оног кишовитог јунског јутра, непосредно пред своју погибију, уносио је ону драгу ведрину, живот и шалу, тако да су његови саборци за тренутак заборављали да смрт вреба на сваком кораку и да предстоје многобројне тешкоће да би се непријатељ сломио и савладао...

Упознали смо се у Краљеву непосредно после капитулације Југославије, крајем априла 1941. године, када сам с мајком дошао као избеглица из Скопља.

Првих дана маја нашао сам се са њим у VIII/б разреду краљевачке гимназије. Седели смо заједно у истој клупи. Морам признати одмах ме је освојио својом искреношћу и непосредношћу. Али једна од највећих његових људских вредности и особина била је крајња људска осећајност и дечачка животсност.

Није нам требало више од недељу дана да постанемо блиски другови. Учили смо и радили заједно скоро читав мај, а већ првих дана јуна смо положили и велику матуру. После матуре често је размишљао шта ће студирати кад се буде рат завршио и истерао окупатор. Говорио ми је да ће једнога дана постати машински инжењер и да ће његове машине бити необично дело конструкторске вештине! Волео је да сањари, да машта, понекад се заносио попут детета...

Рођен у породици железничког радника средином децембра 1922. године у Суботици, Пајтин је од малих ногу осетио горчину живота. Што год је више растао, расло је у њему и разочарање у режим и поредак. Због тога није ни чудно што се већ крајем 1939. нашао у VII разреду краљевачке гимназије међу активним антифашистима, а већ следеће године у чланству Скоја са Николом Бугарчићем, Николом Јончићем Кочом, Зораном Катићем, Радошем Ракићем и многим другима. Три четвртине ученика VIII/б били

су активни чланови Скоја. Кроз скојевску организацију и преко оца Михајла, старог синдикалног радника и опозиционера, учесника генералног штрајка железничара, Пера је све више уобличавао свој лик припадника комунистичке омладине Југославије.

Сећам се као данас да нам је Пајтин сваког дана преносио вести разних радио-станица у свету, јер му је отац прилично добро говорио неколико језика, па смо тако били обавештени о свим догађијима који су нас интересовали. Причао нам је да је после 22. јуна, када је Немачка објавила рат СССР, скоро свакодневно молио оца да по читаву ноћ слуша вести док би он чувао стражу. Но то није потрајало дugo. Већ око 1. јула Немци су им одузели радио-апарат и дали потврду, којој су се у породици често подсмевали, све док је стари није запалио. Знам да је оног дана када су им одузели радио-апарат био више него тужан, скоро очајан, и да је већ почeo да смишља и прави планове за освету.

Оца су му, због добrog познавања немачког језика, Немци покушавали да натерају да буде њихов тумач у фабрици вагона, али је то Михајло енергично одбио. Због тога су га у октобарском покољу стрељали међу првима баш ту, у кругу фабрике.

Пера ми је често причао о својима, нарочито о оцу и мајци. Дивио се очевом држању и вери у сутра.

— Зар би Пајтин отац, као син радничке класе?! смео себе продати за окупаторску саламу и шећер?! — знао је да каже.

Увек је током рата, кад год смо разговарали о својим блиским и драгим, људски искрено жалио онај септембарски дан приликом илегалног поласка у одред што се није поздравио са сестром, коју је необично волео.

За време дејства нашег одреда у борбама за Краљево и око Краљева, Пајтин је показивао неописиву храброст и смелост. Међу првима се увек јављао за ванредне акције. Један од првих је био и у групи бомбаша који су се на организованом течају у Матарушкој Бањи припремали за коначни обрачун с окупаторским гарнизоном у Краљеву.

У првој офанзиви, приликом повлачења одреда са терена Краљева, растали смо се.

Поново смо се срели у Новој Вароши, после више од двадесет дана растанка. Не знам ко је због тога био срећнији од нас двојице. Срдачан стисак руку, пољупци и загрљај...

Када смо се у први сумрак децембарске ноћи почели од Нове Вароши пробијати ка Лиму, позвао ме да заједнички чамцем пређемо реку, јер је он одлично пливао, па је, ваљда, желeo да ми помогне ако би се чамац преврнуо, јер сам био непливач.

По доласку у ослобођено Рудо сместили смо се у напуштеној кафаници на самом тргу. Спавали смо један до другог, на поду прекривеном сламом. О формирању 1. пролетерске бригаде били смо обавештени дан-два раније. Радовао се томе догађају и не схватајући тада, као уосталом ни већина нас, величину тог тренутка.

Представљао је себи и целој чети лик нашег врховног команданта, друга Тита, и причао како га замишља. Јер Тито је наш највећи друг! Правио је о њему све могућне комбинације. А када се пред нама појавио стасит и темпераментан човек, у кратком кожном капуту с немачким парабелумом о опасачу и с „руском“ капом, Пајтин је скочио и љубећи ме тражио да му потврдим тачност његових предвиђања.

Тренутак после тога завладао је тајац.

Стајали смо постројени на платоу малог трга босанске варошице и слушали као у заносу речи свог врховног команданта:

„Другови, ви сте најбољи синови наше земље и наших народа... Ви сте искра из које ће букнути пламен широм наше земље... Ви ћете извршити историску мисију ослобођења наше поробљене домовине...“

Речи друга Тита упијају се у нас и продиру до дна душе. Радосни дрхтај нас обузима. Нехотице погледах у Пајтина; сузе помешане с крупним влажним снегом непрекидно га росе. И док Тито говори, Пајтин одиста плаче. Суза сузу стиже...

Много пута касније, током дугих ноћи у маршевању, на партизанским ноћиштима, стражарском месту или у патроли, није могао да ми објасни своје сузе. Стално и упорно је тврдио да су сузе спонтано ишли мимо његове воље.

Када је друг Тито завршио говор и ми с батаљоном пошли у своју малу кафаницу, покушавао је да нас у чети убеди у нашу снагу и величину. Попут детета, раздрагано и весело тврдио је да смо једина сила у Европи после СССР и да ћемо сваког непријатеља прегазити оног тренутка кад се са њим ухватимо укоштац.

У првој акцији нашег батаљона и бригаде на Гаочићима изгубили смо седам дивних другова, међу њима школског друга Зорана Катића, једног од најбољих омладинаца краљевачке гимназије. И док је једна чета, после завршене борбе, спроводила 124 талијанска заробљеника са мноштвом плена у Рудо, дотле је наша чета сахрањивала погинуле другове.

Мрак је већ почeo да се спушта када је извршена сахрана. Пајтин ми је касније причао да је смрзлу земљу било тешко копати, али да је добио такву снагу да је радио

за двојицу, јер је требало ископати већу раку за седам другова и пре мрака их сахранити. Када су их сахранили и када су и последњи грумен тврде, смрзле земље бацили на гроб, одата им је почаст плутуном. Другови су ми причали да су се у том тренутку Пајтину сузе котрљале низ лице.

После напорног марша уочи нове, 1942. године, 31. децембра, нашли смо се у Рогатици. Пајтин се више пута у мислима враћао на Гаочиће, на изгинуле другове, на погиблог Зорана и рањеног Кочу.

— Не, не могу из себе Гаочиће избрисати! Они су у мени, и део мене је у њима! Зар смо морали изгубити седам дивних другова и имати више од десет рањених? — покушао је да својим оскудним војним знањем реконструише борбу на Гаочићима.

Живим покретима руку уносио би се саговорницима у лице. Нама неколицини је тврдио да би он, да је био командант, цео тај посао свршио са највише десет до петнаест бораца — бомбаша, и то за врло кратко време!

Такав је био и остао до краја дечачки полетан. Ко не би схватио ту његову младићску необузданост, могао би претпоставити да је претерано амбициозан и самоуверен.

Многе борбе које је Краљевачки батаљон водио у источној Босни, Херцеговини, Далмацији, Црној Гори и Санџаку везане су за име и личност овог двадесетогодишњег пушкомитраљесца, члана Комунистичке партије Југославије.

Та како би се могла заборавити његова храброст када је с неколицином другова из батаљона, у мрклој мајској ноћи 1942., подишао талијанском логору на Козари код Чајничка и експлозијом бомби и ватром пушкомитраљеза ставио до знања Талијанима да су партизани у њиховом логору? Ко ће избрисати из сећања неописиво јунаштво Пајтиново у борби са четничким бандама по Херцеговини када их је својим пушкомитраљезом разгонио као крда поплашених оваца!

У борбама на положајима код Купреса — у селу Брдима и Шокачкој Мали, првих дана септембра 1942., Пајтин се ручним бомбама обрачунао са усташама, све док није био рањен. Па чак и кад је био рањен није се повиновао наређењу командира Вучка да се повуче, све док и последњу бомбу са свог опасача није бацио на непријатеља.

Такав је био и остао све до своје погибије.

После успешног пробијања преко Неретве и разбијања четничких банди негде у првој половини марта 1943. добио је пегави тифус и као тешки болесник пребачен је у дивизијску болницу. Стицајем околности и тамо смо били за-

једно. Као комесар болнице свакодневно сам га убеђивао да што дуже ту остане. Али су сви моји предлози, сва моја настојања и убеђивања остали без резултата.

Иако се још није био опоравио, јер није било прошло ни два месеца од почетка болести, Пајтин је у другој половини маја напустио дивизијску болницу, боље рећи — побегао из ње. Иако се једва кретао, другови из батаљона су га прихватили и он је при штабу провео краће време, а затим отишao у своју чету. Сви су били изненађени, али су се морали помирити, јер је он тако хтео. Био је водник 2. вода и већ крајем маја учествовао је у борби против Немаца на Златном бору.

Тешке напоре и свакодневне окршаје, овај неизлечени и неопорављени реконвалесцент подносио је натчовечански. Сви су се чудили и питали откуда му таква снага. Али његова воља је увек побеђивала, па је тако било и овога пута. Когод је Пајтина мало боље познавао није се морао чудити његовој снази и његовом духу.

Последњи пут смо се срели на планинском масиву Вучева. Носио је немачку машинку, трофеј са Златног бора, и причао ми о тој акцији и погибији дивних другова из нашег батаљона: Живана, команданта батаљона, Шуце, командира чете, водника Милосава Спасојевића Деве и других.

Нисам ни слутио да ће то бити последњи наш сусрет и да ће за који дан нестати и он, као и многи други.

... На прилазима Сутјесци, изнад Поповог Моста, тог кишовитог јунског дана пао је Петар Пајтин, водник 2. чете Краљевачког батаљона. При противјуришу Немаца изашао је иза дрвета које му је служило као заклон и почeo из стојећег става да решета машинком по немачком строју. Био је, кажу гневан — псовао је, викао је и претио Немцима да туда неће проћи. И, ето, замишљам га како се и мртав испречио да им скрати пут.

Уочи same погибије правио је шале и вицеве са друговима у чети. По чудној игри судбине највише се шалио с Милорадом Тримуновићем Мидом, нашим школским другом и замеником комесара чете, који је на исти начин и на истом месту свега неколико тренутака касније takoђe погинуо.

Пајтин је погођен у главу, а Тримуновић у срце. С њима је престала да одзывања у чети и њихова омиљена песма, коју би увек прихватила цела чета: „Наше очи горе јасно...“

Милан БЕЛОЈЕВИЋ МАЧАК

Крај тврдe, уске стазе, уклесане у камену, која сe у оштром луковима готово окомитом литицом спуштала доле, дубоко, унедоглед, отварао сe на јутарњем сунцу жути цвет жутиловке.

Каквом ли сe чудесном игром поиграла природа кад је, оштром ветром ношено, једва видљиву семенку, бацила на овај бели крш! Каква ли јој је снага кад је и на камену могла да окорени, израсте и развије жути цвет — обојен јутарњим и вечењим црвеним сунчевим одсјајима на овој сивобелој стени, из чије сe пукотине извија нежна цеваста стабљика и три кржљава затворенозелена листића!

Никаквог другог биља ни растиња около. Свуда голи камен кањона Таре.

Главом поред жутог цвета, без иједне косе, спаљене ватром тифуса, лежи издужено детиње голо тело мртвог партизана. Црни мрав, сићушне главе и дебelog тела, шета сe по воштаној кожи. Увлачи сe па излази из плитких бора пупка. Беле очи гледају према жутом цвету. Нос истањен штрчи као оштра ивица секире. Уста отворена. Преко ретких жутих зуба плавио сe, белином ватре тифусара, опаљени језик. Језик сe једва приметно помицао напред-назад, преко ивице зуба. То је био још једињи покрет овог живог мртваца. Све друго сe већ предало смрти или је, можда, још лагано умиralо. Можда су то последњи грчеви живота који излазе из танких костију обложених жутом кожом, а не могу да сe откаче. Држи сe још ту, као да би хтео да сe врати.

Рано јутрање сунце покривало је својим косим зрацима тело мртвог партизана, као да је својом нежном топлотом хтело да му подгреје и покрене укочене зенице белих очију.

Раздрагана јутром и неочекиваним оброком јечмене каše, вијугала је низ литицу кањона омања партизанска јединица. Поред мртвог партизана за тренутак је застајао сваки борац. Гледао га погледом пуним ужаса и, журећи на-

пред, нагло замисао. Сваки је видео жути цвет, стаклене очи мртвога партизана, црну тачку мрава од кога се не брани мршава грана руке бачена у страну. Сваки је то видео и замислио себе...

Мукла тишина, која је долазила од чела колоне до последњег борца који још није стигао до жутога цвета, брзо је хватала колону као да ју је гутала од чела до зачела.

На крају колоне ишао је комесар и у чуду се питао: „Како се то нагло мења расположење бораца? Чудан ли је човек!“

Најпре је спазио жуту боју цвета и искрено му се обрадовао, а онда видео голо тело мртвог партизана и нагло се трагао и стао.

Цвет крај главе мртвог друга!

То није обичан жути цвет жутиловке! То је споменик који му је природа подигла док је умирао. Жути цвет никако из страсне жеље за животом — борца који умире. Жуто цвеће које је запалило јако јутарње сунце више главе умирућег борца.

Замислио се комесар. У машти стварао представу о томе како се то дододило...

Колона неке партизанске болнице, за којом у размаку од једног дана идемо као заштитница, угибала се под теретом носила тешко рањених бораца и тифусара, који нису имали ни толико снаге да могу јахати. Тифусару је храна живот, а гладовање — сигурна смрт. Он то зна и зато неуморно тражи — „јести“. Болница већ неколико дана нема никакве хране... Коње не смеју клати. Нема снаге која може издржати да носи још једна носила, а борца не могу оставити.

„Јести... јести... јести...“ — говориле су дубоко упале, грозницом упаљене очи. Крчала су отворена уста и језик што се миче у њима, а смрт га је грабила све више из часа у час.

Док су се борци који су га носили одмарали крај стрме стазе, спазио је мали пупољак жутога цвета и с крајњим напором прошапутао из дубине гласа:

— Тамо... код цвета... умирем...

Оставили су умирућег друга увијеног у ћебе — и отишли. Наишао је онда некакав човек, четник или сељак — луталица, који се крије и бежи од сваке војске, и истргао ћебе испод мртвога партизана. А он је умирао дуго, тешко гледајући како се пред његовим очима отвара цвет јаке жуте боје и неочекиване лепоте.

Можда се исто овако родио, поред жутога цвета, на њиви коју је мајка окопавала све до самог порођаја!?

Можда се мутно сећао како је из грубе дрвене колевке у дворишту гледао жут дренов цвет на плавом далеком небу над собом?

Можда је помислио на жуте искре које су врцале из мајчиних очију док га је отврдлим жуљевима миловала кад га је испраћала у велики и непознати свет — да постане свој човек и сам зарађује за живот?

Можда се сетио девојке! Жути цвет имала је у устима док је бежала и бранила се, а он је чврсто грлио и љубио. Жутим цветом који је из своје косе извукла закитила му је шајкачу кад је полазио у борбу:

— Нека те на мене подсећа ... да ми се вратиш ...

Последњи борац замицао је иза лакта врлетне стазице и губио се из вида комесару. Комесар скиде капу и дубоко се поклони мртвоме другу, а затим потрча за јединицом. За његовим чврстим кораком рунило се и котрљало ситно сиво камење.

Мало после тога вратила су се два борца, да сахране мртвога друга.

Коси јутарњи сунчеви зраци развијали су круницу закаснелог жутог цвета крај мртвога партизана.

Благоје БОГАВАЦ

ИЗРЕКА ВОЈЕ РАДИЋА

Воја Радић, и у батаљону и касније, у штабу бригаде, пре сваке борбе је говорио: „Од овај положај се не одступа“ — па су ове његове, „по нишлијски“ изговорене речи скоро постале пословичне. Наравно, у току револуције се срећа мењала па се и напредовало и одступало, али то Воји није сметало да пред сваку борбу као „оченаш“ изговори своју изреку. Кад се обруч на Сутјесци сасвим стегао, бригада се, у тешкој ситуацији, већ спремала за одлучујући јуриш. Воја се тада задесио код нас у батаљону и узбуђено рече:

— Другови, од овај положај се не оступа!

На то му Бата митраљезац одговори у шали:

— Е друже Војо, од овај сад положај немаш куда да одступиш и да хоћеш. Свуд око нас су фашисти, и ми куд год кренемо, можемо само наступати.

ТЕШКО ЈЕ БИТИ ЧОВЈЕК

Густа, висока трава, отежала од ситости, наднијела се са свих страна над испруженим човјековим тијелом које спава, или се можда предаје земљи, и лагано се над њим њише спремна да се сасвим положи по њему, умота га замршеним, зеленим ткањем и припреми за храну своме пролjetњем потомству. Човјек се пробуди, напола отвори око тражећи буновним погледом казальку на великом небеском часовнику, прекривеном облацима прљавим као војнички обојци. Згуснута тишина, дебела од земље до неба, плаши човјека приморавајући га да остане приљубљен за земљу, да не шестари погледом, ако се жели спasti лудила неминовног при сазнању безнадежне осамљености у огромном безљудном простору. Приземни вјетар бодри траву на веселији живот. У тој игри збијени струкови нагињу се један према другоме изнад човјекове главе, правећи несигуран распукнут свод. У замршеном поретку струкови се додирују, размичу, а човјеку се чини да се они сашаптавају, договарају, једни некуд одлазе, а на њихово мјесто долази војска новог влаћа које, на сивој основи неба, добива изглед витких цинова што у некој опакој, завјереничкој, глувој журби припремају човјеково уништење, јер је нежељен дошљак у њиховом свијету. Витки цинови, наоружани сабљама, копљима, топузима, рогљама, затресу нијемим главама и у таласу оштро нападну човјека, ошину га по лицу, устукну и ситно подрхтавају над њим од подругљивог смјеха.

Човјек спушта капак да порозном браном заустави продор спољњег свијета у измучени мозак, али тај се свијет упорно и болно пробија као сврдло, и витки цинови се опет јате и дивљају над њим дозивајући га да смјеста устане и иде, или да им се преда и утоне у земљу.

„Оставите ме на миру“, каже човјек, „зар не видите да нијесам косац, већ војник који је изгубио пушку, па се

бојим сваког шума и покрета? Помислим да је човјек који ме не воли. Будите моји пријатељи, мирујте нада мном и сакријте ме од људског погледа, јер хоћу мирно да заспим. Не бојте се од мене, ја једем пужеве. Још док сам био дјечак у мом Камбеловцу научио сам од оца да једем пужеве. Хвала мом оцу Шимуну Перишину што ме томе научио. То ми је много помогло. Тада љигави створ, који се увијек нађе под ногама, због своје гмизавости, ипак добро дође да човјек њиме снагу окријепи. Моја Трећа чета Другог батаљона Прве пролетерске је у резерви. Скупљо сам пуну капу пужева. И други ми их доносе. Пред нама Златни бор опружио зелене пропланке око којих се наш батаљон отима с Њемцима. Спремам себи оброк. Моји другови се гаде пужева и окрећу главу на другу страну, да не виде како једем. Командант Божо бодри минобаџачије који непогрешиво забадају пламене лепезе на највиши врх Златног бора. Командантова капа виси на потиљку — то је знак да је задовољан оним што види и да међу његовим момцима нема још мртвих. Недалеко од минобаџача дими се ватрица. Комесар моје чете, Лола, пуче јежа. Он позива чету да се ослободи предрасуда и загризе печеницу велику као дечја песница.

— Презалогајмо, другови — позива Лола својим промуклим, веселим жубором ријечи. — То је сјајна ствар, кад вам ја кажем. Пробајте, другови, нећете се најести, јер ја нијесам Исус, али окусите. Анте Перишин једе пужеве — наставља комесар и показује главом према мени — а јеж је бољи од пилетине.

Цијела чета је одала признање јежу и комесар је био задовољан, јер је тог дана учинио све што је било у његовој моћи за тијело од неколико десетина глава. Ја сам се најео пужева и био сам потпуно сит када ме наредног дана погодио метак у ногу.

Четвртог јуна четрдесет треће био је мој деветнаести рођендан. Прошло је десет дана од мог рањавања. Десет дана пјешачења с пробушеном ногом у покретном ешелону рањеника. Споро се крећемо, и колико год дugo да идем, чини ми се да се не мичемо, јер ми је оловносиви Маглић, владарски неосетљив за приземне догађаје, увијек над главом. Ако је дан ведар, небо је поплочано авионима, па због тога до мрака остајемо у влажним густиштима, удишемо мирис трулежи која к нама прохладном струјом допире из црног шумског бездана. Сваким даном све јаче чујемо било битке и не знамо да ли се ми примичемо њеном средишту или она нама. За нас је важно да је чујемо и од њеног не прекидног врења осјећамо се бодрији.

Једнога дана занемогох. Од кука па до пете рањена нога натекла ми је као мијех. Скинуо сам ципелу, а стопало омотао поставом коју сам извукao из рукава. Док сам се спотицао по каменој стази, људи су пролазили поред мене, претицали ме, и ја сам могао запазити како све више заостајем. Тога дана смо се кретали по сунцу од којега се и небо спекло и чинило ми се да сав жар јунскога дана но-сим испод мојих отрцаних прња. Тамнозелена испрекидана црта шуме повукла ме још неколико стотина метара. Одлучио сам да умрем уз прво стабло, али то се десило другоме, и мене су посадили, умјесто њега, на талијанску мулу — космополиту наших дана, због чега је свакој војсци добро дошла и на њу нико не пуца. Пјешачки ешелон рањеника пође дивљом стазом, а нас једанаест јахача изабрасмо шире и нешто равнији пут. Муле су водили заробљени талијански војници, кротки као и животиње које су нас носиле. Предводила нас је једна глава, чврсто умотана у завоје, због чега је подсјећала на главу пантљичаре са двије црне тачкице на мјесту где су очи. На широким леђима јаке животиње осећам се безбрижно, јер њој ништа друго не треба осим хране које има свуда око нашег пута. Довољно је само да пружи врат и уста су јој пуна среће.

Све до мрака главињамо у црној пјени бескрајне шуме мијењајући сваки час путљаге испреплетане као цријева. Мрак нас затиче у шуми. Вођа нам покретом руке и рамена даје знак да је бесмислено настављати покрет до јутра. Остајем, као и моји другови, на мули. Осамљен сам у беспримјерној тами с мукама од премјештања сопствених kostiju на живом бријегу изгубљених облика, али шкрипа самара и смолово гњецање копита потврђују да је група на окупу.

Спуштамо се стрмом, размекшаном стазом пуном кли-
завих облутака и коријења. Једва се држим на самару. Руке несигурно подрхтавају од напора, јер сам сву тежину тијела пренио на њих док сам се одупирао да не склизнем преко мулиног врата. Пред нама се свијетли отвор као излаз из тунела. Дошли смо до њега. Заслепљује нас свијетлост дана и осјећамо пријатни дах топлине који трне већ на педесетак метара у дубини шуме. Вођа са главом од пантљичаре даје руком знак да станемо и да се не гомиламо. Муле по-
слушно мирују. Чујем јак, неравномјеран хук који ме под-
сећа на ударање вјетра у борову шуму. Рањеник који је најближи вођи нешто довикује, али његове ријечи надја-
чава шум непознатог извора и цијепа их у неповезане сло-
гове, тако да они до нас долазе у нереду. Поравнамо се на
рубу ријеке саткане од огољелих мишића, квргавих, ду-
гачких, испреплетаних и у необузданом залету сливених

у организам без почетка и краја, али организам необичне снаге. То је Сутјеска. Познајем је из треће офанзиве. Тада је она била само безазлена планинска рјечица, а сада се ваља пред нама као згуснута снага планине. Вођа полази први. Талијан који води његову мазгу прекрсти се, заколута очима према небу, високо прихвати вођице и загази. Мула енергично крену напријед вукући за собом водича. Већ су на средини ријеке. Водич се не држи на ногама и вода га заноси као даску. Он се рукама грозничаво хвата за улар, а мула се отима од тог загрљаја да не загњури главу у воду. Напосљетку се и она занесе. Неколико тренутака истезала је врат над водом, а затим је опет све било чисто на неравној површини ријеке. Пошли смо низводно неколико стотина метара. Тамо се корито ширило, вода је текла мирније.

Ријека нам је била за леђима. Њено кретање сам још дugo носио у ушима, а када сам се и тога ослободио, уплаших се тишине кроз коју је бродила наша црна лађа без сигурног компаса и крме. Куда идемо? Где се налазимо? Радије бих сишао са муле и пошао пјешке, јер кад осјетим тло под ногама, чула почињу поузданије да раде. Но мозак је мој био тром, успаван млаким испаравањем земље, и ја сам само желио сан, сан, сан. Под том жељом било је све друго затрпано као комади жара под пепелом, и ако се у мојој свијести ма шта друго и јављало, то је било само повремено и, на лаки додир повјетарца, слабо светлућање запретане ватре.

Талијан ми поможе да сјашем. Не могу да стојим на ногама и спуштам се на земљу најкраћим путем, стискајући зубе да не јаукнем због болова који продиру у моје тијело са свих страна. Не допада ми се мјесто које смо изабрали за предах. Киклопско камење без коријена и поријекла, испрано, бежivotно, слично гомили костију несхватљиво крупне животиње, која је ту давно угинула, подигло се над нама затварајући видик са свију страна. Тврда ледина, велика као надланица, чини овај камени гркљан још суморнијим. Треба прилећи и заспати. Сви смо на ногама, и док муле чупкају траву, ми без ријечи гегамо подно камења тражећи мјесто на којем ћемо се испружити. Можда неко нешто каже — ко то зна. Ма колико ријеч била гласно изговорена, тешко да ће коме доћи до уха. Удариће о храпаву стијену и разбиће се о њу, или ће побјећи у црне пукотине које се језиво плету преко избочених камених маса. Сићушни смо и слабашни. Личимо на фигуре од крпица које се крећу без трунке снаге, немоћне ма шта корисно да ураде. Изгледа ми да би најбоље било да се што прије укријемо у рупе између камења, јер ће нас вје-

тар, који ваља надојене сметове облака по исцијепаном небу, ако сиће међу нас, развијати као пљеву.

Лијежем са осјећањем осамљености и тугом за Трећом четом. Свијест се угаси. Пао сам с муле и ударио главом о камен и остао лежећи на путу узалудно покушавајући да се помакнем. Безгласно дозивам у помоћ, а нико ме и не види. Прегазиће ме муле које наилазе. Велико копито са оштром потковицом тик је над мојом главом. Тргнем се свом снагом, и копито промаши и забоде се у земљу, па се мало одлијепи од ње и очеше ме по сљепочници. Опружим руку да одбијем поновни ударац, али ми копито снажно пригњечи прсте. Усправих се. Подлактица је чврсто притиснута поткованом војничком цокулом. Пушчана цијев се лагано љуљала испред лица. Погледом пођох по њој: небо је било покривено челичним печуркама испод којих су зижевала уста избацујући лајаве неразумљиве ријечи. Схватих да сам засвагда изгубљен — метак који је испао из пуног шаржера. Моји другови су на ногама. Сагледујемо се и беспомоћно удружујемо погледе у велику тачку коју стављамо на крај наших биографија.

Ћелави брежуљак нагрђен је рововима, ожильцима ватара, оглоданим костима, црним квадратима непромочивог папира, завојима замазаним крвљу, праменовима вате које слаби вјетар дрмуса у најеженим бусикама. Ми стојимо недалеко од накривљеног пољског стола, око којега главе са ширитима спремају представу. Прилазе нам четири војника и слабим конопчићима везују руке спајајући по двојицу. То присилно спајање двије шаке које припадају различним тијелима у том тренутку за мене је било једино осјећање које одузима нешто терета неизрециве невоље. Мисао тек што се зачне бива угашена почетком неке друге, и тако редом непрекидно брисање почетака, да би, напослетку, остало осјећање неподношљиве досаде коју би требало што прије завршити, али ширитима као да се не жури.

Прошли смо између два рова и окренули низбрдицом обраслом папрати која је, изломљена и загажена, била полегла. Десно од нас спушта се у дугачком луку гребен прекривен гривом букове шуме. Рачунам да за момка мојих година до ивице гребена нема ни педесет метара. На десетак корака испред нас иде плећат војник. Машина му је у руци. Примјећујем да се ниједанпут није осврнуо од како смо пошли. По страни, слијева, прате нас тројица. И они држе оружје у рукама, но наше физичко стање као да их не опомиње на опрезност. Незадовољни су што се вучемо као корњаче и изгледа да би нас се најрадије лишили на овом пристранку испод самих грудобрана од ровова. Веза којом је моја десна рука прикопчана за лијеву руку мога

парњака је слаба. То осјећам под прстима и чвор се лађо дријеши.

— Примијетиће — каже ми друг.

Крајеве конопчића држим у руци да не спадне и чвршће се ослањам на друга, којем је десна рука ишчупана из коријена. — Како ћеш с том ногом? — Каже ми он.

— Ово радим за тебе. Ти имаш здраве ноге, бјежи!

Њему засвијетле очи и тијело му живахне. Осврће се лијево-десно. Чини ми се да одмјерава властите могућности и тражи прави тренутак. Одједном малаксало каже:

— Не могу, далеко је — па пошто направи још неколико корака, одскочи у страну, направи два-три скока, саплете се и падне, али се брзо подиже.

Учини ми се да је неодлучно застао. Не бих рекао да се предомишљао, јер кад је митраљез из рова пустио први рафал, он је већ био учинио два корака ка шуми.

Стали смо пред највишом степеницом. На њеном рубу стоји плећати војник без врата и одмјерава дубину амбиса. Са мјеста на којем стојим видим само ону другу страну, спљоштену и много нижу. Плећати војник се окреће к нама. Сунце му бије у очи и он их осјењује дланом пружајући руку са машинком према мени. Покретом цијеви позива ме да приђем. Идем ка ивици. Још један корак ме одваја од ње и продужио бих даље да ме рука, јака као гвоздена кука, не хвата за опасач и зауставља. Пред очима ми је готово вертикална стрмен са два три жбуна и понеким праменом траве. Дугачка је десетак метара и пресјечена, како ми изгледа, литицом којој се не види основица. Није ми тешко и ништа ме не боли. Разговијетно чујем шкљоцање метала иза мојих леђа. Затим тајац. Занима ме да ли ћу осјетили бол; да ли је смрт од тачног поготка у главу само привидно тренутна; да ли оштећени дио материје продужава да мисли још који часак. Ударни механизам јако шкљоцну, али метак не опали. Стријелац љутито пљуну и ја се окренух. Њемац нервозним покретом прстију настоји да ишчупа заглављени метак и усрд те ужурбаности подиже поглед к мени. Метак још није извађен. Војник режи да се окренем ка дну гигантског гроба. Радим обратно: и тијело и лице окрећем к Њемцу, који ме у бијесу удари врхом цокуле по цјеваници рањене ноге, од чега падох уз распрскавање стаклених лоптица у очима. Њемац ме држи за косу и подиже увис церекајући се. Машина му виси о врату, а у руци свјетлуца пиштољ. Псујем га свим псовкама које ми долазе на памет и отимам се колико год могу, настојећи да лице што више окренем његовом, јер видим да му је необично стало да цијев наслони на мој потиљак. Први хитац прави оштру огработину изнад мог ува. Отвор

цијеви се помјера к средини лица и јаки прасак ме засљепљује и снажно удара у главу. Пропадам, али сасвим кратко, јер сам раменом ударио у нешто осјетивши стварни бол од тог удара. Стужем лицем земљу која се осипа и путује са мном или ме носи тихом лавином. Са страхом очекујем пад у празно, али мислим да ће се свијест угасити бар на половини пута, па ће ми бити свеједно с коликом снагом ће ми се одупријети земља кад се сударим с њом. Оштри предмет који се угиба пропушта главу, али успорава ваљање тијела које се снагом залета и масе пробија кроз танке шиљике, и, напослетку, савладано њиховом густином, зауставља, али не сасвим, јер обамрле ноге мртво продолжавају пут све док их остали дио тијела, прикачен о жбуни — клин, не заустави.

Послије сваког пуцња чујем глуви пад тијела и котрљање које се приближава натјерујући ме да се лактовима чвршће прикопчам за пруће и тако напет останем све док опасност не прохуји мимо мене и преда се слободном бешумном паду. Бројим сваки пад, јер немам снаге у мишићима да издржим напрезање. Пуцњи су чести и смрт поред мене тече као на траци: прецизно и без застоја. Ја сам остао на средини сигуран да ме Њемци виде. Да ли моје тијело говори да сам мртав. Очекујем пуцањ и увјeren сам да нишане мој кичмени стуб на оном мјесту на којем је он највише савијен и избочен к њима. Погодак, па ће крхка веза пући. Дуго чекам тај погодак, и кад видим да га нема — чекам ноћ. Неиздржљиво боли глава. Једно око ми је заливено крвљу. Бојим се несвјестице као и пуцња с леђа, јер би то било исто. Мислим да ли ће ми остати довољно снаге да тијело доведем у бољи положај.

Довукао сам се до оне највише степенице са које сам се, погођен у главу, отиснуо у смрт. То је заиста, степеница, направљена природним одроњавањем земље, чак је мало удубљена, тако да не могу ископати ослонац за ногу да бих се успео и савладао ову усјеку, која ми је висока готово до рамена. Чујем жагор око ровова. Још су ту. Рана на четири сантиметра испод ока је мала, једва је могу напипати прстом, док је она на врату повећа, читав би палац у њу ушао. Око ми је отекло. Да ли ће ми се рана загадити прије него што дођем до наше болнице? Хладно ми је и од тога ме рана још јаче боли. На стару сам и заборавио. Она као да ми више и не смета. Све више зебем и болсви се појачавају. Скинуо сам кошуљу и њоме некако замотао главу, остављајући једну страну лица слободну. Примјећујем румено, дрхтаво треперење свјетlostи. Подигнем се и видим како изнад ровова палаца дугачки пламен.

Спустим се у мој заклон да не гледам ватру. Ако до јутра останем непомичан, укочањићу се и умријети од зиме.

Не знам колико је прошло времена кад сам поново устао. Више се ништа не чује, а ни ватра се не појављује. Причекао сам неколико минута, и кад сам био увјерен да сам остао сâм са хладном црном тишином, успех се на травнату степеницу и опрезно пођох према рововима са изрешетаном снагом, без одврнуте бомбе, без набијене пушке, али са искуством бомбаша Прве пролетерске. Ровови су празни као опљачкани гробови. Познати брежуљак ме гледа окружним жутим оком жеравице по којој се хвата пепео. Бојим се да ме ватра не открије, па настављам слијепо тумарање далеко око ње. Сâм сам. То за мене у овом тренутку значи много: слободан живот уз ватру. Са гомиле навученог сувог грања узимам велики нарамак и бацам га на дремљиви жар. Клекнем да распалим ватру, али накупљени ваздух пискајим шиштањем уз експлозију бола излете на рану испод ока.

Ватра је увелико буктала кад ми се свијест повратила. Лежао сам наузнак ногама окренут огњу. Голо стопало рањене ноге готово је било печено, те га повукох тарући њиме по земљи.

Дан сам дочекао будан пекући се уз ватру. Нашао сам неколико прегршти јечма просутог у трави, па сам га покупио и сасуо по цеповима. Због ране нисам могао да гризим тврда зрна, али сам нашао две овчје главе и појео све сем костију. Послије оброка и умивања на лијеном поточију покупио сам бачене и већ употребљаване завоје, којих је било доста, и све их омотао око главе, пазећи на то да они чистији буду ближе рани. Нашао сам и мотку којом ћу се поштапати на мом дугом путу за Првом пролетерском, коју већ видим у трептавој фатаморгани. Унапријед знам да тај пут неће бити лак, али ја сам био срећан што он постоји.“

Анте је отворио слободно око тек када се крупна капкише распросла на његовом челу. Лагано се придигао заклањајући руком лице од високе траве у коју је ушао приземни вјетар и беспоштедно је мрсио и бацао му је у лице. Када је устао, погледао је преко рамена уназад, према Иван-планини, и видио меку влакнасту завјесу кише како га отуда сустиже.

Радомир ВУЈОШЕВИЋ

КАЗИМИР ВЕЉКОВИЋ КАЗА

Знао сам га по причању мога оца и брата. Радио је заједно с њима у Војнотехничком заводу у Крагујевцу. Једне недеље, био је леп и сунчан дан, дошао је с братом на ручак. Нисам га приметио док ме отац није позвао с кућног прага:

— Ходи да видиш ко је дошао.

Ушао сам у кућу. Преда мном је стајао млад човек, плаве таласасте косе и насмејаних очију. Претпостављао сам да је он, и када ми је отац рекао: „Милане, то је Казимир“, ја сам му полетео у загрљај. Он ме је загрлио и пољубио. Са мном је почeo да се шали и игра као да смо се познавали већ дugo. За време ручка нисам скидао очи са њега. Мајка ме је терала да једем, али од узбуђења нисам осећао глад.

Упознао сам човека из очевих и братовљевих прича не сањајући да ћу се заједно с њим, иако много млађи, борити раме уз раме за слободу земље.

Отац ме је за време школског распуста често водио у Илијину Воду код Крагујевца. Ту су радили радници на бетонирању плоча за топове. И овде сам се састајао с Казимиром. У слободном времену правио ми је играчке од дрвета, колица, клепетуш... Више пута сам му помагао, доносећи материјал. Учио ме је како се струже тестером, како се ради брадвом, говорећи да ће ми то, можда требати у животу.

За време доручка обично сам му правио друштво. Када бих ишао да берем љубичице, јагорчевину, дивљи зумбул, набрао бих му букет цвећа. Он је волео цвеће и увек бих га с букетом обрадовао. После рада носио га је са собом кући.

Једне зимске вечери, лежећи у кревету, слушао сам разговор између оца и мајке. Отац је био страшно љут. Разговор се водио о Казимиру. Мој отац је неке његове пријатеље називао кукавицама, потказивачима, али ја ни-

сам могао да схватим шта је било посреди. Но ћ сам немирно преспавао и одмах сутрадан запитао сам мајку о чему је говорила с оцем.

— Ти си, сине, још мали, па ћеш вероватно кад порастеш знати нешто и о томе — одговорила је мати.

Том приликом мајка ми је рекла да су неки људи тужили Казимира и да је он због тога био кажњен. Дуго време нисам се са њим виђао.

За време школског распуста 1937. (већ сам имао шеснаест година) у Крагујевцу је почело хапшење. Полиција је хапсила све напредне људе, а међу њима и Казамира. Питao сам оца зашто су га ухапсили и зашто хапсе раднике из Завода, али је он ћутао, мислећи да га даље нећу питати. На моје наваљивање рекао ми је да су ти људи ухапшени због својих идеја које данашња власт не трпи.

С Казимиром сам се поново видео после завршетка школовања 1939. године.

У партизанима смо се срели у Равном Гају, негде у децембру 1941. Када сам га видео, био сам пресрећан. У данима одступања из Србије, у току тешких маршева и глади, био је примеран на сваком месту. И последњи залогај хране делио је с друговима. Када се тих дана делила храна, а ње је било у сасвим малим количинама, сви смо имали у њега поверења, јер је он био најправничнији.

Имао сам срећу да будем и у његовој чети. Био ми је политички комесар.

О њему се може рећи да је био не само примеран комуниста, учитељ, васпитач, друг, борац и руководилац већ и добар старији брат, отац, најрођенији. То су осећали сви другови. Када је давао савете, пазио је на то шта ће коме рећи, јер савети не делују подједнако на сваког. За свакога је имао прави савет, топлу драгарску реч.

Казимир је умро од глади. Можда је било могућности да се спасе после преболелог тифуса, али на наваљивање појединаца из батаљона да пође с четом и напусти болницу, он је само одмахивао главом. Одбио је да не буде у чети на терету, знајући да ће чета и батаљон имати велике окршаје. Остао је на једном ћувику над Дрином пожелевши нам успех и срећан пут. То је био последњи његов поздрав. Нисам веровао да га више нећу видети. Да је послушао своје другове, можда би данас био међу нама.

Милан ЂОРЂЕВИЋ ЈАНАЋКО

ЛИК СА ИЗБЛИЈЕДЕЛЕ ФОТОГРАФИЈЕ

У мом ратном албуму налази се и једна аматерска, блиједа, похабана фотографија. На њој Лука, Лазо, Бора, Пењо, Мићо — сви млади, насмејаних лица. Позната „громдесетина“.

Негдје на кратком починку код Турбета ухватио је објектив групу бораца и команданта нашег батаљона. У првом плану осмјехује се округло, дјечачко лице Пења Секулића. Дубоки поглед упрт је негдје у даљину. Кome је био намјењен? Непрживљеном дјетињству, кад је весело и безбрежно јурио за преплашеним стадом и прескакао комшијске ограде да би убрао још недозрелу јабуку? Или неком другом?

Гледам лик свога друга који је у строју чете дуго стајао покрај мене.

Не знам му годину рођења, али знам да је био врло млад. У данима припремања устанка међу првим омладинцима је постао скојевац. Припадао је оној младој генерацији пред којом није било препрека, која је могла и „звијезде са неба скидати“.

Кад су били формирани први одреди, Пењо се јавио. Причао нам је на какве је све тешкоће наилазио у првим ратничким данима. Био је врло млад, а уз то и растом мали, па су старији другови с невјерицом гледали на његову издржљивост. Једном приликом позвао га је неки од руководилаца и наредио му да се одмах губи с положаја. Увријеђен, пошао је да се жали секретару партијске ћелије. Захтијевао је да му се одобри „легализација“. Наумио је да на реверу капута закачи малу траку на којој би писало: „Шеснаест ми је година и члан сам Скоја“. Тај предлог је изазвао буру смијеха међу старијим друговима, па су га

дуго послије тога звали „Легализација“. Тешкоће око освајања права да буде борац, онај прави, с пушком у руци, нијесу престајале све до дана када се сврстао у строј 1. омладинског црногорског батаљона.

У зиму и рано пролеће 1942. батаљон је водио жестоке борбе по залеђеним врховима Сињајевине. Изнурени, гладни и слабо обучени, са мало војничког искуства, његови борци су ипак, успјешно одолијевали нападима многобројних и до зуба наоружаних четничких јединица. У борбама на Сињајевини и приликом напада на Колашин батаљон је претрио осјетне губитке. То је био повод да Главни штаб за Црну Гору и Боку донесе одлуку о расформирању овога и Дурмиторског омладинског батаљона. Омладинци су распоређени по ударним батаљонима. Међутим око тридесет омладинаца упорно је тражило да буду упућени у 1. пролетерску. Пењо је био међу њима.

Прве борбе у којима су омладинци учествовали као пролетери водиле су се на Добром долу и у планини Пиви. Нијесу прошла ни пуна три мјесеца и на Пењовом рамену нашао се пушкомитраљез. Како је само радостан био!

Пењо је био борац „гром-десетине“, састављене од младих бораца. Само су се Милан и Јоже Поје били већ примили тридесетој. Сваки је борац у десетини имао неки надимак. Пења су звали „Касни“, због његовог честог закашњавања у строј. А и у повлачењу је увек био посљедњи. У јуришima увијек у првим редовима. При повлачењу би се жалио друговима да не може брзо напустити положај: „Тада ми се просто ноге поткрате, па не могу да макнем“. Десило се више пута да га чета већ ожали, а он се изненада појави са својим пушкомитраљезом. Извлачио се из готово немогућих ситуација. Критиковали смо га, али све то није много помагало. Увијек би обећао друговима да ће се „правити“, а у првој наредној борби све би ишло по старателју. Но ни цијела десетина није у том погледу била много боља!

Та десетина је са шалом и пјесмом ишла у борбу и враћала се из ње. Послије сваке битке било је безброј досјетака на рачун оних који су направили неки „испад“ у десетини, чети или батаљону. Гајила је она хумор особите врсте. Њени борци су имали за то посебног смисла. Шалом и досјеткама указивали су друговима на извјесне слабости, а то је увијек дјеловало јаче од сваке критике.

Неким чудним стицајем околности сви борци десетине његовали су и смисао за игру и пјесму. Ако би се приликом напада на неки градић домогли било каквих музичких инструмената, десетина би се за час претварала у малу веселу трупу. Пењо је у томе предњачио. Пјевао је и у оним тре-

нуцима када је од умора душа била у носу. Пјевао је у свакој прилици — на одмору, у маршу, у борби. Њему је тешко падало кад би се колоном пронијело наређење „тишина“. Такви маршеви су га замарали више од свега.

Приликом напада на Коњиц, Пењо је „заробио“ једну стару гитару. Од тада до оног дана кад је на носилима напуштао своју јединицу није се раздвајао од ње и пушкомитраљеза.

Једном приликом због мале хармонике озбиљно га је прекорио командант Перо. Батаљон је ноћу маршевао у колони и приближавао се непријатељевим положајима код Кључа. Владала је гробна тишина. То је била једна од оних ноћи кад је борац борца могао примијетити само на стопу испред себе. Колона је полако миљела према непријатељу, а онда су тишину одједном разбили звуци хармонике. Били су запрепашћени. Нико осим најближих Пењових другова није знао шта се десило. Командант је био ван себе. Батаљон је стао, а командант је појурио ка зачелју. Изнад непријатељевих положаја рефлектори су почели да парају небо. Били смо у опасности да будемо откривени и тиме доведемо у питање успјех напада. Тек смо касније сазнали шта се десило. Пењу се откачила хармоника с рамена и откотрљала малом низбрдицом.

Послије преласка Неретве наш батаљон је нападао четнике на Главатичеву. Сатима смо ишли уз стрмину док се нисмо докопали врха планине. Пењо је добио задатак да са одјељењем напада с лијевог крила чете. Требало је да једним муњевитим налетом пролетера са свих страна ликвидирамо непријатељев логор. Пењов пушкомитраљез је тада затајио. Мјесто рафала, одјекнули су звуци музике и пјесма неколицине пролетера. Касније је један заробљени четник причао да је међу њима више панике изазвала баш та музика и пјесма.

У ноћним борбама наша је јединица лако распознавала Пењово оружје. Он би се увијек брижљиво побринуо за то да у акцијама прибави свијетлеће метке. Низао их је у реденике као да је желио припремати мали ватромет. Одашиљао би по два-три зелена метка, онда црвена, па опет зелена, и тако редом. Играо се као несташни дјечак. Кад би га неко непознати посматрао, мислио би и да не схвата опасности које пријете његовом животу и животу његових другова.

У тешким и дугим маршевима по беспутним планинама, гладним и изнуреним борцима понекад је тешко падало ношење сваког терета. Чинило се човјеку да ни своје сопствено тијело не може носити! Добро је дошло ако би се нашао неко снажнији и издржљивији који би примио,

На застанку код Сухе горе на Вучеву, јуна 1943.

макар и неколико минута, дио твога терета. А таквих је тада било мало! Желио је друг другу да помогне, али би у таквим ситуацијама већина бораца обично била на измаку снаге. У таквим тренуцима најтеже је падало ношење пушкомитраљеза и муниције за њега. Зато су команде чета одлучивале да се пушкомитраљези и муниција носе на смјену. Сваки борац носио их је десет до петнаест минута, што је зависило од дужине марша. Пењо је у колони био испред Луке. Они су били нераздвојни другови већ од првих дана устанка. Кад би десетар дао знак да се „терет“ пре несе даље, Пењо као да је увијек оклијевао. Чинило му се да је издржљивији од других, од Луке поготову. А био је један од најмлађих бораца наше чете.

Чудна је била једна његова особина: могао је да у колони на маршу спава а да никад не прекине везу. То је сматрао великим својом предношћу и говорио је да какав-такав сан ипак пола умора односи. Тиме је убиједио самога себе и друге да је издржљивији од осталих у чети, па је увијек био спреман да замијени друга на стражи, у патроли и на другим дужностима.

Борбе су односиле многе другове и борце. Увијек су се у строју чете и батаљона сретала нова лица. Тешко је заувијек се растати са друговима, али сузе нијесу текле

низ наша лица. Неки би грч стегао грло и ми смо се увијек изнова заклињали над њиховим ракама да ћемо их осветити, да ћемо у борби удвостручити своје снаге. Пењо је сваки губитак близских другова преживљавао на посебан начин, чинило ми се друкчије од нас осталих. Из крупних црних очију котрљале су се сузе низ округло лице. Данима би био тужан и повучен. За Милорадом Радовићем мјесецима је туговао. Причао је друговима да његову смрт не може прешалити. На калиновачкој цести јуна 1943. године смрт је покосила и Луку Бијелића. Пењо се заклињао над мртвим другом да ће га осветити. Кад је свој завјет остваривао, и сам је био прорешетан митраљеским рафалом.

У борбама око Фоче, тешко рањен у кичму, лежао је Пењо на носилима, непокретан. Куда окренути његова носила — у колону батаљона или према бригадној болници? Пењо је знао шта значи у таквим ситуацијама одвојити из строја неколико бораца за ношење рањеног друга и није желио да буде терет својој јединици. Али штаб батаљона је донио одлуку да Пењова носила иду заједно с батаљоном све док ситуација то допушта. Другови су га бодрили. Но њега није требало бодрити. Он је бодрио нас, јачао нам наду. Молио је другове да на носила поред њега ставе гитару, нераздвојног његовог друга из борби и маршева. Болови су му грчили лице, очи су се мутиле, свијест се губила и враћала, али се ипак с његових носила чула пјесма „Партизан сам тим се дичим“. То је био и његов последњи поздрав друговима и вољеној бригади.

Станка ГЛОМАЗИЋ

Трећи јун четрдесет треће.

Киша, олује и громљавине. Београдски батаљон запосео је положај код Сухе, крај реке Сутјеске. Сменио је 1. батаљон 2. пролетерске бригаде, који је добио нов задатак. Из над положаја, на домаку ока, високо се уздижу планине Волујак и Маглић. Иза нас је пропланак и напуштена, усамљена кућа.

И последњи оброци хране нестадоше; једино понекад има коњског меса, без соли и хлеба. Пушке су отежале. Само мало одмора и све би било боље.

Током ноћи патроле од по три борца су се непрекидно смењивале. Њихов је задатак био да у речној котлини открију непријатеља. Пред наш долазак Немци су покушали да продру низ реку. Скупо су платили тај покушај. Двадесетак њих је остало да лежи у долини, недалеко од наших положаја.

Немци ће, сигурно, опет покушати пробој ноћу. За њих су наши положаји од огромног значаја да би још више стегли обруч. Борци то знају. Зато и спавају „с једним оком“.

Одредили су ме у другу патролу. Прва се још није вратила. Киша пљуши као из кабла. Прст се пред оком не види. Пред нама је уска козја стаза. Довољно је да човек скрене само пола метра па да се нађе изгубљен у провалији, одакле бучи и пенуше Сутјеска. Идем опрезно; кундаком тражимо стазу. Са мном су још Милорад Ристић, браварски радник с Чукарице, и Драгослав Стефановић, ученик средњотехничке школе из Београда.

Одједном застадосмо. Згазио сам некакав мек предмет, и он се покрену. Осетих лепц, а затим видесмо да је то Немац.

Око поноћи смо завршили патролирање. Свуда је унапоколо било тихо. Само је река тутњала.

Освануо је 4. јун. Киша опет повремено пада. Магле се вуку долинама и прекривају оближње висове. Још смо на положају. Дању је видљивост слаба, тако да патроле непрекидно крстаре и прате сваки сумњиви шум. Осећамо затишје пред буду. Очекујемо напад Немаца, који, сигурно, негде крај реке гамижу. Отако је почела офанзива мало је дана прошло без борбе. Бомбардовање наших положаја

и колона бивало је све жешће. Ни ноћу нас нису остављали на миру.

Око уморних тела киша је издубила мала корита којима вода отиче низа страну. Тако, без ватре и топле одеће и обуће, прође још једна ноћ.

— После пробоја идемо у Србију. Знаш, нико нас више не може зауставити. Чуо сам то као сигурно — шапну ми Никола Ружић, политички делегат вода.

Николине упале, мале, црне очи засјаше радошћу. На мршавом лицу изби благ осмех. Повратак у Србију био је сан сваког борца Београдског батаљона. У мислима лебди таласаста Посавина. Борба за ова брда и голети око Сутјеске је и борба за Посавину. Борци то знају и зато незадржљиво јуришају и бране положај тамо где се налазе.

Петог јуна око 10 часова јача непријатељева колона је пошла долином Сутјеске ка нашим положајима. Избила је из магле која се тек дизала. С десне стране, где је била 3. чета, отпоче борба. Одјекнуше прве ручне бомбе... Непријатељ је јуришао, падао и устајао. Положаји остадоше ипак у нашим рукама. Најзад, после неколико узастопних јуриша, непријатељ је одступио. Ни жртве нису успели да одвуку.

Ближило се подне. На положају је непомично лежао, смртно погођен, политички делегат вода Никола Ружић. Крај његовог тела стоји погнуте главе десетак бораца. У близини, неколико њих покушавају да оскудним приручним алатом ископају раку у камену.

Четом се брзо прочу вест да је Никола погинуо. Стјајао сам као укопан. У мислима су ми се ређале слике из његовог живота. Рођен је 1921. године у радничкој породици, која се с муком прехрањивала. Тако је дошла и 1935. година, када је Никола постао ученик у ливници бродоградилишта на Ади Циганлији, код Београда. Упорно је радио на савлађивању заната и подносио тегобни шегртски живот. Крајем 1938. постао је ливачки помоћник. Борио се против малтретирања ученика и против пароле већине мајстора — да је „батина из раја изашла“. Учествовао је и у демонстрацијама радника. Двадесет седмог марта 1941. је корачао београдским улицама. А када је земља окупирана и када је Партија позвала народ на устанак, отишао је у партизане. Било је то 28. септембра 1941. У партизанима је био примеран борац и друг. Почетком 1942. је примљен у Партију. Био је у сваком окршају, свуде је својом храброшћу подизао борбени морал. Постао је политички делегат вода.

... Сада је непомично лежао. Смрт нам га је отела рано, већ у двадесет другој години живота.

У познао сам га у одреду. Дошао је неколико дана после мене. Био је мали, жгољав, са кривим ногама и великим главом на танком врату и снажним раменима. На глави су се истицала два велика уха и светлоплаве очи, дубоко скривене у очним дупљама. И у њима увек неки пламен, жар неког расположења, неке страсти. Све је у њему и на њему било скромно. Нисам га видео да се гласно смеје или радује. Он је то чинио на свој начин, не дајући бучног одушка свом тренутном расположењу.

Све што је чинио радио је тихо, без буке, готово кријући се од погледа других. Као да се бојао да му неко не преотме посао. Добијао сам утисак да је себе оптерећивао задацима и обавезама који су били тешки и обимни и за јаче људе. Али он је, преузимајући те задатке, познавао себе и сопствене снаге. Зато је тако и радио. Када смо ишли у акцију или се враћали носећи на себи сандук с муницијом, он ме је, онако жгољав и незграпан, подсећао на мрава који, носећи нешто, батрга преко траве журећи кући. Погнуо би се под сандуком муниције, пушка би га ударала по глави јер је због сандука није могао боље наместити, док би му о боку висила војничка торбица. Знојио би се, коса би му увек била због тога влажна, а капа на ивицама масна. Спостицао би се, падао, нарочито ноћу, али се дизао и без буке и шума улазио у строј хватајући корак десетине. Када бисмо покушали да му помогнемо, он је то одбијао говорећи: „Не брините ви за Мићу, он ће то што носи донети тамо где треба“.

Иако мали, слаб, чак и нејак, лоше храњен и пре и сада, имао је снаге напретек. Снажна воља давала му је снагу. А вољу је јачао, хранио свешћу да је ова револуција његова и да за њу мора бити храбар, јак, здрав и издржљив. И он је то био. Од првог до задњег дана. Зато га нисмо видели нејаког, иако се физичка слабост осећала на целом телу; уморног, иако су му очи биле бледе и без сјаја; себичног и пројздрљивог, мада је стално гладовао, па му се стрепња глади увукла у душу; никада са страхом у очима, мада га је, као и сви ми, носио у себи. Онда када бисмо,

уморни од пешачења и борби, легали не бирајући тло испод нас, знали смо шта Мића ради: уређује своју скромну одећу, чисти пушку, вади иглу и конац с воском да закрпи ципеле и торбу с многим преградама. У свакој прегради могло се наћи од свачег помало — од прибора за јело па до политичке литературе. У највећој прегради држао је књиге и брошуре. Када бисмо га питали шта носи у торби, он би одговорио: „То је мој агит-проп“.

Мићу никад нико готово није слао на задатке. Њему би приличио надимак — вечити добровољац. Увек се доброљно јављао, без обзира на тегобе и напоре које стварају патролирање, стражарење и извиђање. Као да је тражио прилику да се непрекидно кали, да непрекидно доживљава револуцију, да се за њу бори.

Док је све то могло некако да се разуме, његово скривање страха или, боље речено, непознавање страха изгледало је нестварно. И ја и многи други веровали смо да Мића не познаје страх и да зато лако, без узбуђења, корача у срет непријатељу.

Неки су му због тога завидели. Мислили су — лако је Мићи да иде у бомбаше или претходницу када није свестан опасности. Он не зна шта је то страх. О томе су неки гласно говорили. Мића је ћутао. Због чега? Тада то нисам знао себи да објасним. Веровао сам да он ћути због тога што није знао прави одговор.

Догодило се то после напада на усташко упориште Шћит, јула 1942. Опет смо били у претходници. Али и у претходници има претходнице. То су они на челу, који први наиђу на непријатеља, приме ватру на себе да би се други припремили и напали са што мање жртава. Бити у таквој претходници значило је суочити се са смрћу очи у очи. То су најтежи задаци. Човек је напет, у сталном ишчекивању првог пуцња или праска бомбе.

Ми смо се увек бојали тог првог пуцња, јер нисмо знали коме је намењен. Идући обазриво ка бункерима уз пут смо стално гледали лево и десно, посматрали заклоне: већи камен, увалу, дрво, спремни да на први пуцањ ухватимо заклон. Мића је то презирао. Он је ишао напред управно и без оклевања. И овог пута сам био уверен да није тражио заклон. Опет је био без страха.

Са његовом познатом торбицом четвртастог облика, попут оних које су носили у првим разредима основне школе, он је ишао према бункеру. Онако мали, био је налик на основца, одличног ћака који иде у школу с припремљеном лекцијом, а део пута од школе користи да провери још једанпут зна ли своју задаћу. А он ју је знао. Ништа га није могло збунити, имао је одговора за све. Када је испаљен

први рафал, док смо ми легали иза заклона, он је већ бацио две бомбе и пуцајући из пушке ишао право ка упоришту. Упориште је било ликвидирано.

Непосредно после тога имали смо партијски састанак. Расправљали смо о држању комуниста у тој акцији. Критикован је један друг због страха који га је спречио да изврши свој део задатка. Неко му је указао на Мићино држање у акцијама. Овај је, бранећи се, рекао да Мића не зна за страх и да се зато тако држи у свим акцијама. Мислили смо да Мића неће реаговати, али смо се преварили. Овог пута Мића је имао одговор. Чекао је само моменат. Никада га таквог нисам видео. Скочио је, уперио прст у тог друга, затим у нас остале и рекао:

— Није истина да ја не знам за страх. То причају они којима треба оправдање за лоше држање у борби. Ја се бојим исто тако, и ја знам за страх о коме ви причате, и мени колена клецају од њега, али ја се борим против страха. Док идем према бункеру, сто пута ми неки други Мића каже: не иди, опасно је, погинућеш. На свако „не иди“ ја два пута поновим „мораш да идеш“, и идем. Идем, јер сам члан Партије, дисциплинован комуниста, јер знам да само тако можемо победити.

Сео је сав задихан и знојав. Ово га је исцрпило. Очи су му сијале, усне биле натечене и црвене као у некој ватри. Мислио сам да је болестан. Заправо, тог тренутка сам схватио да је он туберкулозни болесник. И био је због тога већи, снажнији, прави човек. Борећи се са самим собом, страхом у себи и болешћу која га је раздирала, излазио је увек као победник.

Погинуо је годину дана касније, у петој офанзиви. Тражио сам добровољце за насиљно извиђање. Немци су били и лево и десно од нас. Свуда. Нисмо знали на колико метара. Мића је отишао да то утврди. Када сам му издавао задатак, за тренутак сам се колебао. Већ сам хтео да тражим другог, када ми он једним гестом поврати сигурност:

— Не брини, друже командиру, Мића стиже свуда и жив се враћа.

Није прошло ни десет минута, а проломише се две снажне експлозије пропраћене рафалима машинских пушака. Онда се све утишало. Знали смо да је наишао на заседу. Ослушајући смо пажљиво као да смо још нешто очекивали, као да смо знали да Мића није рекао задњу реч. И доиста. После два до три минута од прве експлозије чули смо још једну снажну детонацију и онда потпуни мир.

Погледали смо се, а затим оборили погледе ка земљи.

Лазар САВИЧЕВИЋ

КРОЗ ОБРУЧЕ НА ЗЕЛЕНГОРИ

П рви батаљон је избио на Мркаљ-Кладе 31. маја 1943. године. Залогорио је на ивици пропланка окруженог густом четинарском шумом и стрмим падинама Маглића и Вучева. Тим пропланком вијуга коњска стаза, која од села Тјентишта води ка Вучеву. Затворити тај правац и спријечити да њиме не продре непријатељ од Сутјеске ка слободној територији, био је главни задатак батаљона. Како непријатељ није надирао у том правцу, батаљон се одмарao и срећивао послије тешких борби на Челебићу и Златном бору и иссрпљујућег марша преко врлетних и дубоких кањона Таре и Пиве.

Штаб батаљона и батаљонски партијски биро су пре-дузели мјере за срећивање стања у четама, попуну упра-жњених руководећих мјеста и анализу недавних борби. Анализе прошлих борби на састанцима партијских ћелија и на четним конференцијама су биле доста дуге и често жучне. Сваки ко је узимао ријеч трудио се да запажањима и ука-зывањима на пропусте, своје и осталих, обогаћује искуства и бораца и руководиоца.

Упоредо с тим радили су активи Скоја. Одмах послије првих дана одмора и унутрашњег рада батаљон је оживио. Опет је по четама одјекивала пјесма.

На збору батаљона командант бригаде, Данило Лекић, саопштио је да је командант нашег батаљона, Саво Бурић, наредбом Врховног штаба премјештен за команданта 5. црногорске бригаде, а замјеник команданта батаљона, Војо Абрамовић, за обавештајног официра бригаде. За коман-данта нашег батаљона је одређен дотадашњи командир 3. чете, Саво Машковић, а за замјеника команданта — коман-дир 2. чете, Шпиро Шпадијер.

Требало је да Бурић одмах послије саопштења одлуке крене у 5. бригаду. Упутио је неколико ријечи батаљону, којим је дуже вријеме командовао и са којим је, по разним крајевима наше земље дијелио зло и добро од 1941. године. Очито је био ганут, ријечи је тешко изговарао. Није се могао уздржати, сузе су потекле. И борцима је тешко пао растанак с командантом. Било је још сузних очију.

Из батаљона су још пошли Стrado Boјović, за комесара артиљеријског дивизиона 1. дивизије, и Komnen Жугић, за његовог замјеника.

Штаб бригаде је наредио Душану Вујошевићу, вођи митраљеског одјељења наше пратеће чете, да се пробије кроз непријатељеве редове, избије у село Обаљ и испита јачину непријатељевих снага у рејону Калиновика. Иако су на путу за Обаљ биле њемачке јединице, а у самом селу организовани и наоружани четници, Душан је, као и увијек неустрашив, преко старих познаника из времена када је наш батаљон, почетком 1942, боравио у селу, дознао многе појединости о непријатељу. Послије три дана враћа се неопажен преко Зеленгоре и Сутјеске и обавјештава штаб бригаде о распореду непријатељевих снага. Ти подаци су помогли штабу бригаде и дивизије да правилно процјени непријатељеве намјере.

Поред нас су прошле јединице 2. пролетерске дивизије, ојачане артиљеријом наше дивизије. Њена 2. пролетерска бригада приковала је Њемце за Кошур, а у исто вријеме је 2. далматинска успјешно одбијала силовите напете Њемаца од Гацка.

У тој ситуацији 1. пролетерској дивизији је наређено да се повуче између те двије њемачке групације и што прије избије на Зеленгору...

Наш батаљон је претходница. Спуштамо се ка Сухи на Сутјесци, коњском стазом која води испресијецијам, густо пошумљеним тереном. Повремено се појаве бРЕГЕЈАЦ, штука или савоја. Извиђају терен. Шума штити наше колоне од осматрања из ваздуха. Приближавамо се Сутјесци, нагло пораслој и подивљајући од скорих киша. Продужавамо уз Сутјеску и мислимо о томе како ћемо преко надошле ријеке. И са једне и са друге њене стране готово окомито се дижу гребени, огољели и излокани ријеком и ерозијом. На њима се гдје-гдје назире понеки бор који је својим жилама чврсто продро у утробу сивих стијена. Пркоси времену и чува стражу над жуборном и плаховитом Сутјеском.

Hoћ се спушта. Колона је целом ушла у Суху и почиње да прелази преко дотрајалог моста. Преко њега не могу прећи коњи с митраљезима и комором. Коњовоци нашли згодан прелаз и нагоне коње да загазе у ријеку. Натежују

са првим, послије иде лакше. Вриједне животиње су се након изласка из воде стресале од хладноће и кротко проводжале марш у колони.

Настављамо пут између окомитих стијена и Сутјеске. Једино чујемо шум ријеке и топот коња или спотицање друга који је због мрака скренуо с пута. Све смо ближе Тјентишту. Настојимо да се колона што мање чује. Забрањено је пушење и — кашљање. Повремено небом запара свијетлећи метак или ракета, а шарац са Кошуром огласи да Њемци присутни и да упорно држе пошумљено брдо.

Пут нас изводи управо поред Кошуре. Узимамо још веће растојање и истурамо обезбеђења. Што смо ближе Кошуре, ватра је све јача. То 2. пролетерска бригада и ове ноћи врши снажан притисак на непријатеља. Наша колона наилази тик поред Кошуре и скреће уз узвишицу покривену осојем старе букове шуме. Ужурбано се пењемо стазом, нешто бољом од досадашње, јер ју је стока проширила при изласку на пащу и повратку са ње. Што више одмичемо од Кошуре, све мање чујемо пуцње. Ноћ је све тамнија, а шума све гушћа, те смо приморани да успоримо ход иако нам се жури да се што прије дохватимо Зеленгоре.

Уморни смо, али колона иде даље. Повремено правимо кратке застанке, кратке јер тежимо да што даље одмакнемо од Њемаца и што дубље продремо у њихову позадину.

Пут вијуга испресијецаним тереном, час уз брдо, а час низ брдо. То много замара. Зора већ руди, а дријем све више савлађује борце.

Први дијелови у цик зоре избијају на рјечицу Хрчавку. Повећавамо одстојање, јер бргејац је већ почeo да извиђа. Изгледа да је непријатељ осјетио наш покрет. Настављамо марш уз Хрчавку, да бисмо касније, уз пошумљену стрмен, почели да се пењемо ка Јаворку. Кад је наша претходница избила на прве паšњаке, непријатељ са Бошчије главе и Цареве горе отвори на нас ватру из митраљеза и бацача. Иако та ватра, због велике удаљености непријатеља, није била прецизна, одлучујемо да се поново вратимо у долину Хрчавке.

Одатле отпочињемо пењање уз Дебелу раван и Катунишче ка Лучким колибама на Зеленгори. Стаза која води тим правцем иде час десно, час лијево и прави ошtre окуке. Успон је jako стрм, овај је правац ипак повољан, јер се крећемо jako пошумљеним тереном, што нам омогућава прикривен марш.

Њемачки авиони су се узројили и претражују терен. Чак се и штуке обрушавају на поједине дијелове шуме, бомбардују их и митраљирају. По томе претпостављамо да смо их изненадили и продрли у њихову непосједну позадину,

па покушавају да нас авијацијом задрже док не пристигну њихове снаге. Што се више приближавамо Лучким колибама, успон је све већи, а умор и глад све тежи. Немамо резервне хране, а батаљонска комора је далеко заостала. На застанцима гулимо букову кору и стружемо мезгру, неки беру траву сријемошу. Другови који су појели сријемошу жале се да их је опалила по stomaku и увијају се од болова.

Патроле већ излазе на чистину и пењу се уз брдо. Ми остали, према наредби команданта батаљона, Сава Машковића, чекамо на ивици шуме спремни да пођемо у напад. Патроле извиђају терен и све ближе су врху. Нама минути све дужи и неизвјеснији. Већ су први другови на брду. Јављају да непријатеља на Лучким колибама нема.

НА ЛУЧКИМ КОЛИБАМА

Због авијације се маскирамо и жуrimо да посједнемо плато што растреситијим стројем. Одмах извјештавамо штаб бригаде да смо стigli. Ево нас послиje годину дана — 7. јуна 1943. — поново на Лучким колибама. Али смо овог пута још више иссрпени и гладни. Како немамо никаквих залиха у храни, наређујемо да се убију два коња из коморе.

Неки се двоуме да ли да једу коњско месо. Међутим глад је освојила, а и гледају како с апетитом једу други па почеше и они. Изјављују да је добро и укусно, само да има соли.

Групе авиона прелијећу преко нас и окомише се на Баре, где положаје држи 2. далматинска.

У току дана и ноћи пристижу и остали батаљони бригаде. Рано изјутра продужавамо покрет ка Кошту. Сјутрадан 2. батаљон продужава ка Врбничким колибама. Он је наишао на слабије снаге непријатеља, које је лако протјерао.

Деветог јуна се 2. батаљон сукобљава с јачим њемачким снагама у рејону Старог катуна. Ми му хитамо у помоћ, дејствујемо обухватно и јуришамо, иако нас авијација стално прати, митраљира и бомбардује свежњевима мањих бомби. Све брже дејствујемо и одузимамо непријатељу положај за положајем и тако смањујемо ефикасност авијације и дезоријентишемо је. Пред мрак авијација престаје да дејствује, а непријатељ, под јаким притиском 2. батаљона и нашег обухвата, нагло одступа.

У ЗАСЛЕДИ

Пред сам мрак примјећујемо непрегледне непријатељeve колоне. Оне су се, послиje неуспјелог покушаја да продру преко Бара, заobilazним путем, преко Орловца, по-

јавиле нама иза леђа. Штаб батаљона одмах доноси одлуку да са 3. и пратећом четом и једном десетином 2. чете у току ноћи затвори тај правац и онемогући надирање непријатеља. Одређено је да овим снагама руководи замјеник комесара батаљона, док ће остали дио батаљона, у саставу бригаде, дејствовати у пробоју непријатељевих положаја на Балиновцу.

Ноћ се спуштала. Ђелови батаљона одређени за засјedu журе се да пређу шуму за видјела и поставе засјedu на ивици шуме, како би непријатељу, ако се буде кретао ноћу, нанијели што теже губитке. Налазимо се на ивици шуме, под самом висоравни Орловца. Очекујемо непријатеља. Патроле обилазе засједе — да ко не заспи. Настојимо да не дајемо никакве знаке да смо ту. Ни непријатељ се не креће. Изгледа да се улогорио на висоравни. Једино се чује како се низ стрмину повремено обурва камен.

На лијевом крилу смо успоставили везу с јединицама 3. крајишке бригаде. То нас чини сигурнијим и безbjеднијим. Већ је прошло пола ноћи. Патрола из 2. чете коју је водио Драго Николић, комесар чете, послана од штаба батаљона успјела је, упркос тамној ноћи и густој шуми, да нас пронађе и пренесе наређење да хитамо за бригадом како бисмо ујутро учествовали у пробоју на Балиновцу.

Ноћ је тако тамна да се не види ни прст пред оком. Свуда око нас шума. Свјетлост не смијемо да палимо, да нас непријатељ не открије. Крећемо се полако, пипамо пред собом да не ударамо главом о стабла, држимо један другог за руку да не изгубимо везу. Нијема тишина. Одједном узвици: „Веза, веза!“ То је Карамба, талентовани карикатуриста, али заврзан један, занесен и неспретан до зла бога. Иако не бисмо смјели да вичемо, зовемо га ипак; али он све даље бјежи од нас. Продужава да виче: „Веза, веза“, затим пуца, опет виче и баца бомбу. Заокупила га усамљеност и мрак. Не чује нас, не можемо да успоставимо додир с њим јер све даље продужава низ шуму и виче.

Избијамо на пропланак, онда на ливаду. Осјећамо да се зора примиче. Дријем нас притиска, а и глад узела маха. Прошли дан добили смо по једно повеће парче непеченог коњског меса. Нијесмо имали времена да га испечемо: читав дан смо водили борбу, ноћу били у засједи. Неки се сјетише и почеше да га једу сирово. „Иницијатива“ се брзо прошири готово на све другове.

Примјећујемо да нам је прошлих дана нестао из пратеће чете студент технике С. О. и омладинац М. В. Одлучутили да кришом напусте батаљон и да се сами пробију из обруча. То су сви борци осудили као издају. Огорчење бо-

раца према њима је такво да им, сигурно, не би требало другог судије ако бисмо их ухватили.

Наилазимо на један гребен. Већ је зарудјела зора. Осјећамо да је туда прошла бригада и главнина нашег батаљона. Читав пут је направљен кроз шуму, свуда унаоколо побацани дијелови коморе. То су се јединице растерећивале од свега што је сувишно, да би постале покретније. Неки другови у пролазу претресају остављене ствари не би ли нашли што за јело, други примијетише уништене митраљезе. Борци стежу зубе! Жале за оружјем које смо у јуришним отимали од непријатеља и које нас је толико пута штитило или подржавало у борбама.

Колона се издужила и успорила кретање.

Одлучујемо се да са свим борцима и старјешинама одржимо кратак састанак. Предвидјели смо све мјере обезбеђења на маршу и поступке у случају да наиђемо на непријатеља прије доласка у састав бригаде. Послије тога је кретање убрзано и опрезност повећана. Слиједимо пут који је направљен кроз шуму. У зору, када се већ разданило, 10. јуна, стигли смо бригаду.

БОРБА ЗА БАЛИНОВАЦ

Командант бригаде, Данило Лекић Шпанац, очито изненађен и радостан што смо пристигли, рече нам да је читава бригада у нападу на непријатеља који се укопао на ивици шуме, код пропланка. Главнина нашег батаљона, као и остали батаљони бригаде, већ је подилазила непријатељу. Јасно нам је било да се ту бије одлучујућа битка за пробој обруча. Није нам требало ни рећи да идемо у састав батаљона, макар што смо уморни и иссрпени, боље рећи — изнемогли. Нико не смије себи да призна да у том тренутку — не може. Хитамо у борбу.

Њемци су ивицом шуме ископали заклоне, добро их маскирали, и туку чистину пред собом. Битка се разгорјела у зору. Ми пристижемо стрељачки строј и срастамо с њим. Широм читавог вијенца Балиновца запламсале су бомбе, заштектале пушке и митраљези, и проломило се као лавина: „Ура, напријед, пролетери!“

Прва пролетерска бригада јуриша. Али данас први пут то чини на тако малом простору, скупно, батаљон до батаљона, пролетер до пролетера! Зато је и њена ударна моћ била већа него обично, зато је непријатељ за врло кратко вријеме разбијен. Нестало је обруча испред ње. Свијест и сазнање да разбија обруч непријатеља у тако критичном тренутку учинили су њен јуриш тако силовитим. И наш

батаљон је оправдао очекивања. У јуришу је збацио непријатеља са косе и продужио да га гони.

Стрљачким стројем наилазимо на вреће хљеба, саламе и другог. Гонећи непријатеља борци у пролазу узимају хљеб, одвалају повећи комад и жудно га једу, остало трпају у торбу, цепове или њедра, и продужавају да пуцају и јуре за разбијеним Њемцима. Нађе тако једна група, десетак бораца, поред већ упала испражњеног цака, и у исто вријеме сви завлаче руке у њега; на дну цака остале само мрве, па сваки зграбио по пуну шаку и хоће да извуче руку. Руке се заглавиле и вуку цак тамо-амо. Чак ни опомене старјешине нису утицале. Обузела их неизмјерна глад за хљебом, та нису га јели ко зна већ колико! Најзад се неко међу њима сјети и пробуши цак.

Наилазимо на нове вреће хљеба. Борци их уз пут пра-
зне. У даљем гоњењу разбијених њемачких јединица на-
ишли смо на њихову комору с муницијом и храном и на-
 хранили читав батаљон хљебом, месом, саламом, маслацем
и другим. Послије три мјесеца батаљон је први пут јео како

Мркаљ кладе, пета офанзива: командант бригаде Данило Лекић Шпанац говори борцима 1. батаљона поводом именовања Сава Машковића за команданта батаљона и одласка дотадашњег команданта Сава Бурића на дужност команданта 5. пролетерске бригаде

ваља. Кад више нијесмо били у додиру с непријатељем, комесар батаљона Бајић позива борце да дају резерве хљеба, саламе, маслаца и друге хране за другове из штаба бригаде и других батаљона. Комесарове ријечи су тако убједљиве да борци без изузетка почињу да празне торбе, цепове и њедра стављајући храну на расширену шаторска крила.

Пролетерска солидарност према другим батаљонима и штабу бригаде! Сваки је борац дао сву резерву друговима из других јединица, иако свјестан да ће идућих дана гладовати.

У овој, као и у претходној борби, Саво Машковић, тек постављени командант батаљона, показао је да је одмјерен, одлучан и дорастао да руководи нашим батаљоном.

ПОСЛЕДЊИ ОБРУЧ ЈЕ ПРОВИЈЕН

Гонимо непријатеља, али не можемо да ухватимо до-дир с њим. Ломимо се по врлетима и непрегледној шуми. Најзад наилазимо на шумску жељезничку пругу. То нас је обрадовало, рачунамо да ћемо њоме стићи у питомије крајеве. Досадило нам верање по беспуђу. Настављамо кре-тање дуж жељезничке штреке. Одједном примјећујемо да се испред нас налази шумовито, али јако стрмо брдо, уз које се пење зупчана жељезничка пруга.

— Који је враг изградио ову жељезницу туда? — пита Бато, пушкомитраљезац 3. чете.

Почивамо у подножју брда да бисмо прибрали снаге за ту стрмен која нам се испријечила на путу. Неиспавани смо и уморни до крајњих граница. Једино данас нијесмо гладни — Њемцима смо отели њихово сљедовање. Док се ми одмарамо, наилази Милева Шћепановић, десетар у 3. чети, снажна и одважна дјевојка.

— Другови, зашто се излежавате, знате да морамо по-журити — рече она и од једног друга узе пушкомитраљез, од другог мали баџач и стави га на леђа.

Са свим тим и машинком коју је држала у руци про-дужи без застанка уз брдо. Борце би срамота, па се и они подизаше и кренуше. Нијесу стигли ни до сред брда, а већ су два пута застајали да одахну. Милева се попе на брдо без застанка, окрену се и стаде опет да прекоријева другове што толико застају.

Жећ нас мори од њемачке саламе, сланине, маслаца и хљеба; и уморни смо. Путем свуда загледамо да ли где има воде. Неки од другова наилазе на издубљене пањеве у које се ухватило мало воде и пију, други се мотају око устајалих локви и послије се мрште и кају што су пили,

толико је та вода бљутава. Напосљетку наилазимо на поток. Читаве чете полегле и пију.

Већ се спушта и ноћ, а ми још нијесмо изашли из шуме. Морамо наставити пут и до краја искористити побједу над Њемцима на Балиновцу. Зато продужавамо пут. Иако уморни и исцрпени, нарочито од несанице и дугог марша, а и глад поново осјећамо, ипак нас напријед носи мисао да се пред нама налази још један обруч који треба разбити да би пут Миљевина—Фоча био слободан за пролазак наших јединица и рањеника.

Тамна је ноћ, а шума густа, па се споро одмиче. Из бојазни да не нађемо на засједе, испитујемо сваку стопу земље.

Спуштамо се низ планину. Још један гребен — па ће Миљевина, кроз коју пролази колски пут и ускотрачна жељезница. Тамо су Швабе. Претпостављамо да имају осигурања на гребену. Привлачимо се полако. Видимо прво село послиje много километара пређених у даноноћним маршевима и борбама. То су Трновци. Надамо се да ћемо се у њему поткријепити. Присјећамо се да смо неколицина нас у том селу били послиje игманског марша и, чак, одржали у њему конференцију. Вјерујемо да ће нас познати, да нас нијесу заборавили.

Већ смо близу села. Заустављамо батаљон у шуми, док патрола не испита село и гребене више њега. Морамо преко дана да се ту притажимо, одморимо и, по могућности, нахрамимо и наспавамо, како бисмо увече, колико-толико окрепљени и одморни, могли изненадити непријатеља на путу Миљевина—Фоча.

Тешка је та неизвјесност. Ми се налазимо на десном крилу претходнице. Лијево од нас су 4. и 3. батаљон наше бригаде. Даље од њих, улијево, у правцу Калиновика, за посјешће положаје 3. крајишкa.

Вечерас морамо ослободити овај пут и тиме разбити и посљедњи обруч непријатеља! Ударажу наша 1. пролетерска и 3. крајишкa бригада. А између њих двије је у многим борбама исковано такво повјерење које надахњује њихове борце на подвиге.

Враћа се један друг из патроле и обавјештава да нема никога ни у селу, ни на околним гребенима. Ипак се крећемо доста растресито, због авијације. На самом уласку у село сретосмо сељаке озарених лица, дознали су да долазимо. Неке од наших другова препознаше, о другима се распитују; и о тегобама кроз које смо прошли.

— Нијесмо вјеровали да вас могу уништити, иако је прошла онолика војска на вас! — рече један старац.

Ми им причамо о оном што смо преживјели на путевима ове офанзиве, најтеже од свих досадашњих.

Владу и Нику није било тешко да у овом селу нахране батаљон. Свесрдно су им помогли сами сељаци.

Гледајући нас, једна је старица препознала на нама њемачку, усташку и домобранску одјећу, а за сукнену је претпоставила да смо је скинули с неког ђакона.

Долази један друг с предстраже и јавља да се на цести код Миљевине Швабе нешто мотају, једни одлазе, други долазе. Стиже им и много бицикала.

Док се батаљон одмара, извиднице и патроле стално доносе нова обавјештења о непријатељу и његовим покретима. Много су се узнемирили Њемци, није им лако, изгледа!

Пред ноћ смо већ били спремни за напад. Једна је наша чета пошла у претходницу, главнина батаљона кренуће чим падне мрак.

Густа тмина нас нагло обавија. Киша пада као из кабла. Спуштамо се. Клизаво је. Сваки час понеко пада. Друга пред собом не можеш да видиш.

Одједном поче борба. Наша чета је наишла на непријатеља. Свијетлећи мечи ткук обронке гребена низ који се ми полако спуштамо. Шапатом се преноси наређење штаба батаљона да се пожури и што прије стигне на мјесто где се води борба. Колону све чешће обасипају куршуми. Има већ лакше рањених.

Најзад смо се спустили до ријечице и одмах почињемо да се пребацујемо један по један. Борба се све више распламсава. Брзо успјесмо да ухватимо везу с нашом четом која је водила борбу. У тренутку када смо се распоређивали за јуриш, штаб батаљона је наредио да ради бољег успјеха морамо ускладити јуриш са осталим батаљонима бригаде. Није требало много чекати да и наш 4. батаљон на лијевом крилу отпочне напад. Наше чете су притисле ватром. Борба се разгара на све ширем простору. Разбукти се на једном мјесту и све пламти, онда се утиша, да би опет на том или другом мјесту планула. Тако то траје, с мањом или већом силином, читаву ноћ. Пред саму зору смо осјетили да отпор непријатеља малаксава. Још један јуриш, и непријатељ је одбачен. Оставља за собом огроман материјал, међу којим и око 200 бицикала, пушкомитраљеза, пушке; муниције има напретек, али нема ко да је носи, ова је офанзива осјетно смањила наше јединице.

Прелазимо мост без нарочите журбе и идемо цестом према Фочи. Касније се на окуци, подаље и лијево од нас, појави тенк, поче да туче мост, тако да су борци са зачеља батаљона били приморани да претрчавају преко моста један по један. Како није имала противколске то-

пове, 3. крајишка је морала пропустити тенк који нам омета прелазак преко моста. А тенк нам је опасност једино на цести и у њеној непосредној близини, те зато батаљон жури да што прије стигне у Доњи Будањ. Тамо морамо порушити пут и спријечити непријатеља да нам, евентуалним појачањима из Фоче, угрози прелазак преко пута код Миљевине.

ОДБИЈЕНИ НЕПРИЈАТЕЉЕВИ НАПАДИ

Послије краћег марша стигли смо у Доњи Будањ, село које се простире падинама косе преко које води цеста од Фоче ка Калиновику. Уморни смо. Једна чета иде на обезбеђење према Фочи, она ће и да поруши пут. Остали дио батаљона се одмара. Интенданти се брину о томе да сакупе храну. Труде се да после дужег времена поново скувају нешто за батаљон.

Тек што смо легли, а неки већ и заспали, наша чета, истурена у обезбеђење, отпоче борбу. Истрчасмо изнад села. Непријатељ је наступао са три лака тенка, осам камиона пуних војске, три мотоцикла и два аутомобила.

Још се није ни развила борба, а дође нам попуна — чета из 1. батаљона 3. далматинске бригаде, јачине око седамдесет бораца. Брзо јој дадосмо задатак да с јужне стране обухвати непријатеља и дејствује у његов бок. С том четом упутисмо и замјеника комесара батаљона.

Прелазимо у напад: двије чете ударају на чело непријатеља, једна врши обухват лијево, а друга, далматинска чета, десно. Опкољавамо непријатеља у долини на цести. Јуришамо. Тенкови се, ваљда уплашени прокопаним путем и обухватом наших бораца, вратише у Фочу.

Камионе, аутомобиле и главнину војске већ смо опколили и упорно их уништавамо. Наши борци су чули да су им као попуна дошли Далматинци, па се труде да покажу какви су пролетери у борби. А Далматинци да оправдају част што су борци 1. пролетерске јуришом показују да су дорасли пролетерима.

Неколико камиона гори. Непријатељ је ријешен да се брани до посљедњег метка, али га брзи и смјели наши јуриши обесхрабрују. Главнину смо већ побили и заробили, дио бораца претражује жбуње и јаруге. С времена на вријеме се чује понеки пуцањ, што је знак да је још један Шваба, који није хтио да се преда, мање на списку. Камиони, путнички аутомобили и мотоцикли, митраљези, шарци и велика количина муниције остали су на цести.

Дјелимо оружје борцима, тако да свака десетина добије још по један шарац и потребну муницију. Знамо да

нас непријатељ неће оставити на миру, а ми морамо обезбиједити пролазак наших јединица преко Миљевине.

Борци се пресвлаче у тек заплијењене нове њемачке униформе.

Неки камиони су већ горјели, кад из даљине наиђоше, уз продорни звук сирена, дванаест штука. Од заробљеника дознајемо да се заставом даје авионима знак докле су дошли њихове, њемачке трупе. А ми смо имали једну, заплијенили је у овој борби. Стависмо заставу на ливаду близу нас. Штуке облијећу заставу, спуштају се изнад ње на стотинак метара. Наши борци иду око заставе и смију се превареним пилотима. Авиони одлетејеше десетак километара у нашу позадину и у поретку по један, наизменично правећи кругове, изручише бомбе у једну шуму.

Мало послиje тога артиљерија из Фоче отвори страшну ватру по шуми далеко позади нас. Борци почеше правити вицeve на рачун њених промашаја.

Нису прошла ни пуна четири сата како се одмарамо у шуми на коси изнад Доњег Будња, а осматрачи јавише штабу батаљона да се од Фоче креће једна колона Њемаца, јачине око 1200 војника. Брзо издајемо наређење да се на положаје поставе сва оружја, да се маскирају и притаје док Швабе не дођу на близко одстојање. Тек кад су се приближили на око сто метара, командант батаљона издаде наређење да се отвори ватра.

Заштекташе њемачки шарци из партизанских руку, запуцаше пушке, чу се и одјек бомби. Преврљу се Њемци и јаучу. За час настаде паника међу њима. Њихови официри покушаше да успоставе ред и изврше јуриш на нас, али их ватра шараца из руку Пења Секулића, Анта Раштегорца, Бата Шћепановића и других у том онемогући. Ускоро прећосмо у јуриш, којим смо непријатеља разбили и растјерали.

Могли смо се несметано одмарати до пред саму ноћ. Тада цестом од Калиновика наиђоше шест тенкова; успјели су да се пробију кроз обезбеђење 3. крајишке и ударише нам у леђа.

Наста огорчена борба. Немамо противколских оруђа ни флаша с бензином, па нисмо кадри да им било шта нашкодимо. Покушасмо да их оштетимо бацањем свежњева ручних бомби, али без виднијег успјеха. Но то ипак натјера тенкове да се без много задржавања пробију у правцу Фоче. Разбијени дијелови Њемаца се охрабрише појавом тенкова и почеше нове нападе. Отпоче ватра и из четири хаубице. Ми поново извршисмо противнапад и збацисмо их са положаја.

Овом приликом Њемцима нијесу помогле ни штуке, ни тенкови, ни хаубице, ни мноштво војске. Храбри пролетери, ојачани са тек пристиглим Далматинцима, одољевали су нападима и с огромном вољом извршавали добивено наређење. Нападима и противнападима су проријеђивали редове непријатеља. Али и ми имамо прилично другова избачених из строја. Погинуо је омладински руководилац Јагош Срдановић, погинуо је и помоћник комесара чете Лука Ђелић и други. Дивни су то и храбри младићи били.

У рану зору поново почињу жестоки напади на наше положаје. Артиљерија туче, у почетку позади нас, а касније поче по нашим положајима. Чује се бректање тенковских мотора, али они, срећом, не могу мимо пута, а ми смо пут оштетили. Наилазе штуке и почињу да бомбардују. Нијесу, вјероватно, добро обавијештене, па туку шуму нешто иза нас. Ми смо се притали и чекамо пјешадију.

Настаје огорчена борба. Швабе јуришају, али без резултата. Упорни смо и наглим противнападом смо успјели да их деморалишемо. Повукли су се у нереду. Узалуд су оставили велике жртве, ми смо и овога пута издржали.

Тога дана Њемци су повремено осипали ватру по нашим положајима. Имамо доста жртава. Но ријешени смо били да извршимо задатак по сваку цијену. Командант Машковић и политички комесар Бајић су, као и увијек ових дана, били у сваком судару у првим редовима и на вријеме предузимали потребне мјере ватром и покретом, што је омогућило да се одржимо на тим положајима.

Сахранили смо мртве другове и одали им посљедњу пошту. Рањенике смо слали у бригадно превијалиште.

У ноћи послиje тога, трећој по реду, још једном смо изненадили Њемце. А у зору нам је дошла смјена, јединице Банијске дивизије, — и ми смо продужили са бригадом преко цесте Миљевина—Фоча.

Мирко НОВОВИЋ

НЕОСТВАРЕНА ЖЕЉА

У вријеме припрема за поход у Босанску крајину нашао се у колони Београдског батаљона као реконвалесцент. Дошао је у сасвим нову средину, у којој га нико није познао. У Србији је ратовао у Драгачевском батаљону, заједно са братом, о коме није имао никаквих вијести, али је о њему говорио често и увијек са дивљењем.

Већ и по спољашности Брацо Дабић је био такав да није могао остати незапажен. Висок, са нешто погрблјеним држањем, крупне главе са изразитим вилицама и дубоко смјештеним очима, помало незграпан, клатио се при ходу с пушком немарно забаченом преко рамена. Тако примјетне, рекло би се, чак, упадљиве особине откриле су врло брзо свим борцима у батаљону новајлију у 2. чети. Додуше, томе су ишли наручку и ријетки састанци у напорним покретима од Зеленгоре до Шћита и краткотрајни предаси, на којима се могло и запјевати. С његовим доласком „репертоар“ пјесама се повећао. Осим већ „увјежбаних“ „Ој Мораво“, „Чај, горо“ и других, тада су се зачуле „Међумурска успаванка“, „Спи, млађенец“ и многе нове. Синиша, командир чете, који га је слушао помало одсутан, као увијек, у шали би примијетио:

— Друга чета је и најмузикалнија.

На тим застанцима упознао сам га мало боље. Зближили смо се можда и због неке сјетно изговорене мисли о Славонији и Посавини, о људима њиховим, о водама, шуми и виноградима. Касније, наше су жеље и разговори чешће прелазили Саву и скитали по заједничким знаним питоминама. И настављали су се тако, изазивајући доста често моје чуђење. Не једном збунио ме је питањем, натјерао да размишљам и, након тога, опет да не нађем задо-

врљавајући одговор. Изненађивао ме запажањима којима се нисам хтио оптерећивати; надасве одушевљавао ме и привлачио ширином мисли и разумијевањем људског у човјеку. Када би осјетио да је умјесно, знао је рећи да нам не смије бити ништа страно што је људско.

Не варам се и не претјерујем ако кажем да је сав био саткан од неких финих влакана, од људскости која је била имуна за све што би било унапријед срачунато на личну корист. За своје године, чини ми се, био је одвише природан, отворен и непосредан. И то тако и толико да би ме понекад баш тиме изненадио. Кад смо били у Тичеву, просто ме збунио једним својим признањем. Испричао је да га је у једној претходној борби ухватио такав страх да се једва суздржавао да то не испољи пред друговима. Замјерио сам му што је неотпоран и себичан, што не мисли на другове, што се не угледа на друге, боље од себе... Пребацио сам му доста тога онако како је то већ требало учинити по неком неписаном правилу и пракси у оно вријеме. А он је, мада му је све то било непријатно, наставио да „филозофира“. Чинило ми се, чак, да се правда и прикрива своје слабости изналазећи их и код других.

— Мислиш да Синиша¹, Нићифоровић, Милутин Танасијевић или Здипи² не размишљају и осјећају као ја? Жића³ и Симић можда не, јер вјерују да им ништа не може бити. Али кладим се да би Синиша, када би се „исповиједао“, рекао исто што и ја сада теби кажем.

Наравно, тада се нисам са њим сложио.

Управо, због таквих и сличних мисли и схватања стално смо оклијевали да га кандидујемо за члана Партије. Неко би рекао да није довољно храбар, други да не може издржати глад и напоре, трећи да још сачекамо, да првојеримо, да боље ствари сагледамо... И тако, вријеме је пролазило, а он је остајао и даље изван партијске организације. Па ипак, тешко да се могао неко наћи ко га није волио. Многи су жељели да с њим подијеле покривач, да се нађу у истој кући приликом смјештаја, да учествују у разговорима које он води, или да га само слушају.

То оклијевање он је осјећао, па се понекад жалио да му задужења која је имао у културно-просветном одбору батаљона, на припреми приредаба, организовању рада хорова по четама и слично тешко падају. Не због тога што тај рад није волио, већ да се не помисли да се тако не извлачи од других послова.

¹ Синиша Николајевић

² Тодор Чоловић

³ Жића Трнинић

Повод за маштања о путовањима била је припрема за превожење батаљона „Шипадовом“ жељезницом до Оштреља. Многе је та идилична вожња живописним крајевима потсјетила на раније жеље и успомене. Предајући се ритму љуљања и бучног такта точкова, већина је сањарила ускачући, само понекад у токове тромих разговора или отегнуте и тужне мелодије о Гламочком равном пољу. Брацо није био такав. Он је успомене морао дијелити с неким, волио је да се у друштву отисне у несагледане путеве будућности.

— Многим „влакашима“ — сјећао се средњешколских дана — већ послије неколико мјесеци влак је омрзнуо до те мјере да им је свако путовање било терет. Мени не. Било ми је жао што не могу путовати и за вријеме распуста... Кад је гужва, радујем се сусретима с непознатим људима; понедјељком је било најмање путника, и уживаш у вожњи и по бандерама одређујеш брзину; ноћу бројиш искрице као кријесове; ујутро ловиш први одсјај сунца на орошеном лишћу... А тек кад се упутиш новом пругом! Најпотпуније доживиши љепоту предјела ако га посматраш кроз окно из воза...

Онда је замишљао и планирао путовање послије ослобођења, до ситница, са прелазима и именима станица на раскрсницама (знао је напамет ред вожње за 1940. годину на прузи Загреб—Београд са везама на главним раскрсницама).

Често се враћао на доживљаје са пута, на прошла и будућа путовања — возом, наравно, — и без непосредног повода, и онда када су прuge биле удаљене од нас десетине километара. Борбе и боравак у централној Босни, у Јошавци, око Прњавора, одмор у Вијачанима мало кога су подсећали на путовања и нове крајеве и побуђивали жељу за њима. Свако је од нас прижељкивао да што дуже остане ту где се нашао — да се одмори, да осјети како то изгледа живјети десетак дана без борбе и покрета. А Брацо, вјечно гладан даљина и нових крајева, лако је налазио повода да „путује“.

— Често из воза не мораš да изиђеш да би упознао поједине крајеве. Гледај људе који улазе, прислушај или се и сам упусти с њима да разговараш, па ћеш убрзо упознати њихове обичаје, начин њихова живота и мишљења. Погледај какав хљеб једу, какве кобасице праве, знају ли за обичан или добар колач и — знаћеш из каквог су краја. Прислушај их кад запјевају па ће ти јасно бити воле ли тужне или веселе пјесме.

Сав се предавао тим бескрајним путовањима. Причао би и застајао као да је хтио рећи: има ли шта љепше у животу од путовања!

На примједбу да се тако замара и одвлачи пажњу од дневних, сасвим конкретних задатака, одговарао је да таква замишљања значе за њега одмор и окријепу од физичког бола у натеченим ногама, од монотоније ходања; да га бране од гријешне мисли.

— Сричем пјесму по такту клопарања воза и лакше ходам — говорио је понекад.

Ту, у централној Босни, сви смо се на неки начин нашли поново на још једном испиту. Онај који се полагао оружјем — положили смо са високом оцјеном. Требало је положити други. Четништво је политички дезоријентисало дио становништва и то тако да смо понегде наилазили на крајње неповјерење.

И као да смо се сви до посљедњег човјека у десетини, зарекли да треба у раду истрајати. И то нам се исплатило. У то смо се увјерили прије него што смо пошли из тих крајева.

Били смо од раније навикли на непрекидне покрете и скокове. Не може се рећи да смо и ту мировали. У једном мјесту нисмо остајали дуже од неколико дана. Честе промјене боравка биле су, чини ми се, прије свега посљедица политичких потреба. Требало је да се понека наша јединица нађе у сваком селу и засеоку и да својим искуством и политичком акцијом измјени представу о партизанима и циљевима за које се они боре, као и о унутрашњим односима. Требало је да својим моралом подстиче морал народа.

И Брацо је са успјехом положио свој испит пред четом и батаљоном. Физички је већ био очврснуо, па му напрезања на маршу, под теретом муниције и великог ранца, нису причинjavала нарочиту тешкоћу. И када је осјећао бол, прећутао га је. Није се више чуло никаквих примједаба на његово држање у борби. С порастом активности чете и цијelog батаљона повећала се и његова. За много штошта био је и сам иницијатор.

У тим данима Синиша и Војкан,⁴ тада већ командант и комесар батаљона радо су навраћали у „своју бившу“ чету. Био им је нарочито драг сусрет с Брацом. Послије таквих виђења Војкан би понекад упозорио да је вријеме да се Брацо прими у Партију.

Међутим ни тада то нисмо учинили.

Као у магновењу, прошли су напори и борбе око Коњица и Горњег Вакуфа, на Неретви и Главатичеву, — а пред Дрином већ смо се припремали за нове. Ту смо Брацу кандидовали. Сада је то био захтјев свих, што је показивало колико је Брацо био запажен у досад најтежим искушењима.

⁴ Лукић

Био је радостан као дијете због указаног повјерења, и баш тако је испољавао своје задовољство, па је то изгледало и смијешно када је поскакивао као основац и махао и ширио изнад главе своје велике руке.

Са Дрине смо се отисли у нове жестоке окршаје. У вртлогу борби, Брацо је, као рањеник, изостао из колоне своје чете и батаљона. Од тада се изгубио сваки поузданни траг о његовој даљој судбини.

У нашој колони он је затворио свој круг. Како се на том терену на тромеђи Босне, Херцеговине и Црне Горе — изненадно појавио једног пролетног дана 1942. године, тако је ту неочекивано, заувијек ишчезао из колоне.

Сутјеска нам је отргла из строја многе драге другове. Послије пробоја код Миљевине међу нама више није било Христивоја Јовановића, поузданог и разложног младића из Орашца, Николе Косановића, вјечито насмијаног, сем у ватри борбе, када би псовао гласно и разјарено; код Кошура је остао Милан Шарац, лијеп и поносан као дјевојка, хитар као хајдук из народне пјесме, а сталожен у борби кад командује као да је сигуран да ће га мимоићи тане непријатеља; испред Сухе сахранили смо Живу Борјановића, сељака из Звечке, у коме је било снаге колико у тројици других.

О њима и другим говорили смо често и задржали их у успомени. О Браци Дабићу можда и више, јер нас је пекло што нисмо остварили његову и нашу жељу да га примимо у Партију.

Вељко МИЛАДИНОВИЋ

ПРВИ ТОП НАШЕ БРИГАДЕ

У другој половини марта 1942. године завршена је операција чишћења Гласинца и Бирча од Дангићевих и Тодоровићевих четника, у којој су, 20. марта, 1. и 2. пролетерска бригада ослободиле Сребреницу и Братунац и избили на Дрину. Тада су два батаљона из ове две бригаде — Београдски и Чачански — запленили код Братунца, између осталог, један топ пито 37 mm, са око 60 граната.

Расподелом плена топ је додељен 2. пролетерској, али је после месец дана, по договору између штабова бригада, замењен за један италијански минобаџач 81 mm.

У селу Ораховици топ је предат 20. априла Краљевачком батаљону, који га је задржао до 5. фебруара 1943. Тада је додељен противколоској чети 1. пролетерске, у којој је остао све до 8. јуна 1943. У завршној фази битке на Сутјесци закопан је на јужним падинама брда Кошуте, у близини Лучких колиба.

У току нешто више од године дана топ је био употребљен у 40—50 већих и мањих борби које је водила 1. пролетерска. Први командир одељења које је њиме руководило описао је неке од тих борби у свом дневнику.

ДОЛАЗАК У КРАЉЕВАЧКИ БАТАЉОН

20. април 1942. — Рано ујутру натоварио сам топ у Месићима и упутио се са једном десетином бораца и три коња из 4. ужиchkог батаљона ка селу Ораховици.

У први сумрак смо стигли у Ораховицу. У једној овећој згради, бившем турском хану, на путу Прача—Фоча, нашао сам штаб Краљевачког батаљона. Искрено су се обрадовали

нашем доласку и одмах изашли да виде то топче које ће одсад припадати батаљону.

У дворишту растоварисмо коње и топ постависмо у положај за борбу. Око њега се искупише другови из штаба батаљона, курири, кувари, већи број бораца и руководилаца из 1. и 3. чете и неки борци мештанских јединица. Постављали су разна питања, све их је занимало, а понајвише да ли може „да баци у Прачу?“ Не размишљајући много, рекох да може, нашто ме Јакшић и „Капетан“ упитно погледаше. Осетих да сам претерао. Али осталох при своме, па то даде повода да се договоримо да ујутро извршимо гађање Праче. Јакшић нареди командирима чета да одвоје шест бораца и три коња са самарима за топовско одељење, пошто се дотадашња послуга са коњима морала вратити у своју јединицу.

Устали смо рано и формирали одељење. Неколико пута смо испробали товарење и истоваривање топа, да би послуга видела и научила како се то ради. Нешто касније смо кренули према брду Црни врх. Јакшић и Велебит су рекли да се са тог бруда лепо види насеље Прача и да је одстојање до њега нешто краће.

Око осам часова поставили смо топ на један пропланак на коси изнад самог села Датељи. Пред нама у долини, обасјане сунцем, лепо се виде куће у Прачи. Са нама су Војо Батинић из Прачанског батаљона и Коча Јончић, комесар Иловачке чете Јахоринског одреда. Њих двојица, као добри познаваоци Праче, одређени су да ми помогну при избору циља. Показаше ми железничку станицу, зграду усташке команде и неке магацине.

На нашем топу није било нишанске справе. Зато смо кроз цев нанишанили једну двоспратну зграду у варошици. Елевацију дадох одока. Опалисмо једну гранату. Није погодила. Смањих елевацију. Други погодак је био добар. Војо Батинић рече да је граната погодила баш његову кућу, у којој су смештени пошта и домобрани. Коча Јончић га погледа и рече:

— Па ја сам као дете у тој кући становао.

И, збила, убрзо установише да се познају од пре петнаест година, и да су се као деца заједно играли.

Приметисмо да су гранате направиле читаву узбуну у варошици. Домобрани се узмували, трче на све стране. Опалисмо још две гранате, једну ка жељезничкој станици, а другу ка мосту у варошици. Устаše и домобрани почеле да пуцају према нама из митральеза, али смо били ван докана њихове ватре. Лево од нас, са суседне косе, наша тешка бреда одговори са неколико кратких рафала.

По повратку са Ораховиће били смо некако празнично весели због тога што смо положили „пријемни испит“.

После неколико дана, на предлог другова из штаба батаљона пристао сам да останем с Краљевчанима, мада је требало да се вратим у 2. пролетерску бригаду, пошто обучим нове артиљерце.

ДВОБОЈ ПРЕКО ДРИНЕ

12. мај 1942. — Батаљон већ трећи дан држи положај на левој обали Дрине, од села Трбушча до Брода. Негде око подне осматрачи јавише да се креће једна колона с друге стране реке, падинама од села Бунова према Дрини и селу Броду. На положајима настаде живост. Осматрамо двогледима колону. Утврдили смо да су Италијани. Кад су стигли до сеоца Рудине, ценимо даљину до њих, па то проверавамо и на карти. Далеко су нешто мање од три километра.

Пре него што ћемо отворити ватру, да не би село изложили ватри непријатељевој, преместилисмо топ изван села. Убрзо затим испалисмо прву гранату.

— Пребачај, рекоше у исти мах Живан Маричић, командир 1. чете, и Велебит.

Италијанска колона застаде неколико тренутака и поново продужи. Смањио сам елевацију, али много, тако да је друга граната подбацила. Италијани поново стадоше. Пошто сам поправио елементе, трећа граната паде покрај саме стазе. Колона се прекиде, настаде бежање. Претпостављамо да не знају одакле их тучемо.

После пола часа Италијани поново кренуше. Напунили смо топ и чекамо да нађу на тачку за коју имамо сигурне елементе. Одједном, изнад наших глава профијука граната и експлодира позади нас у селу. Повукосмо се мало назад, у неке ровове што су били ископани у првом светском рату. Изнад наших глава пролете још неколико граната. Запазили смо њихов топ у Буновима, на даљини од три до три и по километра. По јачини експлозије закључујемо да је то брдски топ, калибра 65 mm.

Италијанска колона полако креће напред, и кад је нашла на место где смо је већ тукли, опалисмо две гранате. Опет настаде бежање. И опет поче да нас гађа њихов топ. Штаб батаљона нареди да и њега узмемо на нишан.

У двобоју који се развио са италијанским артиљерцима принудили смо их да први прекину паљбу и да се повуку. Додуше, и нама је то добродошло, јер морамо да штедимо муницију. Пребројавамо чауре. Утрошили смо једанаест граната. Много је то за нас.

24. мај — Данас је други дан од како смо стигли у северну Херцеговину. Око подне добих наређење да кренем са 2. и 6. батаљоном у акцију на четнике.

Код села Југовића бомбардовао нас је један авион. Имали смо неколико рањеника. Једном другу је сломљена бутна кост. Доктор Сафет Мујић из Мостара одсекао му је ногу сељачком тестером на једној ливадици, и то без анестезије. Није ни јаукнуо. Стиснуо зубе и ћути.

У село Сливље стигосмо у први мрак. После одмора од једног часа, кренусимо неком увалом уз планину Јавор. Пред поноћ смо били под самим врхом. У заклону наложисмо ватру. На овој планини је доста хладно. У увалама још има снега.

Са нама је Ударни батаљон Херцеговаца са Владом Шегртом, командантом Севернохерцеговачког одреда.

У саму зору кренули смо гребеном Јавора. Испред нас, са обе стране гребена расуле су се по камењару колонице пешадије.

Око пет часова већ смо били на каменитој коси која се зове Главица. Лево, испод нас, на падини су сеоца Колешко и Гај. Четници запуџаше на нашу пешадију која је опкољавала село. Наши митраљесци ступише у дејство. Ми чекамо да се разјасни ситуација. Не можемо тачно да установимо где су наши а где четници. Све се помешало. Но, ускоро се појави пламен од запаљених гомилица сламе. По томе смо знали докле је допрла наша пешадија. Четници дају жесток отпор и покушавају да на брзину евакуишу села. Жене, деца и стока, под заштитом ватре, беже падинама Главице. Испалили смо из топа две, три гранате на четнике који су хтели заузети положај на Голубинском брду. Они одатле брзо побегоше, а жене и деца, ваљда из страха од артиљерије, вратише се са стоком својим домовима. Наши борци су избили на Голубинско брдо и продужили да гоне четнике преко Колешког потока према планини Црвњу.

И ми смо се морали пребацити на брдо План. Од Главице до Плана топ смо носили на рукама и на леђима беспутним херцеговачким камењаром.

С новог положаја угледасмо на путу од Невесиња ка Кифином селу моторизовану италијанску колону. Неколико танкета је продужило путем према Моринама, у сусрет нама. Дочекали смо их са неколико граната. Побегли су пуним гасом.

На Јавору смо топ поново натоварили на коње и кренули у село Сливље.

1. јун — У Звијерини су четници неколико дана раније заробили болницу и запленили магацине Оперативног штаба за Херцеговину. Заједно са 1. херцеговачким ударним батаљоном упућен је и Краљевачки да покушају спасити болницу и заплењене магацине.

Ваљало нам је прећи скоро 40 километара од Слате до Звијерине ради учешћа у овој акцији. А били смо уморни и исцрпени, и ми и коњи. Ипак, на целом том путу починули смо непуна два часа у селу Давидовићима, у ком смо затекли Оперативни штаб за Херцеговину. Ту сам се срео с Миром Попаром, старим познаником са Београдског универзитета. Одвео ме је у бајту своје мајке. Симпатична старица спремила је мало варенике да нас послужи. Разговарали смо највише о четничкој издаји и не слутећи да ће Миро бити ускоро једна од њених жртава.

Пред ноћ смо стигли у село Крастачу, под планином Ситницом. С друге стране планине је Звијерина.

По доласку у село штаб нашег батаљона и четна руководства састали су се са друговима из штаба херцеговачког батаљона и начинили план за сутрашњу акцију. По том плану требало је да кренемо у свитање. По обичају, наше одељење, односно наш пратећи вод, подржаће напад из не-посредне близине топовском и минобацачком ватром.

У свитање, 2. јуна, наше су се колоне упутиле на одређене правце. Четници се нису дали изненадити. Спремно су дочекали наше јединице на чукама изнад Звијерине, у природним заклонима какви се могу само пожелети. Развила се жестока борба која је трајала до девет часова. Тада су се наши борци привукли до главног упоришта, на једном гребену, на које смо ми, у исто време, испалили неколико мина и граната. У одлучном јуришу борци су сломили отпор четника. Они су се ужурбано повукли ка планини Видуши. То повлачење се касније претворило у право бекство, нарочито од тренутка када им се на боку и за леђима појавила наша Рударска чета.

Око десет часова смо ушли у Звијерину. У школи, у којој је била смештена болница, нађосмо рањене и болесне другове, међу којима су били Фјодор Махин и Бора Продановић. Од радости су плакали. На жалост, сви нису били на броју — четници Саве Ковача, бившег жандара и бившег командира Љубимирске партизанске чете, одвели су са собом седам партизана и две болничарке. Међу њима су Хусрет Ђишић из агитпропа Оперативног штаба и Раде Правица. Сви су чланови КПЈ и Скоја. Страхујемо за њихове животе.

У магацинima смештеним у околним кућама под шумом, нађосмо један топ пито са 12 граната, три тешка бацача са двадесетак мина, један тешки митраљез шварцлозе, један пушкомитраљез и један противавионски митраљез. Сем тога, била је недирнута остала спрема и намирнице.

Наш батаљон је добио одобрење да понесе тешки баџач са десет мина, топовске гранате, пушкомитраљез тешки и противавионски митраљез. Узгред буди речено, добро смо се снабдели дуваном и цигарет-папиром.

ГАТ

10. јун — Из Сувог поља кренули смо преко Бијелих дола ка Буковој градини. Око нас је права камена пустиња са погдекојом оазом ниске и закржљале шуме.

Око заранка стигосмо на мали плато испод Букове градине. Штаб батаљона је отишао напред. Нешто касније позваше и мене. Ту беху на окупу скоро читави штабови 1. и 2. пролетерске бригаде са неким командантима херцеговачких јединица. Планирали су напад на четнике и Талијане у котлини између Казанаца и Гата.

Према заједничком плану, наше одељење је добило задатак да прати Краљевачки и Београдски батаљон и да, ако затреба, помогне у ликвидацији упоришта око Гата. Почетак напада предвиђен је за 11. јун, тачно у три сата ујутро.

Пошто је пала ноћ, почeo је покрет ка Гату. Стазу којом идемо често губимо. Онда обилазимо вртаче и застајкујемо док је поново не нађемо. А кад се она пронађе, почне трчање док опет негде не скренемо. И тако, наизменично, час трчимо, час стојимо. Колона се скупља и развлачи. На све стране камен и глогово трње. Ноге и руке су нам кrvаве, али нико не гунђа.

Око поноћи се сретосмо са Београдским батаљоном. Милоје каже да се већ два сата врте у кругу, а никако да нађу стазу која води ка Гату. Тек у свитање угледасмо силуету тврђаве на Гату. Очевидно је да смо закаснили за акцију.

Кад је свануло, непријатељ нас је приметио и осуо тешким митраљезима ураганску ватру по нашим колонама. На тврђави и околним камењарима вију се заставе. И наши барјактари су развили наше, пролетерске. Пешаци већ у скоковима савлађују простор. Десно, Шумадинци и Ужи чани јуришају уз падине Гата, а лево Београђани разјурише логор Италијана близу засеока Галештина. Краљевчани се

пребацују преко брисаног простора. Фронт се јасно оцртава експлозијама ручних бомби и минобацачких мина.

Топ смо поставили изнад села Дobreљи и узели на нишан стару аустријску тврђаву на врху Гата. Али наше су се гранате показале превише слабе за њене дебеле зидине. Јумба је са баџачем убацио две, три мине у саму тврђаву и тада је са ње скинута застава.

Нешто пре десет часова Италијани почеше да туку артиљеријом из Автовца. Читава просторија на којој су се налазили наши батаљони засута је гранатама. Једна је са једном систематски кружила и истресала бомбе. Ускоро је од Автовца пристигла повећа колона камиона и на путу испред села Дobreљи и Динићи истоварили пешадију која нападе на бок наших јединица. Морали смо ужурбано да се повлачимо уз озбиљне губитке.

ПОСЕТИО НАС ЈЕ ДРУГ ТИТО

8. јул — Налазимо се у селу Сеоници, које је од Острвица и Неретве удаљено пет до шест километара. Око једанаест часова кроз логор проструја вест да су другови Тито, Марко, Коча и Фића дошли у штаб батаљона. Ускоро до нас дотрча курир да нам јави да ће друг Тито доћи и у наш пратећи вод. Ужурбано се спремисмо да га дочекамо. Наше топче постависмо у хладовину под један крошњати орах. На окупу је сва послуга. Радојица Милашиновић Соко тимари свог брњу, који носи лафет. Мало подаље од нас су Јумбине минобаџачлије и Слобови митраљесци. Водник „Шуца“ трчкара од једних до других.

Око подне дођоше другови Тито, Марко, Коча, Фића, Јакшић, Миро Драгишић и још неки из Врховног штаба. Друг Тито, пошто је примио рапорт и поздравио нас са „Смрт фашизму“, задржа се око пола часа, интересујући се за све, ама баш за све. Нарочито је био задовољан кад је видео да имамо и панцирне гранате. Узео је једну у руку, „измерио“ јој тежину и зажалио што није бар мало тежа. Пошто смо му, на крају показали како топ расклапамо и товаримо на коње, свакога је од нас питао одакле је, шта је по занимању, кога има од породице, како је са здрављем итд.

— Друже Тито, када ћемо у Србију? — запита га Соко.

— Знам да бисте сви вољели да се што прије вратимо у Србију. То и ми сви желимо. Сад је ситуација таква да треба ићи у Крајину, да помогнемо Крајишицима. Кад

њима помогнемо, наша ће војска да ојача и нарасте, па ћемо онда у Србију — рече друг Тито, а затим крену од нас ка Рударској чети.

ИЗ БОРБЕ ЗА ПРОЗОР

13. јул — У подне борба за Прозор достиже свој врхунац. Устаše нису издржале јуриш Рударске чете и 5. санџачког батаљона. Козје Стијене, Калац и Дебело Брдо су у нашим рукама. Непријатељ се још жестоко брани из утврђених упоришта у граду. Једно од тих упоришта била је цамија, са митраљеским гнездом на њеном минарету. Да бисмо га могли тући, морамо се спустити низ једну падину према граду. Изложени ватри непријатеља, постављамо топ крај једног дрвета. Ратко Плазинић је нанишанио и — про машио првом гранатом. Цаба му што промаши, али што нам се топ „распаде“... У брзини, а вероватно и због кише куршума која нас је пратила и која нас не оставља, Ратко је заборавио да учврсти цев за лафет, па га је она ударила по десном рамену и претурила. Да смо почем били побожни рекли бисмо да је то волја Алахова. Но никоме није тако нешто пало напамет — наместили смо и учврстили цев, а затим са две гранате уништили митраљеско гнездо на цамији. Потом смо се пребацили на брдо Кумбат да би помогли при ликвидацији Куле. Ратка терамо да иде у сани тет, али он неће да напусти борбу.

Из Куле, старог средњевековног утврђења са дебелим зидовима, устаše су тукле наше јединице са два тешка митраљеза и једним минобацачет. Не даду нос да се помоли. Морамо да обиђемо брдо са јужне стране. Губимо у времену, а сви чекају на нас. Одлучили смо да кроз густо храстово шипражје просечемо пут и да по деловима, неопажено, пренесемо и поставимо топ и тешку бреду на место са кога ћемо распалити по Кули.

Око два сата после подне испалили смо прву гранату. Ударила је поред Куле. Устаše убацују једну за другом три мине у баџач. Видимо их као на длану. Нанишанисмо и другом гранатом погодисмо сам баџач. Трећа је „смазала“ митраљез на отвору куле.

Испаљене мине експлодирале су у нашој близини. Једно парче ме је закачило по врату. Из вене ми шикља танак млаз крви. Прстима стежем рану и посматрам јуриш наших бораца. Био је силовит и незадржив. Устаše беже ка Рами. Ошамућени ватром, траже спас у самоубиличким скоковима низ литицу тврђаве. Редак призор! Дубина по нора с јужне стране је преко педесет метара. А управо тамо скчуј. Радије у смрт него да се предаду.

5. август. — Приликом напада на Ливно, наш је батаљон савладао у свитање све препреке испред сточне станице. Остало су још само два бункера крај штала. Наша 2. чета је успела да се пробије до првих кућа, али због брисаног простора не може да приђе бункерима. На „сцену“ ступа пито и са неколико граната уништава један од бункера. Други нисмо ни гађали, јер су нас пешаци одменили својом „артиљеријом“: док смо гађали први бункер, искористили су прилику да се пребаце преко брисаног простора и да убаце бомбе у други.

Други црногорски батаљон је од синоћ изолован у центру града. Стога се од нас тражи да хитно нападнемо оружничку постaju. Тешко се било приближити тој једноспратној згради, која је пуна жандара и усташа. Милош Вучковић и још неки другови покушавају да јој приђу из дворишта. Чујемо експлозије бомби које су баџили.

Са командантом батаљона тражим погодан положај за топ. Одлучујемо се за мали парк преко улице, из кога се зграда може непосредно тући. Пребацујемо топ по деловима. Командант чучи иза једне бетонске клупе у парку и наређује да ту топ поставимо. Мало необично, али мора се. Далеко смо од постаје неких тридесет метара. Нишанимо у један од њених прозора. Испаљена са 30 метара одстојања, граната није имали куд друго него у постaju. Заређали смо онда у остале прозоре. Међутим, замало што главом не пластисмо нашу дрскост: неки жандар је хитнуо ручну бомбу с прозора и она је пала крај самог топа. Клупа нас је спасила. Брзо испаљујемо још једну гранату и — крај. Усташе и жандари тражили су да прекинемо паљбу, јер хоће да се предаду. Ипак су неки покушали да побегну преко парка. Али касно.

Девет је часова. У Ливну ситуација чиста. Ликвидирана су сва упоришта осим куће доктора Митровића. Немци, власници рудника у Ливањском пољу, направили су од те лепе виле праву тврђаву. Са њом је пратећи вод имао пуне руке послана. Но све је било узалуд. После многих покушаја, на kraју је одлучено да се кућа држи у блокади док стигне један топ већег калибра са којим су Крајишићи недавно ликвидирали нека утврђења у Гламочу.

Око десет часова, кад смо поставили топ код цамије, у близини опкољене куће, рањен је нишанџија Ратко Платинић. Мало после тога дошао сам код њега и упитао га како је. А он рече:

— Видиш и сам. Са мном је готово!

Четворица другова су га однели у бригадно превијалиште.

Шестог августа ујутро, пођох са Моравчићем до превијалишта, у фрањевачком самостану, да га посетим. Доктор Ђани нам рече да му се није могло помоћи, умро је још синоћ. Сахрањен је позади манастира. Над хумком смо ставили једну даску на којој смо урезали име, презиме и датум смрти. Остали смо без још једног изврсног друга. Ратко је био металски радник, члан Партије, родом из Доњег Драгачева.

БОРБА СА ЦРНОМ ЛЕГИЈОМ КОД ПОСУШЈА...

16. август. — Поподне, док смо с главнином батаљона држали положај на брдима Љут и Црновро, приметили смо једну моторизовану колону која се кретала од Посушја према селу Бишаки. После краћег задржавања, десетак ка-

Напад на Ливно 5. августа 1942; лево: Филип Кљајић са Павлом Јакшићем и Миром Драгишићем, а десно топ „пито“ 4. краљевачког батаљона.

миона је продужило и зауставило се код Пиљине кафане. Ту се војска искрцала и кренула ка брду Кленак.

У Доцима, источно од нас, налази се Београдски батаљон. Наш је командант тамо послao курира чим је колона запажена (Београђани су се тада забављали — играли су фудбал!). Курир је стигао благовремено — једна се чета припремила на брзину и стигла да поседне Кленак. Међутим, непријатељ је упорно и силовито наваљивао да је збаци с врха. Уто су и Краљевчани отворили ватру митраљезима, минобацацем и топом, који је узео на нишан непријатељеве митраљезе. Нешто касније неки делови Београдског батаљона убацили су се непријатељу иза леђа. Настала је ситуација какву смо ретко кад видели. Непријатељ не само што није могао да се брани и одбрани, већ напростио није знао куда ће да побегне. Зато је међу одбеглим било и оних који су доспели на наш положај. Једног таквог водник пратећег вода Лазић хтео је да ухвати живог. Кад му се приближио и рекао да се преда, овај је на њега бацио бомбу и ранио га. Другу је ставио испод себе. У његовом цепу нашли смо легитимацију: био је то дочасник 9. бојне „Црне легије“.

... И КОД КУПРЕСА

7. септембар. — Лудо се туче та „Црна легија“. Има „часнике“ који не воде рачуна о томе колико ће се легионара вратити с бојишта. Подстичу у њима животињске нағоне, опијају људском крвљу, а пред полазак у борбу обично их загревају пићем, па не знају за страх. Јуришају као звери. Такве их знамо са Кленка, такве смо их видели и код Купреса, кад су под заповедништвом Павелићевог изасланника Шимића и бојника Бобана извршили „офанзиву“ на наше батаљоне. Са две колоне пошли су и цивили. Поведени су да покупе плен и опљачкају преостала села око Купреса.

Ишли су рачунајући да ће нас разбити „од прве“. Али су се преварили. Пошто су протерали један вод наше 1. чете с Црног врха, наишли су на жесток отпор наших јединица код Православне и Сокачке мале. Ту смо, са одстојања од неких пет стотина метара посматрали како официр „риба“ своје легионаре зато што су посустали у јуришу и полегли пред нашом ватром. Он је у једној руци држао пиштољ а у другој корбач и ишао од једног до другог војника. Гађали смо га из пушака, али он на то није обраћао пажњу. Видећи то, Јакшић се нервирао, па ће мени:

— Пајовићу, гађај га из топа!

После прве гранате, он се више није појавио на видику. Али су се нашли други који су легионаре покренули поново на јуриш, и то такав јуриш који нисмо могли сломити чак ни ручним бомбама. Морали смо се повући. Наш смо топ изнели на леђима. Носили смо га тако шест до седам километара, све до села Заноглине.

ЛИЦЕМ У ЛИЦЕ СА ЧЕЛИЧНОМ ГРДОСИЈОМ...

3. октобар. — При поласку из Ливна добили смо један противколски топ. Али пито тиме није изгубио своју улогу. Кад смо се нашли, почетком октобра, између села Војићи и Бабићи, употребили смо га чак и против тенкова, приликом покушаја Немаца да продру из Кључа у Босански Петровац. Са даљине од двеста или триста метара панцирним гранатама дочекали смо један од три тенка који су крчили пут пешадији. Гранате нису ништа могле наудити челичној грдосији од 32 тоне. Али, напоредо с нама ступила је у дејство бомбашка заседа. Тенкиста у првом тенку био је изненађен. Покушао је да се врати и при томе се сурвао у провалију испод пута. Остали тенкови су одступили ка Пудин-Хану и Рамићима. Заједно са бомбашима, пито је изашао као победник.

... И ПРОТИВ ХАУБИЦЕ

26. октобар. — Приликом напада на Босанско Грахово наш је топ био рођени брат хаубичкој батерији Оперативног штаба за Босанску Крајину. За време борбе једна италијанска батерија, са положаја крај саме цркве, тукла је плотунском паљбом наше хаубице. Срећом, из почетка их је пребацивала. Али сам претпоставио да би их могла наћи. Зато сам предложио Живану Маричићу да изнесемо топ у стрељачки строј и да непосредним гађањем обаспемо ватром италијанску батерију. Он се с тим сложио — расклопљени топ смо пренели преко ровова тачно под жицу испод цркве. Једва ако смо били далеко од батерије двеста метара. Као и увек у тежим ситуацијама, с нама је бреда. Заједнички смо отворили ватру брзом паљбом. Батерија је захутала.

Док је на Градини кључало (Београдски батаљон опасао је то брдашце ватреним зидом), ми смо пекли кромпире, рачунајући да смо извршили свој задатак. Међутим, Италијани су нас изненадили: извукли су једну хаубицу са друге

стране цркве и другом гранатом скинули кров са кућице у којој смо се били окупили. Истрчасмо и свукосмо наше топче у један ров, из којега смо се затим померили за неких тридесет метара. С тог места смо грунули у правцу хаубице и разјурили њену посаду.

Пред зору нас зове командант батаљона. Тражи од нас да донесемо и поставимо топ пред стару градску капију да би је разбили. Носећи делове топа изгубили смо оријентацију и доспели под сам зид, али без лафета. Миле Маслар гласно дозива Марка Јањића који га је однео и залутао. Италијани су чули наше дозивање. Почели су да бацају ручне бомбе са тврђаве. Припили смо се уза зид док нису престали да нас гађају. Онда се измакосмо и наместисмо оружје под један орах крај пута. Кад испалисмо неколико граната, Миле Маслар уздахну разочарано:

— Па то ти је као да смо пљунули! Ово је посао за хаубицу, а не за овај наш пиштољ.

ИЗ БОРБИ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈАЈЦА

24. новембар. — До пола ноћи непријатељ је осујетио неколико јуриша наших јединица. Борци нашег батаљона леже на снегу испред непријатељевих ровова код села Царева Поља. Топ нам је на једном камењару. Миле Маслар, вођа одељења, засео и вреба прилику када немачки шарци отварају ватру да на њих нанишани. Већ је двојицу умирио. Чека трећег. Опалио је две гранате. Али му Немци не остају дужни. Читави снопови светлећих зрна обасипају топ. Послуга се формално слепила с камењаром. Зрна само што не лижу њена тела. А она стрпљиво вреба нови тренутак. Тако је то трајало читаву ноћ. У свитање смо се повукли у сеоце Шеник.

У ноћи између 25. и 26. новембра 1. пролетерска дивизија заједно са 3. дивизијом и 3. крајишким одредом, поново је напала на положаје непријатеља код Јајца. Ове ноћи напад је био боље припремљен. Минобацачи из целе наше бригаде су постављени на једном положају.

Наш је топ изнад сеоцета Ладона. За ноћас смо добили тежки задатак: треба да паралишемо ватру немачких противколаца. Међутим, Немци су нас изненадили својом ватром, тако да смо морали променити положај. Тек тада смо ступили у дејство које није остало без ефекта.

Око пола ноћи отпор Немаца је сломљен.

Ујутро, 26. новембра, 1. пролетерска је имала жесток окршај са једном колоном немачких тенкова, која је од

Травника и Доњег Вакуфа прорада до ослобођеног Јајца. У овој борби смо употребили, заједно с нашим топом, заплењене противколце. Сасули смо, без штедње, кишу граната. Непријатељ се морао повући.

МАСЛАР ГИНЕ НА ТОПУ

4. децембар. — Очекујући помоћ из Бање Луке, непријатељева посада у Котор Варошу је покушавала да са три своја тенка консолидује ситуацију, мада је у свитање била на измаку снага. У току ноћи наше топовско одељење је овога пута пратило Крагујевачки батаљон и крчило борцима пут ткући непријатеља у утврђеним објектима код цамије, железничке станице, школе и болнице.

У свитање, тенкови се пробијају до главне раскрснице у варошици и истерују топовском и митраљеском ватром наше борце из већ освојених кућа. У таквој ситуацији командир одељења Миле Маслар поставља топ насрет улице и почиње брзом пальбом да туче тенкове. Тенкисти су узвратили митраљеском ватром. Тада је један рафал смртно погодио Маслара. Издахнуо је на рукама својих другова.

Било је око осам часова. Помоћ из Бање Луке није стигла. Непријатељ сад покушава да се спаси бекством. Тенкисти траже излаз у пробоју путем према Бањој Луци. Код села Бабићи дочекује их Краљевачки батаљон са противколцем и враћа у град. Немајући другог излаза, они напуштају возила и беже према брду Скакавици. Наши су борци запалили сва три тенка.

ПИТО ОДЛАЗИ ИЗ КРАЉЕВАЧКОГ БАТАЉОНА

5. фебруар 1943. — Четврта непријатељска офанзива је у јеку. У селу Скакавцима добисмо наређење да наш топ са коњима и послугом упутимо у састав Противколске чете наше бригаде. Жао нам је што се с топом растајемо. Сродили смо се с њим. Дуго је то био једини топ 1. пролетерске. Али од прошле јесени имамо и већих и „јачих“ топова и хаубица.

На првом састанку се опраштамо од Милутина Матића, вође топовског одељења, Марка Јањића, чика Боре Коностревца, малог Пере и других. Укупно седам другова је данас отишло из састава наше Пратеће чете. Отишао је и наш омиљени и нераздвојни пито.

Љубивоје ПАЈОВИЋ

ХАМИД БЕШИРЕВИЋ

— ХРАБРОСТ ДОБРОТЕ —

Реч храброст не казује много док се не одреди, док не сиђе у стварност. И већ док нам се ближи постављамо јој питање извора. И тек кад јој дамо име, почиње да стиче црте и свој лик, да се остварује у догађају (понекад у бронзи, мермеру и песми), да се узајамно реше — човек њом, и она човека.

Ни труна намере овде да му име спасим из tame то-ликих „стотина хиљада“, где блесак појединачне храбости тоне у немилосрдну равнодушност анонимних цифара. Отаџбина је то учинила сувишним у септембру 1953. године, када је, место њему, његовој породици уручен највиши знак наше храбости — Орден народног хероја.

Тиме је на најсажетији начин већ много речено. Па ипак не толико да се не би могло још додати о њему и о тим, нашим и његовим, већ далеким горким и гордим годинама.

Те зиме, када је Хамид са својим школским другом Јусуфом Дорићем ступио у партизанску колону, улицама Рудог празнички су жаморили наоружани батаљони србијанских и црногорских бораца под петокраком. Баш тих дана на оснежној пољани крај Рудог сврстали су се батаљони 1. пролетерске, у прву бригаду југословенске револуције. После немачко-четничких казнених експедиција на „Ужичу републику“, после Кадињаче и Златибора, после неуспешлог напада црногорских партизана на Пљевља, Рудо је постало предах наше борбе, и њен нов датум по свему ономе што је донело будућим акцијама не више партизана, већ стално растуће и неуморно офанзивне Народно-ослободилачке војске.

Прича о томе како је колона 1. батаљона изашла из Рудог са два нова борца почиње једним сусретом до ког би морало, сигуран сам, доћи и да није било овог повода.

Тог децембарског јутра у приземљу покривену сламом бану млад мусиман, блед као пепео. Нека патрола срела га у околини и упутила у нашу чету, јер је тај чудни човек желео „хитно да говори с неким из главног партизанског штаба“. Задихан, искидан, није знао одакле да почне нашем командиру своју муку. А убио је малочас, куне се, морао је. Зато је и журио да што пре то некоме исприча. Да се растерети. Није његово да суди о своме поступку: можда и није убио човека (јер тај личи на једног од оних брадоња који се врзмају по мусиманским селима и, држећи нож испод грла, траже ниске дуката, а кад га не „нађу“, односе кокошке, вуну, вреће кукуруза, суво воће, девојачку спрему, бакарно суђе, све, па и вериге с огњишта). Зато је дошао . . . вели.

Прича је обична за оне дане четничко-усташке крваво-златне грознице по нашим крајевима и под разним изговорима, „јер је комунистичко, јеврејско, српско, мусиманско, хрватско . . .“ Кад је спазио четника кроз шљивик, отац Јусуфов тутнуо је свом јединцу стару кремењачу, изгуроа га кроз споредна врата.

Пошто је избо башту гвозденом шипком, погледао сламице и трапове, четник је спазио траг у снегу преко баште и кренуо — за својим метком. Шта је Јусуфу преостало, сем да се поузда у једини излаз, у обарачу своје „чађе“. Четник је прилазио са пушком на готовс, полако газећи у његове стопе. Из стабла младић је цептео као прут — од хладноће. И дилеме. Срећом, ороз је прихватио. Није имао с ким да пречисти то, најмање са самим собом.

Размишљање није могло помоћи — пред четничким крвлоштвом. Ко зна? То вечно „ко зна“ почело је да га гризе. Борци га прекидоше: чему та глупа самооптуживања? Больје што је он убио пљачкаша него да је допустио да га овај мрцвари. Није ту било ни времена, ни места за размишљање. Није тај пошао да тефериши већ — зна се.

Био је то Јусуф Дорић, касније борац 2. чете. На крају је замолио командира Секулу Вукићевића да га прими у чету скупа са његовим школским другом Хамидом Беширевићем, који се из Вишеграда склонио од четничког тела-пора ту, код родбине. Уочи одласка из Рудог родитељи су позвали на вечеру читав наш вод. Врло усрдно су нас почастили. Мада је страх од четникове освете био дубоко урезан на лицима домаће чељади, ипак су се радовали што им младићи одлазе у тада највећу сигурност — да буду борци.

У покрету, исте ноћи, наздрављали смо често флашама крушковог пекмеза на почивкама и причали с првим новим борцем 3. чете — Хамидом Беширевићем. Добио је место

испод мене у колони, и у разговору о домаћој издаји и разбијачком шовенству, упитао је:

— Када ћемо једном престати да осећамо муслимански, православно, католички? Када ћемо се отарасити мрачних порива крда? И поћи за идејом неке више људске солидарности...?

Ширећи своје руке питао је снежне даљине које су ћутале као претња неизвесности.

До зоре смо се пењали и спуштали, клизали и падали по стрмим сеоским путевима, по козјим стазама преко оснегених брегова и шума. Ведар, упркос наглом вишесатном маршевању, Хамид је у разговору с борцима показивао неку његову доброту, хлебну, рекао бих, и разбољену од благости. Био је радостан што је најзад ту, међу својима, партизан. Говорио је као да је дуго ћутао (као да многе неподељене мисли хоће из самоће и тескобе радо саме да се кажу), највише о свом Сарајеву, гимназији и невољама које су пратиле школовање сина сиромашног хоће. Рече да је имао тамо доста другова комуниста и да се и сам осећао тако.

Из глупог страха (први пут говорим са тим младићем) да ни случајно не позделим нешто муслиманско у њему, клонио сам се те ноћи теме о религији; у тој школи спремао се, рече, за шеријатског судију, чију улогу ни до данас нисам доспео да сазнам. И сад ми је криво на самога себе због опрезности тадашње. Била је то само моја предрасуда, што се убрзо и показало. Хамид је већ тада био далеко од сваке верске бајке, зрео ум. Уз то, из најлепше скромности прећутао је чињеницу да је већ као ученик био члан скојевске организације у Сарајеву; није хтео да му се ишта на реч узме.

Изјутра, на починку крај неког потока, чета поче да пребира по торбицама, да једе шта је ко имао. Хамид је ушао у колону без пушке, без торбице и без залогаја хлеба. Док су борци јели, чупкао је травке, бацао камичке у поток, забављао се. Празну флашу од синоћњег крушковог пекmezа завитлах низ стрмину. Хамид је отпрати тужним погледом и признаде да се одавно не сећа да је овако био гладан:

— Ваљда од ноћи на чистом ваздуху.

Маших се за свој комад кукурузе и парче сланине у торбици. При помисли да треба понудити тиме и Хамида, сетих се усташке пропаганде међу муслиманима: „комунисти ножем натерају муслимане на сланину пре него што их приме у своје редове“. И да бих се ослободио тих препрека у себи, почех да се извињавам у вези са хлебом. Отприлике: да бих врло радо с њим поделио то парче промрзле кукурузе, ако њему не смета што је било умотано скупа са сланином.

— Само ти мени понуди — насмеши се Хамид. — Јесте да сам из хоћинске фамилије, али ћу теби морати да признаам да сам ја већ пре неколико година из чисто пубертетске радозналости пробао сланину. И видиш свиђала ми се, ваљда сам био гладан као ово данас. Што се тиче мог дина, дај, дели и хлеб и сланину само ако теби није жао.

На цестама, долином Лима до Дрине, колона је остављала своју дубоку пртину и ватре у сметовима на којима су догоревали исечени телефонски стубови. Није се гасила партизанска песма. И она је грејала озебле и гладне пролетере, од којих су се многи тада први пут удаљавали од свог родног места, од своје породице и школске клупе. Песма партизанке Миле Ђетковић, крај ватара близу ушћа Лима у Дрину, била је Хамиду један од првих романтичних тренутака партизанства; тај чисти девојачки глас у пустом пејзажу поробљене домовине деловао је и на нас остале окрепљујући.

Ускоро, у заседи код Међеђе, Хамид је дошао до своје омиљене пушке, дугачке талијанке. И сада видим Хамида како се „попартизанио“ једном талијанском пелерином, а од талијанске војничке капе одмах направио партизанску тако што је место упаљених граната пришио од неког старог феса изрезану петокраку.

Преко Рогатице (тада још са мешовитом партизанско-четничком влашћу) и Хан-Пијеска стигли смо на слободну, Чичину Романију, где су о пролетерима већ и песме певали као о радосно ишчекиваној помоћи и охрабрењу тамошњих устаника. Хамидове личне особине, а и однос другова у чети према њему учинили су да се он ускоро ни по чему није разликовао од својих другова из Црне Горе, по борби неколико месеци старијих од њега. Можда се тако брзо стопио с јединицом зато што је ступио у њу баш у дане када се она изнутра још довршавала на новим свакодневним напорима. Можда су ти спонтани приливи бораца већ у почетку припремили наш батаљон за касније беспрекоран однос према попунама из Далмације и Црне Горе и других крајева.

Трећа чета је Хамиду, брзо као и нама осталима, заменила породицу. Мирнодопске мисли потиснули су умор, борбени напори и сан о слободи. Постао је брзо пролетер не само по ратничким навикама и спремности на најтеже задатке и личне жртве већ и по оном, што кажу, активном идејном ставу. Поносећи се својом јединицом, њеном политичком мисијом, и сам је, као и већина његових другова, у свим приликама ширио своја убеђења. А њих је све чешће сам борбени пут бригаде просто нудио. И умео је Хамид да заподене разговор. Становали смо по романијским селима, и дуге зимске ноћи често су се претварале у посела и нај-

присније разговоре са сељацима. По тим невидбозима људи су се нарочито тих месеци распитивали да им неко каже шта има ново у свету и шта ће бити од свега овога, шта се „закувало“.

У борбама с четницима по Романији, у борбама с добровранима и устанчарима на Дабравинама, у дугим маршевима, Хамид се двоструко показао: и као изврстан друг у чети, и на пушци као смион борац. Даљи догађаји, друга офанзива, игмански марш, борбе, страже, извиђања, још више су учврстили добар утисак о њему.

Видео сам га како скупа с Вујом Зоговићем крај врела Босне, уз једну немогућну стрмину покушава да спасе бар који сандук муниције. Тамо где је све падало под теретом сопствене исцрпљености, њих двојица пртили су и посртали под сандуцима мина крај попадалих коња, који су ту и остали скупа са једним делом опреме, траг натчовечанског напора у игманском маршу.

Као ретко ко, Хамид је, чини ми се, био заштићен осећањем одвратности према свему што не приличи. Хоћу да кажем — имао је сопствена крила, а узори које је нашао у З. чети само су га понели, улили строгост према себи, спремност да се жртвује без вајкања. Сећам се једног врло непријатног састанка на Сињајевини. Критикован је неки сељак, младић одскора партизан, зато што није могао да трпи глад. Јер збиља, аветињска глад мучила је борце колико и пренапрегнути покрети. Појава дечјег егоизма на храни била је само знак да човек није победио своју животињу, звер глади. Тај друг се бранио на исто толико неспретан колико и некоректан начин.

— А зашто не критикују другове из те и те чете што су ономад у извидници скували качамак кришом у некој кући под шумом? А кад су се вратили из патроле (на Хамиду је титрао смешак револта), опет су „збрисали“ пуне порције меса и качамака. О томе нико у њиховој чети не зна. И нико их, наравно, није ни критиковао. А ви, мене, заокупили ...

Видело се да се и Хамид спрема да говори. Нешто се у њему ускомешало. И заиста, дигао је ђачки — два прста. И почeo од звери. Јест, рекао је, да се на њу ослањамо, на жалост; и уништавајући је човек је сазнао да ништи и вулгарно моторни део самог себе. На жалост. Али наше достојанство још никад није узвисила наша звер. И пут ка вишем, потпунијем, водио је преко савлађивања неких отпора који пружа у нама животиња, звер ниских нагона. Критикујући тог друга, и оне који су „затрпали“ свој недругарски поступак као маче свој брабоњак, Хамид нас је одвео негде у широки сунчани предео више људскости, помогао борцима

да себе схвате, да лакше собом овладају, да је храброст, у ствари, савладани отпор животиње која би, можда, и пристала да привремено живи да вегетира било како. Само да живи... кукавички.

Оно горковско — да смо читавог живота изложени подједнако силама лоших и добрих примера као двема супротним тежњама (рептили — земљином тежом да пузе, и птице — звездама да се откину, полете) одлично је уклошио у ову прилику „Између ругобе и лепоте, између добра и зла, човек се опредељује сваког тренутка, као између инерције и акције. Тако се вечито смењују у нама Обломови и револуционари“.

— Међу партизанима — вратио се Хамид на повод — не могу се дugo трпети ниске природе којима се разум гаси пред чанком топле супе. Лепо је имати ружичњак под прозором, корисно помусти козу. Да коза руже не обрсти, морамо их раставити оградом. Корисно је некоме и друмско разбојништво, али је — неморално... Зато и нехотице следимо за оним што је несумњиво најбоље око нас. Савладати у себи неке отпоре, значи понекад сачувати своју ружу од сопствене козе.

Запамтио сам тај састанак само по Хамидовој дискусији, која је ублажила непријатност теме и одвела нас у неке ширине, у благост књига и размишљања. И боравај са Хамидом код неког добrog човека у Влахољу почетком 1942. остао ми је свеж у сећању. Удовац, сточар неки, коме је жена на самрти оставила два сина, сада већ два одрасла чобанина, дочекао нас је без много речи. У тој групи био сам и ја. Хамида смо овластили да у име свих са старцем води преговоре о нашем положају у кући. Његово извијавајуће држање („нас је одбор послao теби под кров да нас храниш као себе, оним што најмање жалиш“) имало је за резултат да нас је старац хранио као најдраже гости. Брзо смо престали бити у његовим очима „н'ака војска“, постали смо пријатељи, другови са којима се често увече сит исприча. Тих недеља после игманског марша држали смо талијански гарнизон у Калиновику под мушицом и рафалима Миладиновићевог и Којићићевог тешког шварцлоза. Починак у Влахољу био је искоришћен за живо проучавање политичког материјала у чети.

У Обљу сам опет са Хамидом распоређен код Ђура Гајовића и сеоске страже. Пред зору смо стигли. Нисмо ни опазили у мраку куп пушака у предсобљу, нити смо од умора уграбили да се питамо откуда толико чељади на слами у групама лежи по читавој кући. Заспали смо као кладе, пробудили су нас касно позиви за доручак.

Када смо отворили очи, имали смо шта да видимо:

наднесене брадоње у шубарама са укрштеним цеваницама испод мртвачких глава. неспретно ливеним у олову. Било је то превише за једно буђење после синоћњег марша кроз вејавицу преко планине. Једино је било утешно што су настала уста, зарасла у густе брадурине, звала на доручак гласом врло пријатним и ословљавајући са „другови“. Згледали смо се забезекнуто: наше пушке прислоњене иза врата биле су далеко и неупотребљиве: прво што сам помислио било је: „Па, читав батаљон синоћ је распоређен по селу. Морало би све да буде у реду!“ Брзо смо се снашли: разговорност нам је помогла да изгедамо сасвим мирни, притајени, одмерени у односима с многобројним, веома пријатним домаћинима.

Устали смо и пошли на умивање. Поливала нас је пред кућом Херцеговка румена као са Чермакових слика. Кад јој је понестало топле воде, вратила се унутра да напуни лонац, а Хамид је дискретно објаснио брадоњама да је њихова спољашња ознака компромитована издајом садашњег четништва. Извео је то дискретно, изокола, без ичег што би могло да вређа њихово људско достојанство или њихове патриотске тежње.

Остали су ту, у кући, да чувају село упоредо с нашим стражама и патролама, али тога дана један по један, након Хамидове беседе, излазили су из куће под разним изговорима и након неколико минута враћали се, настављали разговор, али — без брада и ознака за високи напор и отрове. Били су то одлични момци, већина их је изгинула у јуришу на њихове старе омразе, на утврђене усташе у Жупи, када су касније нападали са нама, пролетерима.

Ти домаћини су учинили да време у Обљу и Хамиду и мени остане једна од најдражијих ратних успомена. Нарочито Митра, жена Ђурина, бринула се неуморно да добро храни своје партизане. Као да су јој рођени синови.

У суседној кући, другог јутра. Хамид је срео Колашинца Бећира како у наручју љуља бебу од око годину дана; домаћица с рукама до лаката у тесту, а муж спрема дрва за кување.

— Ево, видите — рекла је домаћица Хамиду — немам девојке као Гајовићи. Ја сам мог партизана запослила као и мужа. Ако хоће добар ручак, нека га прво заслужи. То је, мислим, по партизански.

— Тако је, другарице — каже Хамид, а засузиле му очи од радости што види дете у рукама Бећировим како се загрцује од смеха.

За њега је остао тај призор — симбол. Бећир са дететом у наручју — то смо ми, партизани, у онима који долазе.

— Ето, гледај, како смо се сродили с народом — убеђивао ме као да сам ја неко коме то треба утеривати чекићем у главу.

После Романије, Игмана, Улога и Жупе, Хамид се у пролеће 1942. налазио близу свог родног Вишеграда.

Одмарao се с батаљоном у Горажду, одлазио са групама пролетера на политички рад по околини. Након покоља који су пред наш долазак четници извршили у Фочи и Гораждама, Хамид је и вредио и радио за тројицу пропагандиста. (Само на горажданском мосту заклали су око три стотине муслимана).

Једне вечери вратио се из посете својим рођацима који су становали ваљда ту негде, на периферији Горажда. До чекали га грљењем, сузама радости, вестима да је породица у животу. И снебивајући се рекли му да су за ову војску „запостили“ (најусрднији начин молитве: да Аллах спасе пролетере који нас штите од четника и сваког зла). Ето, какве су наше прилике? Ражалостио се Хамид.

— Али, дирљиво је то, Хамиде — каже неко. — То је са дна срца. Народски искрено. То ти захваљују они који су једва избегли четничку каму. И без обзира на то што је религиозно, не смеш то потцењивати. То је као величанствена музика.

Примљен је у Партију у пролеће 1942. године, негде у време огорченог борби с црногорским четницима на Сињајевини и Дурмитору, када је погинуо његов школски друг Јусуп Дорић.

Након ослобођења Јајца новембра 1942. године, на Царевом Пољу Хамид се с групом добровољаца привлачи утврђењу и уништава га скупа са посадом.

У четвртој офанзиви већ је заменик комесара у својој, 3. чети (партијски руководилац). Тада је и показао колико је, и сам богат, научио од својих претходника — црногорских другова на тој дужности.

Код Главатичева предводи групу бомбаша добровољаца, неопажено прилази четничком логору, изненађује их и разјури тако да остављају сву опрему и оружје.

Следи последњи и најјачи блесак Хамидове храбrosti.

У априлу 1943. године, за време познатог пребацивања преко Дрине, иако непредвиђен, Хамид ускаче на сплав са ударном групом добровољаца скупљених из 1. и 2. батаљона.

Био је то један од првих сплавова који се разбио пошто је отиснут од обале. Тада се Хамид умало није удавио, јер није знао да плива. Спасао се тиме што се грчевито држао за једну греду и тако, нешто низводно од положаја

свог батаљона, поново изашао на обалу. Али није одустао од нових покушаја да се укрца.

Онако мокар, убацио се на један од следећих сплавова, пошто је убедио борце да зна добро да весла. Тек је с тог сплава закорачио на другу обалу и тиме испунио обећање дато на састанку своје четне партијске организације, чији је био секретар: да ће међу првима ступити на другу обалу Дрине, на утврђену обалу коју су били огромне непријатељске снаге.

Пошто су истерали четнике из њихових утврђења на другој обали, успостављен је мостобран. У огорченој осмочасовној борби прса у прса, приликом ликвидације осталих четничко-талијанских упоришта на Крчином брду, непријатељ прелази у грчевит противнапад.

У тек отетим рововима Хамид се нашао с неколико другова скоро опколјен. Иза њега Дрина — непрелазна, снежна и мутна, а испред њега — све ближи крици четника. Побацао је ручне гранате на њих до последње. Погледао — свега четири метка у магацину талијанке. Нов талас четника сручио се на већ проређене борце партизанског мостобрана. Чуо се дивљачки поклич четника:

— Хватај живе!

На Хамида је налетео један, али га он обара првим метком. Са преостала три рачунао је на хладнокрвно нишањење; на Крчином брду клонула су још три четника. Сад куда? Али „безметковић“ тако мре: група четника била је ту, врло близу, хтели су да га ухвате жива. Један од њих бацио је на Хамида талијанску бомбу. Падајући сав у крви, на руке свога друга, рекао је:

— Не жалим што гинем... четири гада сам убио.

Након противуриша борци износе рањеног Хамида на другу обалу, у батаљон, где је с посебном пажњом лечен и негован. Међутим, због наглих и дугих покрета и узастопних борби батаљона, Хамид се касније морао пријужити дивизијској болници.

Напори у току пете офанзиве, ужасан положај болнице, нарочито оних са непокретним рањеницима, учинили су да се на Хамидове ране придода пегавац. У току борби и пробијања на Сутјесци ишчезао је, али не и у сећању својих другова... Желео сам овде само да додам тој великој речи храброст — црте лица и његову доброту. И ево, под тим кровом од наслова и имена и презимена завршавам причу о рођењу још једне пролетерске храбrosti која носи лик Хамида Беширевића и морални одблесак наше 1. бригаде.

Радоња ВЕШОВИЋ

ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА КРАЉЕВАЧКОГ БАТАЉОНА

У време формирања бригаде Краљевачки батаљон је по социјалном саставу био изразито раднички. Од укупног бројног стања имао је 124 (око две трећине) радника-металаца из краљевачких фабрика авиона и вагона и рудара из Трепче и ибарских рудника, 16 сељака и 50 ћака и интелектуалаца. Партијска организација у батаљону имала је тада око 35 чланова, а СКОЈ 41 члана. Међу члановима КПЈ мало је било предратних комуниста; већина их је примљена у Партију за време устанка. Но, и поред тога што је била бројно мала, а по стажу чланства прилично млада, партијска организација је имала веома јак утицај у батаљону, чemu је, свакако, допринео и његов социјални састав.

На једном од првих састанака партијско-политичких руководилаца бригаде, у Рогатици, којим је руководио политички комесар бригаде Фића Кљајић, закључено је да се од секретара четних партијских ћелија формира у сваком батаљону партијски биро, као партијско руководство батаљона. Нешто касније, по одлуци ЦК КПЈ, у састав бироа укључени су и политички комесари батаљона.

После тог састанка за секретара бироа нашег батаљона одређен је Момчило Петровић Трша. У биро су ушли секретари четних партијских ћелија: Момчило Дугалић (1. чета), Станимир Ђоковић (2. чета) и Витомир Секулић (3. чета). Касније је укључен и Миро Драгишић, комесар батаљона. Сем Трше, који је био студент, остали чланови били су радници.

На састанку у Рогатици постављен је задатак да се одмах почне са радом на идеолошко-политичком уздизању чланова Партије и целокупног састава батаљона. У вези

1 Николај Григориј
2 Јоаким Јованов
3 Стјепан Јован
4 Јанко Јован
5 Јован Јован
6 Јован Јован
7 Јован Јован
8 Јован Јован
9 Јован Јован
10 Јован Јован
11 Јован Јован
12 Јован Јован
13 Јован Јован
14 Јован Јован
15 Јован Јован
16 Јован Јован
17 Јован Јован
18 Јован Јован
19 Јован Јован
20 Јован Јован
21 Јован Јован
22 Јован Јован
23 Јован Јован
24 Јован Јован
25 Јован Јован
26 Јован Јован
27 Јован Јован
28 Јован Јован
29 Јован Јован
30 Јован Јован
31 Јован Јован
32 Јован Јован
33 Јован Јован
34 Јован Јован
35 Јован Јован
36 Јован Јован
37 Јован Јован
38 Јован Јован
39 Јован Јован
40 Јован Јован
41 Јован Јован
42 Јован Јован
43 Јован Јован
44 Јован Јован
45 Јован Јован
46 Јован Јован
47 Јован Јован
48 Јован Јован
49 Јован Јован
50 Јован Јован
51 Јован Јован
52 Јован Јован
53 Јован Јован
54 Јован Јован
55 Јован Јован
56 Јован Јован
57 Јован Јован
58 Јован Јован
59 Јован Јован
60 Јован Јован
61 Јован Јован
62 Јован Јован
63 Јован Јован
64 Јован Јован
65 Јован Јован
66 Јован Јован
67 Јован Јован
68 Јован Јован
69 Јован Јован
70 Јован Јован
71 Јован Јован
72 Јован Јован
73 Јован Јован
74 Јован Јован
75 Јован Јован
76 Јован Јован
77 Јован Јован
78 Јован Јован
79 Јован Јован
80 Јован Јован
81 Јован Јован
82 Јован Јован
83 Јован Јован
84 Јован Јован
85 Јован Јован
86 Јован Јован
87 Јован Јован
88 Јован Јован
89 Јован Јован
90 Јован Јован
91 Јован Јован
92 Јован Јован
93 Јован Јован
94 Јован Јован
95 Јован Јован
96 Јован Јован
97 Јован Јован
98 Јован Јован
99 Јован Јован
100 Јован Јован

Фото-копија списка чланова Партије Пратеће чете Краљевачког батаљона у марту 1943.

с тим одлучено је да се састанци четних партијских ћелија одржавају најмање једном недељно.

У нашем батаљону још у Рогатици је организован политички и културно-забавни рад по четама. У то време се, између осталог, припремао и програм приредбе поводом Нове године, а у 1. чети су издате и једне зидне новине. Сем тога, на четним конференцијама се дискутовало о актуелним темама из области међународне и унутрашње политике.

По доласку батаљона на Ораховицу (у другој половини јануара), где се дуже остало на положајима према Прачи, развио се врло жив партијско-политички рад по четама и на терену. Недељно су одржавани по један партијски састанак (чешће по два) и по једна или две четне конференције. Сваки дан су читане радио-вести о ситуацији на фронтовима и важнијим догађајима код нас и у свету. Почетком фебруара добили смо од ЦК КПЈ и један програм тема за идеолошко-политички рад у јединицама.

Како је материјал за идеолошко-политички рад био врло ограничен — у најбољем случају добијао се за чету, врло често само за батаљон, један примерак обрађене теме или умножене књиге — то су чете на смену користиле добијени материјал и прорађивале га по групама, зависно од смештаја.

Овај рад се веома позитивно одразио на идеолошко-политички ниво батаљона — порастао је и број чланова Партије (он се у јануару и фебруару готово удвостручио). Већ у марту партијска организација је имала 52 члана и 10 кандидата (у 1. чети 18, у 2. — 10, у 3. — 20, а у штапској ћелији 4).

Омасовљењу чланства допринела је и директива ЦК КПЈ и бригадног партијског руководства да се не секташи, већ да се смелије примају у Партију одани и у борби проверени борци, нарочито радници и чланови СКОЈ-а.

Чињеница да је наш батаљон у овом периоду био скоро четири месеца одвојен од бригаде и лишен непосредне помоћи штаба бригаде и партијског руководства, а да су и чланови штаба батаљона ретко обилазили чете, свакако се неповољно одразила на живот батаљона и међусобне односе у четама. Захваљујући активности партијских организација и руководства чета спровођен је интензиван рад у четама и на терену где су оне боравиле. Али, да је он могао бити бољи и ефикаснији потврдило се почетком септембра, када су партијску организацију обишли Мијалко Тодоровић Плави, партијски руководилац бригаде и Митра Митровић, члан политодела. Тада су одржани састанци организација и скојевских актива по четама, затим партијског бироа ба-

таљона, а на крају и батаљонска конференција. На састанцима се отворено и живо расправљало о слабостима у нашим међусобним односима и о извесном запостављању партијске организације од стране штаба батаљона, што се осећало још од формирања бригаде.

Ипак, и поред тога што су нека за батаљон животна питања била нерешена, наша партијска организација је била живо ткиво, она је расла и развијала се, била кадра да одоли свим тешкоћама и да се до половине септембра готово удвостручи. Тада је већ имала 83 члана и око 20 кандидата. Тај пораст је био резултат како идеолошко-политичког рада тако и веома добrog борачког састава. Уз то ваља напоменути да је до тада у доброј мери било превазиђено секташтво приликом пријема нових бораца у Партију.

На основу сачуваних спискова партијских организација у неким четама може се донекле видети и слика партијске организације батаљона у првој половини 1943. године. Тада је батаљон, поред три пешадијске, имао и једну пратећу чету чији је списак партијског чланства најбоље очуван. Из њега се види да је крајем априла 1943. у овој чети било 20 члanova Партије (15 радника, 3 земљорадника и 2 ћака). Од осам кандидата четворица су били радници, двојица земљорадници, један интелектуалац и један професионални војник. Према подацима, од септембра 1942. до априла 1943. примљено је 10 нових члanova Партије, што значи просечно 1—2 месечно.

У 1. чети била су 23 члана Партије (12 радника, 5 сељака, 5 интелектуалаца и ћака и 1 професионални војник). Подаци за остале две чете нису сачувани, али се зна да им се састав није много разликовао од 1. и Пратеће чете. Тако се може поуздано рећи да је социјални састав партијске организације батаљона био претежно раднички. После годину дана ратовања губици су углавном попуњавани борцима са села.

Према једном сачуваном списку види се да је за време битке на Сутјесци у 3. (рударској) чети било свега 16 члanova Партије. Мада података о социјалном саставу чланства немамо, ипак се, с обзиром на састав ове чете (радници-рудари), може поуздано закључити да су већина комуниста били рудари. Тада списак указује и на то да је партијска организација ове чете, која је у марта 1942. имала 20 члanova Партије, после више од годину дана, и поред пријема нових члanova, спала на свега 16 комуниста. А то говори да је чета претрпела озбиљне губитке, нарочито у петој офанзиви.

Упоређивањем исто се може утврдити и за партијско чланство батаљона. Само у борбама на Златном бору погинуо је и рањен велики број другова. Изузев политичког комесара, избачен је из строја цео штаб батаљона. У 2. чети су погинули командир и његов заменик, а у 3. (рударској) политички комесар, политички делегат вода и већи број бораца који су махом били чланови Партије.

До краја 1943. бројно стање партијске организације батаљона поново се поправило — било је око 100 чланова и око 20 кандидата. Приближно, то бројно стање организације задржало се све до краја рата.

Уз партијску организацију постојала је и деловала у батаљону организација СКОЈ-а, која је била бројно нешто мања. У њој су, такође, за дugo преовлађивали радници, металци краљевачке фабрике авиона, и средњошколци. Скојевски активи по четама били су снажна подршка партијској организацији у свим задацима и њена кадровска резерва. Младалачки полет скојеваца и претежно омладински састав партијске организације давали су тон животу и раду батаљона. Ослањајући се на њих, батаљонско руководство је са сигурношћу решавало и најтеже задатке.

Јован ШАРЕНАЦ

ДЕМА

Другог имена му не знам*. А зар је то и важно за оно што желим да кажем, што је сећање на ратника, на тог металског радника из Крагујевачког батаљона који је на почетку четврте офанзиве дошао у бригадни санитет?

Био је омален, широких леђа, снажан и окретан. У петој офанзиви смо сви били изнурени дугим гладовањем, тешким маршевима и неспавањем. Били смо налик више на авети него на људска бића. Једино се то на Деми, насмејаном и расположеном за шалу, није много примећивало.

У почетку офанзиве је морао оставити бензинску бубурад, подешену за дезинфекцију одеће бораца. А предано је радио свој посао и једва је чекао да му се пружи нова прилика да набави другу бубурад, то најјаче партизанско оруђе против пегавца. Тешко му је падало то „разоружање“ — како је у шали говорио — и стално је тражио да нешто ради. Увек се могао наћи поред рањеника, око товара који вала припремити за покрет, око санитетског материјала, тако драгоценог у тим данима, кад није било изгледа да ћемо до новог брзо доћи.

Ишли смо кроз обруч и било нам је тешко. Умор и глад су нас притискивали. Коње смо морали чувати за још критичније тренутке. Како је благотворно тада деловало његово тихо и полетно: „Шумадијо, родни крају!“

... Морали смо претрчати подужи пропланак, изложен непријатељевој авијацији, киши бомби и митраљеских рапала, па смо мало предахнули на изласку из шуме пре него што то учинимо. Тек што смо сели, нешто затутња као да се проломи небо. Земља под нама поче да подрхтава, дрвеће да се ломи, лети у ваздух и поново с праском пада

* Драгослав Миловановић Дема — Ред.

натраг. У једном трену помислила сам да нам је крај и да у овом паклу од дима, земље, грања и камења нико од нас жив не може остати.

Но кад се све стишало, дођосмо к себи, стресосмо земљу и грање и пођосмо напред. Дема је водио коња на товарена санитетским материјалом и брзо нестао у густој шуми. Ја сам застала у разговору с неким друговима из Пратећег батаљона. Испричаше да је у овом авионском нападу рањен и друг Тито. Али, срећом нашом, рана није била тако тешка.

Тек што почесмо улазити у шуму, испред нас опет бомбардовање и митраљирање. Наша је колона полако ишла, осетно разређена, како би у случају напада било што мање жртава. Ниже пута, у јарузи, поред једне велике букве, опазих неке другове, међу њима и Чарну. Она нешто ужурбano ради, те ми би јасно да је неко рањен. Приђох — кад тамо Дема у самртничком ропцу. Чарна ми даје знак да му нема помоћи.

Тешко ми је, врло тешко. Нема ништа од његовог сна да поново види Србију и сиромашну кућицу у којој његова сирота мајка чека сина...

Призор је неиздржљиво тежак. Стално и једино још изговара: „Дуња, убиј ме“. Нема му помоћи. То су му последњи трзaji. Сви смо око њега узбуђени, беспомоћни. Немамо ни носила да га пренесемо још бар пола километра. А и да их имамо, каква вајда кад нема ко ни да га понесе, једва вучемо и сами себе. А на коњу не може да се држи. Чарна предлаже да га не дирамо, и онако је већ у ропцу.

Морали смо Дему оставити. Већ је сумрак. Образује се колона за пробој. Непријатељ је у непосредној близини, а неко из непажње запали ватру. Можда да угреје парче коњског меса. Засуше нас пушкомитраљезом. Ватру брзо угасисмо. Чарна се врати да види шта је с Демом. Пристижу и други борци. Причају како је издахнуо и како је непрестано изговарао моје име. Враћа се и Чарна.

Мрак је већ увек овладао. Све смо спремили и чекамо наређење за покрет. У том ишчекивању прелиставам прећени пут и искрсавају ми пред очима разне слике. Најчешће једна, веома потресна, из претходне офанзиве — слика тифусара, авети изнурених болешћу, глађу и напорним маршевима. Уз њу и ова садашња — Демова погибија и његове речи: „Убиј ме, Дуња“.

Нисам га, као ни многе друге овде, могла сахранити.

Остао је у столетној шуми, у подножју једне велике букве, тамо где су пре партизана само вукови долазили.

КИША И КОСТИ

Корачање непрекидно; свако се вуче за нечим.

Смањио се корак и војници, умотани у шаторска крила, наказице — носе носила. Псују кишу, своје вратове и рамена. Себи у браду.

По људима топти — удара велики добош.

Их, разапели кожу...

Рањеник се стегао у носилу, тањир воде лежи на стомаку; тежак је, процурела вода до сувих мошница. Одавно је киша у капцима, у већама — напунила је уши. У телу: мозак топао; глава је кост шлемаста — не да киши на уђе.

Ноћ, погана, гутала и прогутала људе, камен, сваку грану и дрво у шуми.

У црној си утроби: све што пипнеш хладно, лъигаво. Корачање, докле ће да траје?

Диши, зини ако смеш; гуташ воду, кишницу — смрди на зелење, опрала је сваки шумски врх. Зној људски осећа се свуда; киша никако да га спере.

Иди, и прави кораке; за ову ноћ, само то; блата су у планини тврда; лед газиш, свуда је убојито где паднеш.

Идемо ли добро?

А куда, куда?

Напред.

Ђавола, повлачимо се, идемо назад.

Тачно, али где, куда? Волим да знам. Овако сам животиња.

Командир зна.

Иде ли онај Дуња?

Иде и пада; стално треска; сирома, има овчије опанке. Нека пада. Триста му богојвица, не уме да стане. Неће и не треба. Гази, кишо.

Гази.

У инат гази, да видим шта можеш...

Прокисле шуме, и људи; свака се кост охладила и кутњак осетио кишу; пада у врат, пуни бабину рупу и зализи поганица до пупка.

Љуља се колона, пужасто се провлачи шумом. Осам носила; носи их чета 1. пролетерске. На њеном је крају Дуња, чувар рањеника. За рањенике је добио торбицу брашна и увек понављану реч „снађи се“.

Снаји се: лист зелен, бљутав; кора горка, купина нема, воћка у планини не расте. Киша убила шуму и све је одавно у јазбини, дупљи; сова, што се не јави; птицо, где си; нико не другује с колоном.

Где је кућа?

Иди, мајко моја, нема краја.

На заравни.

Чистина; увек су куће у заветрини.

Под обалом.

На твом носу.

У глави је кућа.

Поред шуме.

И то се зна.

Све се зна. Пази где газиш.

Колона застане; смењују се носачи, киша непрекидно цури, и смрадеж воде подвукao се свуда. Киша ће сваку пору да раствори: на челу, образу и темену; ући ће у крв, направиће водене људе.

Дуња коракне, падне; рашчепрљен у блату — пригњечени рак; браду и колена повлачи по земљи; и за тренутак остаје умирен, киша га залива, глава израсте у велик, мокар цвет; онда развлачи уста пуне блата; пљује комадиће земље (добро је, нису жути).

Рањеник стење, бол нико не чује, односи га киша и набија у земљу.

(Муче нас, носе... у киши нокти расту... реке оти-
чу... ћаволски нокти гребу ме по цеваницама...)

Говори нешто.

Сећа се.

Чега?...

Зашто си рођен?

Морам да газим, то знам.

Не блебећи.

Кишу, падај, да видим докле ћеш.

Блесуша.

Може све.

Ништа не може.

Војници стењу, пуцају грбине заједно с псовком; ипак, све је шљапат; киша улази у ноздрве, у уста; киша може и да удави...

(... другарство, коме га доказујемо; буквама, киши... коме то треба... цап: сви мртви, одједном; носили би сте лешеве; свако носи свој леш; главо, погано мислиш, изгледа тачно; станте блесави другари...)

И овај прича.

Не, сања; у сну се говори.

Сања оно чега нема.

Читаве ноге.

Гргољи, смеје се.

Можда је ропац.

Не, опет прича; куца срце.

Дуња потрчава, скраћује одстојање од колоне. Од падања боли га стомак и препона.

Нисам се струнио; нисам; а моја се осморка променила; свако је у туђем лицу; носи за вас Дуња торбицу брашна, да вас променим; једва сам искамчио од интенданта; направићу качамак, пројино брашно... Бре, стани, кишо, куд си запуцала...

Оклизнуо се низ стрмину и никако да се ухвати за жилу, бусен; немоћан суља се, добија све већи замајац; главом лупи о дебло, немоћно верује да клизи низ мокре коже.

Киша дави и трезни; пипа торбу, сва је некако нарасла; на киши све расте, па и брашно, зашто да не; у торби је тесто, греје га Дуња — постаће хлеб; надуло се и напило; земља је велики писак, куд се све киша не протиње...

Смрде шуме, гажевине лањске, и лист, и сва трулеж шумска; скувано коњско месо, киселкасте слачице увукле се у озон и свуда светлуца пањ — шумска кост; да се прекрстиш... Ветре, растерај облачину...

Дуња устаје, хоће корак, опет се оклизне и падне. Пун цак псовки у небо да пошаље. Дуња пуже, шакама гребе по земљи, коленима се испомаже.

Торба се пробушила и тесто цури низ ногавицу, у блато; киша све опере, само на пешевима остане траг као да се ту мушки живот сасушио.

Иде ли онај матори слепац Дуња?

Па, мајку му, не носи, зашто заостаје?

Сигурно је опет пао.

Ту сам, ту сам. Вршио сам нужду.

Добро је што имаш из себе да избациш.

Болничар и коморија увек резервицу имају.

Живот је пирамида, другари; ка врху пужемо сви.

Мало је тамо места. У подножју је много шире.

Мрави, мрави...

Полазак. Напред.

Командир је испред колоне; стићи до куће најближим путем. Киша шушти, губар једе шуму, све је сито, нико више не прима воду; ни дрво, ни земља, ни глиста; рупе су све пуне и воде клизе, отичу; гране су олуци, спроводе кишу у мрак, у поноре, тамо су прљави ковитлаци воде.

Зашто лево?

Излазимо на чистину.

Дижи мотку, спуштамо се.
Горе-доле.

Рањеник забацио главу; јабучица постала смрзнута бела коштица; у отегнутом телу све је непокретно. Погодио га метак у вилицу, развалио је и рашчупао језик; тражио је огледалце мимиком, рукама својим — али га нико није разумео; тако су сакрили лице од њега.

(... киша, глатки мишићи; вода је глатка; из stomaka расте дрво; боли пупак, киша ископала stomak; лист, здерана жабља леђа; киша, у камену настале ране ...

... где смо, у папратовим шумама; вратили се на рану-почетак;

... уме ли неко да мисли ...

... огледало, нема га нико у колони; о да је огледало).

Провлачи се колона и као да газе по врелом месу; беже ноге — беже носила; држи и пљуј јед, црева своја; ипак, иде се, шљапат корака киша не затрпава.

Командир: сувише се иде низбрдо; сутра, на положају, неко ће се опет попети у носила; друге одлуке нема: идем да носим.

Стење Дуња, прави корак, овчији опанак гладак, стално га враћа уназад; чуди се што торбу не осећа, верује да се раме навикло на терет. А тесто цурка по пешевима — пужеви голаћи, своје трагове замрсили.

Далеко смо негде, у туђини; земљо моја, зар си таква? ...

Све их је оставило, само је киша присутна. Бије лице, усне — плаве натеклине; (ко верује да ноћ може нестати); по дану, киша је лакша. Распашиће се колона, отићи ће под лањски лист. Сви говоре: командир носи; опет су скупљени и згрчени, верују да ће стићи; увек је војнику мало потребно.

Да се стане.

Ко наређује?

Ја.

Ко си ти?

Носач број три. Познајем ово дрво. Пре једног часа, овде сам пао и исцелао шињел. Вртимо се у круг.

Сто му богова.

Исуса ти.

Бежи, ту си пао.

Муко ...

У кругу циља нема.

Тако је, где станеш, стигао си.

Шта да радимо?

Сунце, где си?

Чекамо зору.

Много ћемо да порастемо на киши.

Виши од шуме; подигнеш руку, пипнеш небо.

Прстом пробушиш облак.

Стани, овде си исцепао шињел. Пипај, познајеш дрво.

Сасвим сигурно, нашао сам комад шињела.

Триста богојвица, сунце проклето, скренули смо лево.

Овуда морамо.

Па да, испустили смо изохисеу.

Цврц.

Хајде, не причај. Овуда, за мном.

Киша шљапута, киша и даље једе шуму; људи сли-
наве, хиљаду пута умивени. Нема песка, прогутао би сваку
кап; песак је бог за кишу. Овако, и одела не служе ничему;
да збаце са себе све, и голи, бели да крену кроз шуму; ра-
њеници јече и јато ћурака стално над главама; избелеће
вода, све, надуће трбухе и лица, очи ће да процуре. Иди —
корачање и корачање; носило да се мало гурне, да се једном
стигне.

Јесу ли живи?

Дишу.

Куца, куца.

Сви су живи.

Сви.

Одлично; и ми смо живи.

Па где је та кућа?

Горе, горе.

Ко то зна!

Гази.

Мотке су тешке, храпаве, поцепале шињел, искидале
рамењачу и пале на кожу и кост.

Могао си да будеш и ти у љуљашци.

Знам, све знам: носим себе.

Е, љуљашке, куршуми нас пењу у вас.

Пада ли киша?

Па чујеш.

Навикао сам се.

А онај Дуња.

Носи торбу брашна. Нахраниће све и свакога. Дуња,
слинавко. Где је та кућа?

Да се опет не вртимо?

Сврaka мозак попила.

Киша је све попила.

Дуња жмирка, доћи до краја и запалити ватру; велику
ватру, целе букве да наваљамо; и, киши, онда падај; и тебе
да зезнемо; ватру, сунце скинемо на земљу; па онда дремај,
спавај у диму, одмарај кокала.

Једва корача, сав се расправио, млитав; киша га обневидела; верује, лакше би газио да скине опанак.

Одавно већ не чује колону; у недоумици се забленуо у мрак; није залутао, у то не сме да верује; потрчи, киша је јача, букве се размакле.

Крај, да пољуби чистину; ту кућа мора да постоји; пипа, трава је четкаста; пође лево — нема дрвећа; онда десно — нема дрвећа. И даље, спази усек ватре; жури, под ногама жмига трава; ближе, трља очи: отворили врата и пламен сукља; први пут ове ноћи види косо падање воде из неба.

— Стој, ко иде?

— Ја... ја...

— Матори слепац?

— Најзад кућа; где су?

— Унутра, спавају — стражар се слободно раскорачи, запишавао је кишу.

У земљаном предсобљу пара и дим обневидоше Дуњу; када се привикао; људи смлаћено леже свуда, подавио их умор; под њима отичу барице; са греда висе комади одеће, ћебад, шаторска крила, — испараја се, пламени колутају и киклопске сенке расту по дрвеним зидовима куће; отвара мала врата и улази у собу; са пода вальа се смрад рањеника.

— Седи и затвори врата; ти си онај што остаје? — рече командир.

— Ја, Дуња.

— Много си заостао, читав сат.

— Не видим те — простења Дуња.

Влажан и мокар, пипао се; мутило му се по глави, хтео је себе да иштипа, живу присутност своју да докаже; у бутинама дрхтавица, умор је секao ноге.

— А има ли некога овде?

— Обилазили смо около и звали; нема никога. Дошли смо са југозападне стране, преко седла; кућа је у страни, као што смо претпостављали; испред нас ливаде, Гојкова коса.

— Тамо идете?

— Да, преко косе! чета мора да се одмори; ова ноћ нас је упропастила; три овце да закољем па нешто да поправим.

— Ко да их нађе! — очајно рече Дуња, пипао се по торбици; сувише мекана, лака.

— Шта је, лези и спавај; ти као да си се упишао.

— Ма није — на торбици је пронашао балаву рупу; тврдо је сазнавао: све је исцурело.

— Рано одлазимо — командир је зевао.

— А моја веза?

— Штаб болнице, није се истопио на киши. Хајде, иди спавај; много гњавиш.

Дуња изиђе из собе, привлачио га велики пламен из огњишта; угура се међу људе и пањеве.

Пробудио се између нагорелог пања и неке црне обловине; будан, утврди да лежи поред велике карлице; језиком опипа усну; шакама трља лице, скида крупне љуске пепела; укочен и мемљив, присећа се да би требало најзад видети шта је у торбици остало; нагло отвори једно око — па друго; као да тиме мења себе, своју судбину; над главом верига, црна кост; около: празно, чета је већ отишла, и он је сâм, једини који може да иде; мора да устане, нечим рањенике да залаже.

Окренуо се према вратима; шака сунца лежала је на прагу; изишао је из мрака преко греда, угашене ватре и разбацаних пањева. Стјајао је у вратима и гледао плавило неба; широ руке до доворатка и остајао разапет у главном отвору куће; сунце је пљускало по лицу и гуши; раскопчавао је копоран, чакшире, задизао кошуљу; нека сунце тресне у стомак и мошницу; окретао је и црне лактове према звезди коју Срби највише псују.

Пеци; стврдни све око себе.

Кезио је зубе прљаве и још јаке, нека их сунце изгрize; зинуо је, зевао; жвалавио је од среће.

Испред куће жутео се од влаге дрвљеник. Траве се кострешиле према небу. А далеко, Гојкова коса — зелено просути јед; по ливадама је опажао људе, кратке колоне које се пењу. Онда је огрејан обишао кућу; вратио се и погледао у торбу; доброћудно је веровао да ће и тим остацима теста нахранити рањенике; гребаће кашиком по торби, и скуваће танак скроб; а онда их убеђивати да је качамак; морао је најзад да уђе у собу, код рањеника.

На вратима га задржа смрад. Шаком превуче преко усне, онда нагло:

Добро јутро, зора сванула, трчи трчуљак по кући врсулјак.

(не ваља, на то су навикли; досадно, зијају у таваницу).

Добро сте спавали; мрачно је, отворићу прозор

(равнодушни, њих не занима прозор; погледајте ме, ни то).

Светлост нас чини веселијим.

(брљам; прелази на конкретно).

Прво саопштење, слушајте! Вести повољне: наши напредују, заробљено четрнаест Немаца и два тешка баџача. Освојена кота 906. Другови, ви сте ратници, знate шта су „тешки“.

(нико главу да покрене).

Друго: велика руска офанзива.

(тако, двојица се покренула; полако, чују и ваш глас).

Треће: успостављена веза са савезницима. Познато је да су официри дошли; видео сам једног од њих, долазили до штаба болнице, инспекција, униформа каки боје. Најважније: шаљу гриз, пиринач, кромпир сушени, чоколаду. Рачунам да ћу већ сутра све то добити.

(тако, сви ме сада гледају; помало верујете; а шта да вам кажем).

Бацају месо, шунку; сланину не би смели да једете; амерички сир, жут; завоје и лекове; неко ће бити одмах оперисан.

(заустави се, довољно је).

Четврто: овде остајемо дugo; сигурно место. Иза куће шума, такву нисте видели... Ма знам да сте видели шуме, али кућа је сигурна од авијације. То је битно, руководство је знало где нас је послало. Данас успостављам везу са штабом болнице.

(дugo мељем... напред, Дуња...)

Сати је седам; по сунцу ценим.

Киша...

(тако, волим глас да чујем...)

Не пада, сунце притисло земљу... У глави шушти, премор. Биће доручка, полако другови; прво једно унутрашње саопштење: решио сам да вам променим сламу.

(опет равнодушно; не дам се, жилавко је Дуња).

Нову овсenu сламу; стог је иза куће; неначет, лепо зденут — и после киш сув. Да вам буде меко, овсена слама је здрава... за плућа...

А кога има овде? Ми смо ту; зар то није довољно? Испред нас наше јединице. А овде, напуштена кућа.

Напуштени.

(пази, гадна реч; сад Дуња...).

Нашао сам велики бакрач. Испарићу вас, то прво да учиним; да вас ослободим белих напасти и сврабежа. А голи?... То је незгодно.

(ништа не верују; гњавим).

Онда само сламу. Донећу много сламе. Цео стог ћу да пренесем. Дуња може све. Упамтите, какав душек, има да шушти... свила; од сламе највеће госпође праве шешире; кроз сламу пију лепа пића; од сламе се прави кров и женске ташне. Биће меко, стрпљења.

Пуно сламе; сваку кост да одморите. Направићу вам узглавље. Зашто да будете без тога? Зашто? Питам се: зашто?

Скувај воду.

А, вода. Умићу вас; прво хоћу да вас умијем. Лепо, потпуно: уши, врат, леђа; тако се ради у свакој болници.

Па добро, знам, киша вас је спрала. Али крмeљ постоји;

сваке ноћи израсте. Шта сад кажете. Дуња је ту да вас слуша. Заповедајте, другови. Дуња вас слуша; шта год хоћете. Прво сламу... .

(заспали; уморио сам вас, спавајте...).

Дуња излази и опет је на каменом прагу куће. Далеко види Гојкову косу у планинским ливадама, понегде зелену раван секу оштри рубови голе и жуте земље — остаци зимских усова; у тим сливницима трава никада не стиже да израсте, војници се вуку у гомилицама, корак по корак. Дуња ослушкује рафале, верује да се нико не приближава.

Онда трља очи, да га сунце није заслепило; да га жеље нису некуд одвукле, лик му се променио, али глава није; трава је зелена; небо је плаво; на рукама десет прстију.

Никако неће да верује: код дрвљеника петао кљуца; пиргав, кобилица сувише истурена напред; петао се помера, размахује крилима.

Ти, откуда; рођени, имаш и кљун и батаке; откуда, ћаволе пернати. Рођо, кукурику...

Петао је опрезан, диваль — одмиче од дрвљеника; стално својим косим погледима неповерљиво одмерава Дуњу.

Дуња узима пушку, легне, ноге опружила према орњишту; пушку наслажа на праг — нишани; певац се помера, губи се у ливади; миришу млада блата и расквашени дрвљеник; Дуња повуче.

Богаму, закочено.

Кија, полако откочи пушку и петла смешта у гајку; прво улази креста, па петлова глава; онда спушта још ниже, бело месо гађа; петао је ту најшири, испршен према ливади, косо погледа према Дуњи. И пушка не опали.

Дуња загледа, спустио се окидач; у киши је све прохисло; поново репетира, убацује једини метак; певац се више одмакао, али је опет у гајци; повуче ороз, — пушка остаје мртва; певац размахује крилима снажно, хоће целу ливаду под себе да покупи.

Болничка послала, један метак, као да је од злата; и ја сам ратник, пишај, боже...

Баца пушку, узима мочугу и полако полази према петлу. Али певац је зверка, отцупка низ ливаду. Дуња крије мочугу иза леђа и, у трави сенка: сапети грбавац.

Заморен, враћа се према кући. Присећа се велике карлице: певче, уловићу те.

Дуго саставља наћене узице и лику; најзад употреби и свој кaiш; тако добија подужи конопац; узима карлицу и поставља је код дрвљеника; таквом је замком некада ловио голубове и грлице; нестрпљив је, одлази код рањеника, мора велику радост да саопшти.

У сobi важан, нешто раскорачен:
Храна је увек најважније, особито за рањена и болесна
човека.

(мисле да сам луд...).

На помолу добар ручак. Пронашао сам певца. Петла,
уря, другови! Не верујете, знам да сумњате. Проклетник,
неће да кукурикне.

(Баш сам баксуз: сад ме сви гледате...).

Не сањам, на часну реч; проверио сам све, где је стајао и кљуцао. Гађао га, али проклете кише, не ваља пушка. И зато ћу да га уловим, наместио сам карлицу уместо корита. Чекаћу га цео дан. Намамићу ту глупаву птицу, стрпљив сам. Живинска супа, спас.

Петао закукурика, чудно, промукло; онда опет понови своју песму.

Певче рођени, шта сам рекао? Дуњи верујте у све што вам говори. И да га не уловим, вечерас стиже провијант из болнице.

(ово нисам морао, лабав сам на језику).

Дуња излази на праг: никде петла. Одлази иза куће и код стога сламе угледа жену. Наслоњена о стог и окрнута према сунцу — дрема; тако се и коњ у запрези одмаре.

Приђе јој ближе, она не обрати пажњу на њега, само је истезала главу ка сунцу. Жмуруела је, сва у свом одмору, без мараме и плава; косу је савијала у безброј ситних витица, па су све заједно правиле пунђу; касније, када се боље загледао, разлучио је: од нечешљања, коса се сама упредала, а од лежања на темену створила се велика гука косе.

— Ко си ти?

— Ја, зна се — одговори жена, не реметећи свој наслон у сену.

— Како то „зна се“?

— Жена сам, ваљда видиш.

— То видим, а зашто жмуриш?

— Ко гледа у сунце?

— Ово је твоја кућа?

— Моја.

Дуња је чачкао уво, онда се трљао по врату; зашто се не помери, није се залепила за сламу.

— Ушли смо, од ноћас ту станујемо.

— Ако.

Где си ти била? Викали смо.

— Ту — отеже једносложеницу колико се год могло; и онда се окрену према Дуњи; плаве, испране очи, као да стално плаче; пљуцкала је у говору, без два предња зуба — рупа на десним, црвено-плава. Сува, кошчата, нешто повијена преда се осећала се на земљу, на клијање кромпира.

— Имаш кромпира.

— Мом се оку не да ништа сакрити — с висине као птица штакара погледа у Дуњу.

(шта јој то значи...)

— Питам: имаш ли кромпира?

— Немам.

— Смрдиш на кромпир — продра се Дуња.

— Чујем ја, ако.

Стог је отпуштао влагу; овсена слама воњала је на мокраћу и трули купус; сада примети — жена је боса, огромне црне ноге, прсти тврди, скамењени кромпири, — отпочивају у трави.

(како иде; ступасто, потрчи, и не знаш како; ослободити је, смешкати, то прво...).

— А где спаваш? — пријатељски упита Дуња.

— Тамо.

— На дрвету?

— Испод, у трапу.

— А зашто не у кући?

— Па ви сте.

— А јуче?

— Долазе, долазе.

— Брашна?

— Мом се оку не да ништа сакрити.

Клати сувом главом; извлачи јој се шија, црна, танка, као у птице; стално подиже веђе и шаком брише увек мокру усну.

— Јеси ли мајка?

Опет врти главом, загледа своје ноге, онда жмирка према сунцу.

— Никада ниси рађала? Толика жена.

— Јесам.

— Сад си сама... А деца?

— Помрла; нешто отишло.

— А муж?

— Одвели га.

— Ко?

— Муслимани.

— Неко ће да се врати.

— Чекам.

Опет се наслони на стог, извуче једну сламку, стави је на језик и поче кутњацима да је гризе; загледа се далеко у модре лукове шуме.

— Имам болесне људе.

— Ако.

— Тешки рањеници; поломљене ноге, груди, некоме и руке; главе су читаве — мозак.

- Ако; ратујете.
— Шта то говориш.
— Ничега нема.
— Полако, можемо нешто да нађемо. Шта ти једеш?
— А ти?
— Ово је твој певац?
— Мој.
— Појела си кокошке — раздражено рече Дуња.
— Други, други су узели — пискаво одговори жена,
још увек ослоњена на стог.
— А певца?
— Па шта, један певац — један дан.
— То хоћу; један дан. Потребан ми је леп дан, само
један, добро си рекла.
— Па после?
— Нема после; после не постоји.
— Како да нема?
— Постоји сутра: а то је цео дан; нов, шта се све
може у једном дану; направиш человека. Имаш главу, руке
читаве, ноге.
— То је остало.
— Заклаћу певца. Узећу га.
— Нећеш моћи.
Жена је остајала мирна, раширених ногу на ливади,
слабо ослоњена на овсену сламу. Сунце је пекло, почела је
да се осећа боровина.
— Леп дан.
— Опет ће кишети; увече — рече жена.
— Ипак ти једеш — тихо рече Дуња.
— Идем у шуму.
— Тамо си сакрила козу; знам, ти си бестидна жене.
Ширила је усне, опет се указивала румено-плава рупа;
подизала је веће, кожа код браде се скупљала: то је био
осмех.
— Уклета.
— Јесам.
— А шта у шуми?
— Корење и гљиве.
— А где су печурке?
— Око пањева; трулежи...
— Све је код тебе неодређено.
— Ако.
— Немци ће узети певца.
— Ако.
— Њихове пушке раде; сасуће певцу цео рафал.
И кућу има да упаде.
— Ако.

— Како си блесава, тебе ће да убију.

— Ако.

Ветар је долазио из шуме, повијао боровину; нешто ниже шуштале су букве.

— Жено, певца морам да узмем. Да се торба није пробушила, прошла би некако; опет сумњам.

— Црна ти је душа.

— Црна, гарава од дима. Живина је за рађеника лек.

— Нема лека.

— Има: један дан, то хоћу.

Жена је ћутала; жвакала је влат сламе, узела је другу; Дуња је одсутно гледао у њене црне ножурде.

— А извор, где је?

— Лево,више куће.

Оставио је жену код стога сена; узео је бакрач, напунио га водом; с прага је погледао у постављену карлицу: петла није видес.

У соби осети јачи смрад; нешто се распада, дуго је постојало у земљи: корење неко, цвекла; трула кост, смрде им уста, цела кожа; одећа се потпарила и сврабеж захватио мршава тела; пуштају гласове чудне као да се неке шиљасте траве цепају.

Умивање, биће лакше; па онда кувани певац; све ће бити; немам сапунића, али планинска вода освежава; а што ће сапун, кожа је ионако посна; уснице ти испуцале, другар, као кора; убиће Дуња зеца, на нашем путу можемо и на то да наиђемо; зечи лој је најбољи за усну, за кожу уопште; то знају удовице.

Признајем, реч могу увек да дам; јесте, и ти ћеш добити дрвену ногу. Руси све могу, трчаћеш. Напољу је сунце; иза куће велики борови; умусио си се нешто . . .

(Како се човек брзо хлади . . .).

Дуња га покри, остали непомерено гледају у таваницу. Излази и затиче жену код стога, уваљану у сламу и даље окренуту према сунцу.

— Да ми помогнеш, умро ми један.

— Ако.

— Шта говориш?

— Ако.

— Ти си луда.

Жена се одлепи од сламе; ишла је иза Дуње, погнуте главе, замишљена, као да броји прсте на босим ногама. На прагу жена кратко закука.

— Моја кућо, јој. црна ја. Животије, за што смо правили зграду. Где си, Животије, — нагло престаде, опет је чудно озбиљна, у пасу превијена. На вратима је застала и пропустила Дуњу; у соби се само прекрстила.

Дуња, још један певнуо; певамо брзо, остало нас шесторица.

Извукли су оба леша из куће; Дуња им главе прислони уз стог; на воштена лица падоше прве муве.

— Завлаче се у нос — рече Дуња.

— Врше свој посао.

— Шта кажеш?

— Претвара га у земљу.

— Донеси мотику, риљ — шта имаш; морамо да копамо.

Дуња оде од стога и одреди место на ливади за раку. Око сунца створила се прозрачна белина; и то је умањило припеку.

— Биће кише — и жена спусти алатку, остатак неког риља.

— Овим да копам. Имаш ли секиру?

— Немам. Биће кише.

— Неће бити; лепо је.

— Знам, доћи ће облаци. Скупљају се на Црном врху.

Копај.

— Морам, а ти привлачи камење... Где ти је певац?

— Лута. Хоћеш заједно да их закопаш?

— Хоћу.

— Ако. А крст?

— Ставићемо два велика камена; белег; крст иструли, дрво је земља. А камен урасте, остане. Када би могао да наваљам велико камење.

— Ветрови и кише донесу земљу и трулеж; прво никне боца и камен испуца. Опет ништа. Како се овај звао?

— Далматинац, гледао је море. Видиш, они су дугачки људи.

— Море, дубока вода?

— Планина стане у море.

— Ако.

Закопали су лешеве ћутке.

Док је намештао камење сељанка се некуд одвукла. Нешто касније пред кућом је викнуо: жено, где си? Било му је криво што јој не зна име. Онда се привукао карлици; петао је долазио голуждрав и весео, крилима је терао пред собом ливаду. Дуња леже поред дрвљаника, погледа у косу: војници су теглили носила.

Ко је у љуљашци? Носе, срећни да дођу овде. И ношени се надају.

Певац изрони из траве; застаде, ослушкивао је пучњаву. Над косом се скупљали облаци; Дуња поче да ваби петла.

Зашто не долазиш; тако си се наместио да би те и

ћорав погодио; учини корак, још један; не бој се, не гутам перје. Хајде, рођени, тако; опет си стао, шта си то пронашао?

Дуња гњечи земљу, прави земљано зрно кукуруза и баца га певцу; сувише је пребацио и петао прерано открива лажна зрна.

Доћи ћеш ти мени, велики сам жилавко; много се гордиш, као да си дебео и од расе; шака меса, пиргаво, кусо; убиле те киште; лењивац, ниси се ни просушио а било је сунца за толико; боже, ружнијег певца нисам видео.

Ниси ни певац, баксузе голуждрави, где су ти коке; пањеве табаш. Заклађу те, на часну реч, нећеш ни да писнеш; упоран сам ја: мазга из резерве... Ипак, живот си: грумен врелине. Опет се кукольиш, да ми је добар метак; вала, певче, морам да призnam, одавно нисам пуџао. Кукурикни, ниси блесав као твоја газдарица. Припуцало, шта земља у себе муниције не прими...

Направићу чорбу, раскуваћу те целог. Свакоме по комад меса, на шест делова да те поделим; за себе узимам главу и ноге; оглодаћу петловске ноге да боље трчим. Помери се, ниси ти ништа; сврaka си ти!

Хајде, тако, још два корака; цупни, злато, па мушкирац си; шта се плашиш, то је карлица, срао си по њој; а ниси ружан, твоје перце је пиргаво, граоран...

Певче, суђено ти је да нестанеш; зато си и дошао на свет да нама људима послужиш. Какав ти је живот у овој пустини, самцит, без кока и супарника, једеш прве, бубе. Дивљак си, плашиш се мене, човека.

Све ближе пуџају, а ти отежеш. Не ваља; триста ти богова, шта кљујеш? Па ти побеже!

Чуо је кораке иза куће; неко је долазио; за сваки случај Дуња повуче конопац и карлица паде. Устаде, седе на дрвљеник. Појавише се двојица партизана; један од њих, огрнут пелерином, учини му се познат.

— Здраво, ја сам комесар болнице.

— Знам те — рече Дуња. Већ је био устао.

— Откада си овде?

— Ноћас смо стигли.

— Сам?

— Потпуно, и рањеници. Мени се увек дају најтежи.

— Јасно, немаш ни једног коња и нико не може да иде.

— Сасвим тако. Из болнице?

— Немамо коње, ни људе. Потпуно празно,ничега од хране.

Комесар се окрену око себе, приметио је у трави карлицу. Низ Гојкову косу спуштале се чете.

— Предвече ће овде бити Немци.

— Сигурно?

— Да, наши не могу више да издрже. Иначе, пробој је извршен код Балиновца.

— Нисам чуо. Где је то?

— Чуће се, извршила пролетерска. Доле, право — одсутно рече комесар. Онда подиже главу:

— Ти си слободан.

Дуња је стајао опуштених руку; сметале су: да их заувече у цепове, најбоље да не постоје.

— Слободан си — понови комесар.

Никако се није померао, облак их је потпуно заклањао од сунца.

— Слободан си, разумеш ли, иди у болницу, нађи ћеш их у покрету.

Онда се комесар окрену према кући; велик облак баџао је сенку на дрвљаник и зграду.

— Куда? — уплашено упита Дуња.

— Да им саопштим: ко може, нека се подигне.

— Не може нико.

— То знам.

Дувао је ветар и облак је мењао време; осећао се полен са ливада; смрдела је аптовина и дрвљаник је постао црњи.

— Дуња, морају све да знају.

— Свима саопштаваш? — тако упита Дуња.

— Свима.

— Да им кажем ја, боље је — рече Дуња.

— Не знам умеш ли.

— Не бојим се...

— Шта ћеш, Дуња? Не можеш да их претвориш у бубе. Нема се куд, Дуња.

— Заклађу певца; много сам им обећавао.

— Певац... комесар га је загледао.

— Ту је, мота се.

— Одмори се, Дуња.

— Нисам ја луд. Певац је кукурикао; у земљу је набадао кљун, гледао сам трагове, као да си ексерима тукао.

— Верујем, Дуња Па, ето, чинили смо све.

— Хтели смо, а сад их остављамо; побиће их; муке отишли у кишу.

— Није, Дуња, памтимо — рече комесар.

— Зар нема ниједног коња? — раздражено викну Дуња.

— Нема.

Дуња седе на дрвљаник; загњури главу међу колена, јецао је без гласа, мршава рамена купила се до ушију. Ветар је постао јачи и облак је променио време. На дрвљаник је падала ливадска полен.

— Стани, куда ћеш? Договорено, ја саопштавам — одједном рече Дуња.

- Пази, не сме да испадне да смо побегли.
- Разумем: а коме то треба?
- Свима.
- Разумем.
- Онда здраво, Дуња.
- Здраво.

Опет сам, упорно намешта карлицу и седа на дрвљаник; чека пернато живинче; и певац долази ливадом.

Посна тела... Певче, то су живи људи; срца постала танка, дишу кратко — сви су стаклина.

Ноге, ноге су увек важне. А свима је то некако поломљено; изгубили су снагу и да пузе. Да им саопштим: одлазим... За која говна тебе ловим; мала си радост, певче, муку не умеш да скратиш. Па, хайде, пођи, замисли жуто зрно...

Фијук мине натера Дуњу да се приљуби уз дрвљаник; заглуши га прасак, по њему је прскала земља и тршљика. Подизао је главу: карлица лебди чудно, некако дуго — у небу, мрска корњача; црна, треснула је распукнута, а горе остаје крваво перје у ковитлацу.

Откуд маслачак — забезекнут, пљује земљу.

Перца се ковитлају, падају надоле притиснута облаком; Дуња их прати како одлазе и на кућни кров.

Утрчао је код рањеника, они су сви гледали у таваницу.

Грунуло, мене пребацило; а певца разнело.

Нису га ни погледали, сви су у таваници; Дуња стоји и не уме више да говори; боље је ћутати, чини му се да има много мушица у соби. Излази, с намером да се поново врати.

Са прага: низ Гојкову косу све више се спуштају; и падина рађа беле и тамне печурке; утапа их у себе ливада. Стубови дима лелујају — у њему је неки певац. И онда одлази до трапа. Виче:

- Јеси ли ту?
- Пуџа.
- Шта радиш?
- Седим — одговори жена.
- Изиђи напоље.
- Нећу, бежи.
- Одлазимо.
- Ако.
- Певац је пропао.
- Ако.

Дуња се сави и провуче се кроз отвор трапа; смрди прокисло земља и кокошије ћубре.

- Певац је ту спавао.

- Ту.
- Шашава си.
- Ако.
- Пијана си; откуд ракија?
- Ништа.

— Ти си добра, имаш ракију. Жено, учинићу нешто.
Теби не треба више; доћи ће Немци; долазе.

- Ако.

— Извуци се из јазбине; бежи у шуму, они брзо пролазе.

- Ако немам ништа.

- Све имаш.

Мине падају близу дрвљаника; земља се у трапу љуска, опада по Дуњи и жени; не може да види њено лице, а то жели.

— Пијана си, несретнице, треба ми једна порција. Нема се времена. Певац је отишао; свакоме по три гутљаја. Нека спавају весели, нека тако помру.

- Ако.

- Долазе, мораши да даш. Жено...

- Ако.

- Лупићу те!

Напипао је њен врат — танак, испуџао; стезао га, ближио ка земљи њену главу; гушио га кашаљ и прсти се све више заривали у кожу и жиле; она је истезала ногу; гурала трап, ширила га леђима, целим телом; када је глава пала, звекнуло је; одмах је напипао литрењак.

Извукао се из трапа; уплашен, није гледао своје руке; куршуми су подизали греке око дрвљаника; стезао је листар на грудима, крио га телом од метака и утрачао у кућу.

Свима, свакоме подједнако. Ту је и певац, у љутој водици је све; мученицу, не бој се.

Болесне главе се покрећу, претучено, једва.

Спавај и певај, како год хоћеш! И за тебе има, мала ти глава, очи се гасе брзо; румениш.

Полако, иза тебе; љуљај се, нећемо више на љуљашци да вас мучимо... А ти, нећеш?

Рањеник без пола језика и криве вилице жмири; под покривачем показује на пиштољ.

А ти ћеш да пуцаш; нека неко пуца...

Погледа Дуња око себе, клати празна литра.

Спавајте. Е па, збогом, другари.

Махнуо је руком и изишао из куће; низ падину светле шлемови; рафали буше дрвени кров зграде, циче суве даске.

Дуња залази у боровњак.

Не окреће се.

Антоније ИСАКОВИЋ

ХЉЕБ И ЧАСТ

Боровно смо двапут освајали. Кад смо га први пут узели, морали смо се предвече повући, јер нијесмо успјели да одбијемо противнапад. Моја чета је била смијењена и ми смо пошли на одмор. Како је киша падала читав дан, били смо мокри до коже. Док смо ишли према шуми, на сваком кораку чуло се како вода штрца из подеротина наше обуће. Пошли смо неколико стотина метара по путу који кроз густо набивену шуму води према Драгош-седлу, а онда смо, код првог потока, скренули с пута и зауставили се да ноћимо.

Иако је још био дан, овдје је владао мрак, јер слаба дневна светлост није имала снаге да се пробије кроз густи сплет грана високих различитих букава. Чини ми се да ми нијесмо вољели букве. Не само ове које су нама, покислим, озеблим и гладним, овдје, у овој као вучје вилице врлетној долини Сутјеске, замјењивале дом, него иначе — нисмо вољели букве. Обично је било тако да тамо где оне расту нема ни хљеба, ни куће. А нама је ово био други дан без икаквог оброка.

Шума је била пуна оборених сасушених стабала. Наложили смо велике ватре и тако, сједећи уз њих, сушили ону страну окренуту ватри, док бисмо другу заклањали од кише шаторским крилом или нечим другим. Мада се оброку нисмо надали, он је ипак стигао. Килограм јечменог брашна скуван у двадесет пет литара воде, за нас је значио гозбу. Понајниче порције млаког, скоро прозирног скроба могло се попити и на душак, али то није нико учинио. Свако се старао да што спорије срче. Они који то нису могли при-

мицали су порције ватри чекајући да скроб ускључча, а онда су полако, као да скидају кајмак, помало захватали по површини и скоро побожно сркали. Из неког набора са кабанице којом сам се био покрио преко главе у један мах бучно потече дебели млаз воде право у моју порцију и она се напуни водом, која се, измијешана са остатком скроба, бјеличасто замути.

После вечере припремали смо лежаје. Најприје смо наломили по нарамак букових грана које смо осушили на пламену, а онда их пажљиво послагали око ватре на мокру земљу правећи себи постельје. И на таквим лежајима предавали смо се сну и будним стражарима. Киша је по нама лила сву ноћ, а ми се нисмо будили, већ смо непомично лежали қао да смо крпе које су, отежале од воде, подадале с високих грана поред случајних ватара.

Рано ујутру крећемо у напад остављајући за собом угашене ватре. Букова стабла са којих смо скинули кору да бисмо остругали и појели сладуњаву мезгру гледају на нас у овом влажном мраку као авети.

Напад изводимо као и претходног јутра. Моја чета иде десно и залази у шуму кроз коју се, због густог шибља, једва пробијамо. Као да пливамо: разгрђемо квргаво шибље које нас немилосрдно гребе по рукама и лицу правећи ране. Најважније је сачувати очи и имати укочену пушку. Из облака што се долином Сутјеске вуку као опуштена и прљава кравља вимена киша не престаје да пада, и ми двоструко киснемо, јер вода која се скупља на лишћу пада по нама и сви смо подједнако мокри. Од тога као да је и боја наших, иначе различних униформи, које су толико засићене водом да је више не могу упијати, једнака. Иако овакво кретање ствара јак шум, као и први пут, Њемци нас, изгледа, не чују, па смо се и сада привукли на тридесетак метара од ровова и изненада их засули бомбама и ватром из митральеза и пушака. Ди бисмо се докопали њемачких положаја, прво морамо прећи пут, који је, у ствари, више вододерина. Јуче је на њему остало неколико Њемаца. Пребацујући се преко пута видјели смо их како леже на истом мјесту. Лица и руке бијеле им се као хартија. У наборима блуза и чакшира мирују локвице воде. Мирује вода и у шљемовима.

Испред свих нас Спасо прави два-три дугачка скока и већ је пред грудобраном првог рова. На грудобрану и око ровова лежи разбацано камење, о које ударају мечи и одскчује с продорним зујањем. Срдито прелећу гранате изнад наших глава и протутње с таквом урнебесном хуком да се чудиш како трава не полегне по земљи за њиховим трагом. Читава чета је већ пред рововима. Они су напуштени, али

ми не ускачемо у њих, јер су до пола напуњени водом. Њемци су се само повукли иза ровова и застали одмах иза гребена. Напустили су и митралјезе, који глупо и беспомоћно чуче на својим постољима и чекају да их узмемо. Њемци покушавају да се врате на положаје које су изгубили. С времена на вријеме ивица гребена наклобуча се сивим шљемовима који брзо нестају. Спасо покушава да устане, мало се придигне на лактовима с главом јако забаченом уназад, а онда опет нагло пада. Рањен је. Притрчавам му. Он главом удара о земљу и ја му полако постављам под њу длан. Хоћу да видим где је рањен. Питам га, али ми он ништа не одговара. Широко отвара уста и јако срче ваздух који никако не долази. Чини ми се да му то одјећа смета да дише. Скидам са њега опасач, раскопчавам му шињел и блузу, али ваздуха нема. Он више не покреће главу. Један танак млаз крви из десног угла устију полако, преко лица, испод десног уха, силази низ врат и нестаје испод кошуље. Очи је широко отворио и не миче поглед с мене. Читаво његово лице сакрило се иза великих беоњача. Мој друг умире. Наслонио сам лице на његово. Учињило ми се да су му образи хладни као грумен снијега. Одједном чух како ми гласно рече:

— Имам комад хљеба у цепу. Узми га да се не обрукам.

Чуо сам нечији глас како пита ко је узео лопату. Један друг и болничарка пажљиво су вадили ствари из Спасових цепова. По прљавој води у рову пловио је комад хљеба.

Радомир ВУЈОШЕВИЋ

Више кревета, поређане једна уз другу, окачено су на белом зиду четири споменице Савеза бораца, четири Тодоровића.

Прва споменица... отац Милан, зидарски радник и члан КПЈ, кога су немачки окупатори стрељали на Бањици марта 1943. после провале партијске организације у Врњачкој Бањи. Отац који се по повлачењу својих синова за Босну није предао, већ наставио борбу...

У Врњачкој Бањи, где га нико није познавао, ухватио је везу с партијском организацијом и активно радио целе 1942. године, све до издаје провокатора Специјалне полиције. Онда су дошли: затвор у Краљеву, Главњача у Београду и стрељање на Бањици...

До споменице оца стоји споменица најмлађег сина, Стеве, рођеног 1924. године. Као борац 1. чете Краљевачког батаљона тешко је рањен у првој борби бригаде на Гаочићима, 23. децембра 1941. Колика је била снага те младости која је одолела тешким ранама талијанског митраљеза што је тог снежног јутра на домаку сеоске школе пробио његово раме и размрскао му кости! Стева се није дао, није клонуо. Док су га болничарке превијале, говорио нам је: „Ништа ми није, верујте!“ Молио нас је да му после акције дамо један заплењени талијански пиштолј, како би му се нашао... Ту смо му жељу за непун час испунили. У смирај децембарског дана, док смо га на импровизованим носилима, пробијајући се уском пртином, носили ка Рудом, београдски скочевац Стева Тодоровић упорно је покушавао да нас убеди да ће за недељу-две бити са нама поново у строју.

Али ране су биле теже него што се мислило. Били смо приморани да га пребацимо у дубоку позадину преко Романије, чак до Шековића, где је заувек остао. Много пута сам се у рату интересовао и распитивао шта је са Стевом, учеником шестог разреда београдске гимназије и чланом Скоја; да ли је жив и у којој се јединици налази. Негде после пете офанзиве коначно сам сазнао за страшну судбину његове младости: четничке банде су упале средином марта 1942. у Шековиће и побиле све наше рањене и бољесне другове...

Трећа споменица... две године старији Стевин брат — Александар-Аца, металски радник, дрејер. Пао је, такође као борац 2. чете Краљевачког батаљона, 11. јуна 1942. године, на Гату у Херцеговини.

Био је сушта супротност свом млађем брату. Тих, миран, увучен у себе. Са врло мало речи умео је да прикаже таворење своје породице и своје мучно пробијање кроз живот. Мада је био познати спортиста, играо је фудбал у првом тиму београдског Баска, никада није говорио о томе,

прибојавајући се да га неко не би сматрао нескромним. Увек је без приговора извршавао наређења, не жалећи се на умор, сан, глад. Сећам се добро да је још од Нове Вароши вукао на својим раменима пушкомитраљез, збројовку све до оног сунчаног 11. јуна када је погинуо. Тог дана борба са Талијанима и домаћим издајницима истргла је из наших редова десетину дивних другова. И онда када смо успели да одбijeмо непријатеља, једно зрно је погодило металског радника Ацу Тодоровића.

Све што смо могли у тој тешкој ситуацији да учинимо било је то што смо његово тело, излажући се и сами смртној опасности, успели да пребацимо и сахранимо, уз последњу почаст, уочи покрета...

Четврта споменица... најстарији брат Никола-Ница, асполвент Правног факултета у Београду, рођен 1916. године. Уочи формирања 1. пролетерске и он је био у нашој 2. чети. Касније је отишао на позадински рад у Санџак. Нисмо се сретали све до пете офанзиве. А тада је и он пао — приликом пробоја на Сутјесци, као члан политодјела 3. санџачке бригаде. Завршио је свој живот у хладним таласима легендарне реке.

Непосредно пред његову погибију срели смо се на планинском масиву Вучева. Била је прва недеља јуна 1943. године, а у шкрапама и у увалама око нас још су лежале гомиле снега. Срдачан стисак руку и пољубац били су израз обостране радости због сусрета. Ни тада није знао шта се десило с његовим најмлађим братом, Стевом. Говорио ми је да се распитивао код другова из 6. источнобосанске бригаде и да има изгледа да је жив... Саветовао ми је, као политички радник, а уз то старији и искуснији, да се пазим, како би се што више нас из Србије вратило у родни крај. Знао је да ће ова офанзива бити најтежа... Растали смо се више него пријатељски, не слутећи да ће за недељу дана и он, последњи од браће Тодоровића, оставити кости на бојиштима револуције...

Гледао сам нетремице у четири споменице на чистом белом зиду скромно намештене собе. Гледао сам их мислећи да се са нама у соби налазе и они, осећајући њихово присуство свим бићем. Они су одиста били ту, наши близки и драги другови...

Нисмо ни опазили да сумрак обавија град и да је време да идемо. Стисак руку, неколико суза у очима и топле речи мајке Јелене:

— Децо, дођите ми понова и што пре, јер кад вас видим, осетим се поносном и срећном, као да су ми живи моји синови.

Милан БЕЛОЈЕВИЋ МАЧАК

САНИТЕТ ДРУГОГ БАТАЉОНА НА СУТЈЕСЦИ

Из Мељака смо 21. маја око 12 часова усиљеним маршем кренули у правцу Челебића. Требало је похитати — у питању су били рањеници и болесници. Уз пут, уз саму Ђехотину, нашли смо на борце 1. далматинске бригаде. Међу њима сам срио многе моје ближе комшије, са којима се нисам био видио од поласка у 1. пролетерску, августа 1942. Неочекиван и пријатан сусрет. Но дознао сам да су пали многи моји познаници. Болни, ненадокнадиви губици. Никад их не могу прежалити. Али у овом ратном вихору све то изгледа природно: једни гину, придолазе нови борци и сви скупа идемо к циљу.

Око 20 часова батаљон је стигао на Челебић. Онако уморни, борци су се из покрета сударили с непријатељем. Борба се водила читаву ноћ. Под притиском наших снага, Немци су се повукли ка Фочи и део њихових снага запосео је Златни бор. У овим борбама погинули су из нашег батаљона Милисав Прелевић и Недељко Ковијанић; рањени су Душан Резановић, Бранко Вучинић и Вучета Чарапић.

Претила је опасност да Немци угрозе прелазак преко Таре на Узлупу наших рањеника и болесника који су се тек почели опорављати после четврте офанзиве. Зато смо их на Златном бору морали задржати по цену највећи губитака. Стога смо, ујутру 24. маја, кренули ка Златном бору и по дану се испели из корита речице Љутнице до немачких положаја. До пред сам врх нисмо могли уочити положаје Немаца, тако су се били добро ушанчили и замаскирали. Овога пута смо, као ријетко када раније, били у сасвим неповољном положају. Немци су били добро утврђени, а наши борци су морали нападати, и то по дану. Дакле, нисмо имали ни ону уобичајену повољну околност — заштиту мрака у нападу. А те борбе за висове Златног бора

трајале су два дана. Колико је издржљивости и хероизма морао испољити сваки од наших другова пентрајући се врлетним странама према непријатељу који је притајен чекао и у одсудним тренуцима постављао прави зид од ватре митраљеза и бацача! На Златном бору смо изгубили другове: Васа Чарапића, Ива Рончевића, Влада Љумовића, Петра Матовића, Васа Рудића и Васића. Рањени су: Гојко Миловановић, Владо Савељић, Владо Шпаљак, Средоје Ракић, Јубо Јовановић, Милован Глигорић, Светозар Грујић, Ђоле Вујошевић, Александар Ђелојевић, Вуксан Вучинић, Ратомир Пирак и Радуловић. На том планинском масиву били смо удаљени од свега — од путева, дивизијске и бригадне болнице, од људских насеља. Санитет се нашао пред изванредно тешким околностима за указивање прве помоћи, евакуацију рањеника и бригу око оних другова који су, иако повријеђени, остали у саставу својих јединица. Ипак, сви задаци су испуњени на вријеме захваљујући великом појртвовању болничарки Милке и Јулије Вукашиновић, Зоре Петрић, Вукосаве Перовић, Миле Крстацић, Вукосаве Шепановић, Бранке Вучинић и Јане Бешић, које су биле са нама још од формирања батаљона, као и оних које су касније дошли: Манде Крлић, Марије Рупић, Зоре Шупе, Зухре из Ливна и других. Није било ниједног случаја да се ма коме рањеном другу, макар била у питању и наизглед безазлена ситуација, није пружила свесрдна помоћ. Када се узму у обзир стручне квалификације и услови под којима су се збрињавали рањени и болесни може се рећи да су наше другарице — болничарке дале више него што су могле, а у много случајева су жртвовале и своје животе за спас рањеника. То су сви другови високо ценили и несебичним, храбрим болничаркама одавали свуда заслужено признање.

Сјећам се случаја Васа Чарапића. Био је просто покошен митраљеским рафalom, па је требало извршити хитну хируршку интервенцију. Затекао сам другарицу Зору Петрић како га превија. Помоћу завоја и пинцете враћала му је црева у утробу. Док је она скупљала црева и превијала ране, Вако је ћутао. Видећи како се Вако храбро држи и знајући да му нема спаса, Зори су потекле сузе. А Вако јој је смијешећи се говорио:

— Не плачи, Зоро! Остави ме, сам ћу се некако помоћи! Иди, помогни другима!

Убрзо затим, Вако је издахнуо.

После пртеривања Немаца са Златног бора прикупили смо пале другове и сахранили их у заједничку гробницу, негде на врху ове дивље планине, под једном усамљеном јелом.

Када су остале јединице 1. пролетерске и других дивизија прешли Тару, за њима смо кренули и ми преко Узлупа, а исте ноћи смо прешли и Пиву, да бисмо се затим, с крајњим напорима, некако докопали висоравни на Вучеву. Већ два-три дана нисмо ништа јели, осим што је понеко брао разно корење и коприву, па смо од глади и умора били потпуно смалаксали, због чега се пењање на Вучево претворило у вечност. Негде пред самим врхом наређено је да се кретање убрза и да се што пре изиђе на плато, да би се тако осујетио излазак Немаца из долине Сутјеске. Чим смо то чули, оно мало крви прострујало је у нама, живахнуо је сваки дамар, као да нам је некаква волшебна снага однекуд била надошла.

На ово драгоцене парче слободне територије испели смо се пре Немаца. И то је, као што смо касније сазнали, било од пресудног значаја за пробој наших јединица у петој офанзиви и за наш опстанак уопште.

На Вучеву нисмо нашли ни воде, иако је тих дана киша готово непрестано падала. Међутим, пронашли смо нешто друго, за нашу исхрану од посебног значаја — била је то сремуша, нека врста траве из фамилије дивљег лука. Уз сирову и неслану коњетину, била је то доста укусна салата. Партизански јеловник је био „обогаћен“, али је сада са те стране запретила нова опасност — од нових обольења.

Негде на Вучеву сазнали смо да је енглеска војна мисија дошла у врховни штаб, спустивши се падобранима на аеродром код Жабљака. Више нас је интересовало што је са Русима и не схватамо што њих нема. Добро би нам дошло било што од њих, оружје или санитетски материјал.

На положајима према Мратињу остали смо два дана. Када нас је сменила нека крајишка јединица, кренули смо ка Драгош-седлу и Поповом Мосту. Због слабе видљивости, кише и мочварног терена, спуштали смо се на циљ готово целу ноћ. А ујутру смо стигли пред утврђени немачки положај на Боровну. Ниже, недалеко од нас, хучи Сутјеска. Наш батаљон, са осталим батаљонима бригаде, имао је задатак да реку пређе у првом налету и тиме омогући прелазак других снага. А да бисмо прешли Сутјеску у рејону Поповог Моста, требало је претходно збацити Немце са Боровна.

Напад је припремљен за кратко време. Током 3, 4. и 5. јуна понављали су се јуриши наших бораца на ово утврђење. Непријатељ је вршио противнападе. Наш батаљон, а и други батаљони наше бригаде које су узели учешћа у нападу запленили су на овом месту већи број лаких и тешких митраљеза. Уједно, Немцима су нанети осетни губици у људству. И док бисмо ми ноћу заузимали Боровно, Немци

би ујутру вршили противнапад и, уз подршку снажне артиљеријске ватре, поново овлађивали тим положајем који је очевидно, за обе стране био од великог значаја.

У тим огорченим борбама око Боровна, наш батаљон је имао следеће губитке: погинули су Велимир Радевић, Милета Поповић, Спасо Божовић, Војин Ивановић; рањени су: Мића Вујошевић, Стanoјe Brajović, Јоно Баровић, Војислав Иковић, Никола Ковања, Глигорије Вранеш, Илија Милијашевић, болничарка Миља Матаругић, Вукадин Владковић, Драго Вуксановић, Гајић, Душан Радовић... И испред нас и позади нас били су Немци. Рањенике је требало извући, превити и евакуисати. Али куда — питали смо се сви одреда. Прича се да је болница негде у кањону Пиве, на Рудинама или ко зна где! Ни носила немамо да бисмо могли носити непокретне рањенике. Сечемо млада стабла и уз употребу шаторских крила и конопаца правимо носила, која су, и без рањеника, за ондашњу снагу наших бораца била сувише тешка.

Свесни положаја у коме се сви налазимо, борци нерадо иду у болницу. Радије остају с нама, у чети. Уверени су да им је ту — у првој борбеној линији — понајсигурније. Оне који се могу кретати и не приморавамо да иду од нас, али што да се ради с непокретним? Наши редови су тих дана, почетком јуна, били тако проређени да је било тешко одвојити макар и једног јединог борца из стрељачког строја за пренос рањеника.

Киша непрекидно пада. Изнемогло тело хвата дрхтачица. Глад нас је обрвала. Овде нема ни сремуше. А открили смо и то да су немачки команданти забранили својим војницима да са собом носе макар и најмању количину резервне хране. Тако је и тај извор снабдевања пресушио. Треће ноћи јуришања на Боровно запленили смо неколико десетина килограма зоби испред швапских коња. Немци нису рачунали да нам и зоб може добродоћи. Она је одмах подељена по четама и скухана за ручак. Тај ручак ми је остао у сећању као најслађи у животу.

Добро се сећам Божа Божовића, команданта нашег батаљона, како је с муком јео ону зоб. Дуго је жвакао бодљикава зрна и избацивао несварљиве ошуљке, што нисам чинио ни ја, ни ико други. Он је одлично трпео глад, али без дувана није могао. Приликом ликвидације деветнаест талијанских камиона на Лиму, непосредно пред офанзиву, дошли смо до знатних количина дувана и један део смо успели да евакуишемо. И ја, мада непушач, понео сам са собом неколико паклица цигарета. Када је команданту поистало дувана, обраћао ми се с питањем: „Перо, да нема још која цигарета?“ Давао сам му по неколико комада, али

уз напомену да више нема. Ипак, када би му опет додијала дуванска глад, давао сам му преостале цигарете — све до Лучких колиба.

После окршаја на Боровну, које су многи од нас прогзвали „крвато Боровно“, прешли смо Сутјеску код Сухе и неком козјом стазом пробили се у рејон села Крекова и на Милинкладе. Приликом тога пењања, негде под Трескавицом, испод неког камењара нашли смо на гомиле људских лешева и побијених коња међу обореним буковим стаблима. Преко дана је то место било под сталним ударима авијације и артиљерије — јер је туда водила једина слободна стаза из долине Сутјеске ка Зеленгори и слободи. Наш батаљон је туда прошао баш у сам сутон и, за срећу, нисмо имали губитака. Затим смо у току ноћи, која је била изузетно мрачна, наставили покрет, прешли речицу Хрчавку и ујутру поред ње направили застанак, јер је ту било обиље коприве, која је све прекрила поред речице. Са коњетином смо скували ручак. Иако после оне куване зоби нисмо ништа окусили, чај нам је био доста бљутав.

Око 11 часова почело је напорно пењање ка Лучким колибама. Снага нас је издавала. Ноге су клецаље, али су се ипак помицале напред. Пред ноћ смо избили на висораван. Било је ведро време, па се спустила роса с прохладном сумаглицом, кроз коју се ипак могла назрети непријатељева логорска ватра. Куд год се окренеш — свуда ватре. Немци су се грејали око њих. И славили „уништење“ наших снага. А треба признати, ситуација је била заиста крајње критична. Морал није попуштао, мада је сваки од нас био свестан да је стање врло озбиљно. Неки другови признају како су официри из енглеске војне мисије предлагали другу Титу да се предамо, будући да је ситуација безизлазна, а да их је он упутио до пролетера, па како они одлуче.

Када смо се те вечери нашли пред одлучујућом препреком, уочи битке од које је зависио коначан исход целокупне операције, наређено нам је да покољемо неколико коња и да припремимо довољно меса за два-три дана. Није се спавало читаву ноћ. Неки борци су били заузети спремањем меса, други су извиђали непријатељеве положаје, санитет је вршио припрему лакших рањеника, а командири су правили планове за сутрашњи окршај. Чим је свануло, кренули смо преко голе висоравни на положај према Орловцу. Непријатељев авион који је у свитање пошао у извиђање спазио је нашу колону и обасуо је митраљеским рафалима и прегрштима ручних бомби. Срећом, само један друг је био рањен. Када смо одговорили ватром из пушака и пушкомитраљеза, авион се удаљио, а ми наставили по-

крет. Било је то 9. јуна. Нисмо били далеко одмакли, када смо ступили у борбу која није престајала до касно увече. На тим падинама Орловца требало је издржати до пада мрака по сваку цену, како би се ноћ искористила за пробијање.

У борби коју је наш батаљон водио на тим положајима, и то на врло близком одстојању, имали смо прилично рањених другова и другарица. Тога дана, сваки од нас више је волео да погине него да буде рањен. Болничарка Љубица Марковић је приликом извлачења тешко рањеног друга била и сама рањена. На положају је била остало пушка тог рањеника. Љубица се вратила по њу. Било је срамота оставити пушку: непријатељу би то био доказ да смо се почели деморалисати. Немци су опазили смелу болничарку и засули је ватром. Погођена с неколико метака она је пала на земљу претварајући се да је мртва. Немци су, за сваки случај, пуцали још неколико пута у њу, па су је — видећи да се не миче — оставили на миру. Тешко рањена Љубица је осталла на ливади од 14 до 20 часова. Када се смрачило, она се провукла кроз непријатељеве положаје и, носећи остављену пушку рањеника, допузала у штаб батаљона, који није ни био много удаљен од тога места. Била је сва у крви, а на себи је имала више од десет рана! Сви смо се чудили како је издржала толике ране и болове. Тога дана, поред осталих, била је рањена и другарица Зухра, болничарка 3. четве, затим другови: Душан Марковић, Душан Иванковић, Милош Марковић, Клемо Пухарић, Деса Лукић, Ђуро Гајић, Ибрахим Поповић, затим, Глигоријевић, Вехид, Ранко и још неки којима сам заборавио и имена и презимена.

Када је пао мрак, брзо смо се окутили, закопали тешка оруђа, како нам је било наређено, и око 21 час кренули низ неку стрмину и непроходну провалију. Неколико коња, које смо још вукли за собом, растеретили смо самара и тога, у тежњи да их провучемо врлетном стазом. Били смо приморани да их оставимо јер нису могли проћи. Видећи како их напуштамо, коњи су копитама копали земљу, вриштали — као да су нас на свом „језику“ преклињали да их не остављамо.

Спуштали смо се најтежом стазом коју смо икада имали да савладамо у нашем рату. Мували смо се тамо и овамо, од дрвета до дрвета или неке стене. Више пузећи него корачајући одмицали смо напред. Нама се чинило да смо били поодмакли. У ствари, када је свануло, утврдили смо да нисмо прошли више од четири километра. Занимљиво је да се, у свитање, у том пресудном тренутку читава бригада нашла заједно у некој увалици између огромних букових и јеловић стабала. Над нама је био Балиновац.

Још један обруч непријатеља. Лепо се видела немачка војска на косама. Нису нас гађали — ко зна зашто: или нас нису били открили због густе шуме, или пак због уверења да ће нас све живе похватати. У то се пронесе вест да су негдje у нашој близини другови Тито, Марко, Моша и други. И док су борци буљили у правцу Балиновца, друг Данило Лекић Шпанац оштро командова:

— Другови, за мном!

И читава бригада се попут лавине сручи на непријатеља. У том заносном јуришу Немци су били готово збрисани. Њихови остаци побегоше ка Миљевини. Наш је батаљон и у овој борби изгубио неколико бораца. Погинули су Божо Јелић, Грујо Грујић, Тихомир Вишњевац и Михић. Рањени су Звонко Михић, Јово Тешан и Дарко Деспот.

Код Миљевине нас је очекивао још један обруч. А онда још један — на реци Прачи. Пробивши се код Миљевине, наше јединице су изашле из тога пакла, који је трајао тридесет дана и тридесет ноћи, и избile на широку просторију источне Босне, толико пространу да смо били кадри да готово без предаха из непријатељеве офанзиве пређемо у нашу противофанзиву. Сада смо утолили и глад, која нас је месец дана морила. Дошли смо до овсеног хлеба, до млека и стоке. А тада су настале и нове тешкоће за борце и за санитет. Настале су компликације због узимања великих количина хране. Организам се није могао преконоћ навићи на редовну, обилнију и јачу храну. Али свикили смо убрзо. У ослобођеним местима Хан-Пијеску, Власеници, Дрињачи и Зворнику запленили смо веће количине намирница, што је било довољно и за нас и за рањенике. На гладовање у великој бици на Сутјесци се готово и заборавило.

Перо БОГУНОВИЋ

Крагујевачки батаљон је маршевао тог јунског јутра уском стазом кроз густу шуму Зеленгоре, из које се није видело небо. Као курир у батаљону, ишао сам са замеником команданта батаљона Јовом Пејковићем и осталим друговима на челу колоне. У једној јарузи кроз коју је водио пут чули смо јасно звиждук неког човека. Хитро смо сви узели заклоне поред стазе. Ослушајући смо утврдили да нам неко долази у сусрет. Знајући да испред нас нема наших снага, били смо сигурни да то звиждуће неки залутали немачки војник. Очекујући његов наилазак шапућемо међу собом. Баш у том сашантавању наилази висок човек у плавој немачкој униформи, са шарцем преко рамена. Лено корача уском стазом. Сасвим се приближио. У том часу заменик команданта је одредио једног друга, чијег се имена не сећам да ликвидира немачког војника.

Били су то дани и неспавања. Ако се нисмо тукли с Немцима, онда смо маршевали. Није чудно што смо наједном осетили жељу да изађемо из те непрегледне шуме, где нема живе људске душе, а још мање каквог насеља. Желели смо видети куће, људе, живот, јер смо се већ око двадесет дана тукли по планинама, шумама и камењарима. После сусрета с овим немачким војником продужили смо марш у правцу одакле је он долазио.

Можда смо прешли цео километар када смо приметили да се налазимо сасвим близу непријатеља. Чујемо галаму

и речи на страном језику. Скренули смо у дубину шуме, приближавајући се непријатељу тихо, с највећом опрезношћу. Зора је, може се видети на неколико стотина метара. Био је то Балиновац.

Наш батаљон се приближио непријатељу на свега сто до двеста метара. Са ивице велике шуме јасно се видело неколико стотина Немаца како се на пропланку комешају, галаме, смеју. Чује се лупа војничких порција. Деле храну. Посматрамо их. Ми већ неколико дана једемо само коњско месо с травом, у најбољем случају кувано или на брзу руку печено. Нечујно смо се распоређивали испред те гомиле Шваба и чекали знак за јуриш. Пристигла су још два наша батаљона и заузела положаје за напад.

Јуриш је био нездаржљив. Тукли смо их ко је чим стигао: пушком, пушкомитраљезом, бомбом. Немачки војници се распушташе по непрегледној шуми остављајући топао чај, маслац и остало. Бацали су са себе све да би могли што брже бежати испред силовитог јуриша пролетера. Многи су погинули у том окршају. Ми смо имали неколико лакше рањених другова. У тој трци зграбио сам једну немачку торбу и у њој пронашао мало соли. Било је то мало богатство. Имао сам у својој торби парче сировог коњског меса, које нисам стигао да раније испечем. Сада сам, заједно са још неколико другова, то осољено парче коњског меса појео у сласт.

Василије ЖИЖИЋ

ЕНО НАШЕ ЗАСТАВЕ!

Hawovic
Hestlić
bio je podve i
bijenoj bolje

Девети јун 1943. године. Борба се стишала тек онда када је на врхове Зеленгоре ноћ почела да развија свој црни вео, а ми се свили у колону и кренули.

Нико од бораца није видио ту уску, неравну стазу, тада први пут утрут. Газили смо мокру, раскаљану земљу, сурвавали се у провалије заједно са одваљеним комадима стијена и, збијени на уској стази која није постојала, вукли се као сјенка, корак по корак. Цијелу ноћ смо пострадали, падали, да бисмо се у зору што је свитала над шумом нашли у подножје Балиновца.

— Треба живјети и дочекати крај тихо добацује Момо Ђуричић, омладински руководилац батаљона.

— Овима ту је дошао крај — каже Божо Орландић. — Неће, вала, мајци остати ни један жив. Само ме мучи шта наши чекају, могу нас примијетити.

Рука Јока Бороте повукла ме у страну. Гладан, уморан и сањив, слушам испрекидани шапат командира чете:

— Из оне стијене штитићеш напад чете. Ми одосмо на јуриш, а када овладамо Балиновцем, пожури за нама.

Са стрмине пресушеног поточића огласили су се митраљези.

Батаљон се дигао у једном трзају и слио се у огромну бујицу. Сви као један: борци, митраљесци, болничарке, командри, комесари.

— Јуриш, Први црногорски!

Гледамо: штаб батаљона на челу.

У средини Марко Станишић једном руком држи развијену заставу, а другом празни машинку.

Десно су командант, Саво Машковић, и комесар, Крсто Бајић. Лијево њихови помоћници: Шпиро Шпадијер и Мирко Нововић.

— Напријед, Први црногорски!

— Брже, брже, брже!

Безглаво повлачење Њемца.

Валови нездадржљивог јуриша.

— Никада овако нешто нисам видио — радује се Живко Лаништанин, помоћник пушкомитраљесца.

— Иза оне кладе неко превија рањеника — каже Драго Коњовода. — Сигурно су наши. Останите овдје и осматрајте, а ја одох да помогнем.

Одмах затим појавише се два Њемца. Кренуше у правцу рањеника. Остасмо забезекнути. Није се могло пучати у њих а да се рањеници не изложе опасности. Гледали смо шта ће се дододити, а онда засија црвенкаста муња и експлозија проломи зрак. Оба Њемца се затетураше и падоше.

— Овамо, другови, има конзерви, и положаји се боље виде — звао је женски глас.

Била је то другарица Дара Барац, која је превијала Ђоку Иковића.

Борба се више није чула. А када је сунце обасјало замагљени Балиновац, са радошћу повикасмо:

— Ено наше заставе, лепрша се на врху.

И ми пожурисмо горе, ка њој.

Милош Чичић

ЗА БРИГАДОМ

Припреме за покрет су извршене брзо и темељно. Командант 1. батаљона је оставио Ника Ђурашевића и мене за везу с деловима наше и 2. далматинске бригаде.

Борци су одмицали у ноћ, у правцу Балиновца. Командант бригаде наврати поред нас двојице. Рече нам да ту останемо највише десетак минута. Приупитасмо га којим правцем да идемо да бисмо стигли бригаду. Он нам рече и пође за бригадом.

Минути су споро пролазили, чинили су се дужи него сати. Петнаест их је већ прошло, а из очекиваних јединица није нико пристизао. Борба се нигде није чула. То нас је узнемирило. Почела се јављати мисао да су јединице које очекујемо отишле можда другим путем, стигле бригаду и заједно с њом прошли кроз непријатељев обруч без борбе.

Прошло је било већ четрдесет пет минута од како смо остали овде. Остати до јутра, значило је наћи ту сигурну смрт. Одлучили смо да кренемо правцем којим је прошла бригада.

У некој долини јужно од нас чуло се дозивање. Помислили смо да су то делови наших јединица. Нисмо се јавили, јер се могло догодити да то буде и непријатељ. Чекали смо неко време, али из тог правца нико није долазио. Само се сад чуо туп удар секире и дозивање, које због даљине нисмо могли разумети. Прошло је нових петнаест минута. Шта да радимо? Да идемо и проверимо ко је у долини? Договорили смо се да ја пођем, а Нико да сачека да не би однекуд наишле случајно јединице које смо очекивали.

Растанак нас је узбудио. Помислио сам: „Може се врло лако десити да се више никада не видимо“.

Спустио сам се опрезно низ стрму страну. Удари се кире су се чули све јасније. Осетио сам и мириш дима. Пузећи између дрвећа привлачио сам се ватри. Неколико силуете су промицале тамо-амо, нисам могао распознати јесу ли то наши или непријатељеви војници. Кад сам се примакао сасвим близу чуо сам ријеч „друже“. Устао сам и упутио се к ватри. Око ње су били борци из Крагујевачког батаљона, међу којима и неколико рањеника. Изненадили су се када су ме угледали. Није било много времена за разговор. Рекао сам им да угасе ватру и објаснио им наређење штаба бригаде — да одбаце све сувишно, да са собом узму што више бомби, муниције и лакшег оружја. Одиста су тешко могли да се помире с тим да оставе комору и уз то поједине личне ствари с којима се, може бити, нерадо растају. Али друге није било.

Испели смо се на пропланак, где нас је чекао Нико. Било нас је око четрдесет бораца. Јака група, што улива поуздање. Сада је већ лакше. Борба се никде унаоколо не чује. Пробијаћемо се сами, за бригадом.

Нисмо далеко одмакли кад најђосмо на остављене бригадне и батаљонске коморе. Коњи су стајали, натоварени казанима и опремом. Даље нису могли. Испред њих се налазила висока стена, а са две стране зјапила је провалија. Тужна слика. У пролазу понеко би коње помиловао руком. То им је био последњи поздрав.

После неколико корака изгледало је да ни ми не можемо даље. Загледали смо лево и десно, али узалуд — само дубока провалија! Али куда, којим путем је прошла бригада? Да се није вратила натраг? Или је можда прошла поред нас, а ми је нисмо приметили?

Не, то није било могућно!

Изгледало је као да су колоне бригаде у земљу пропале. Поново смо трагали. Пронађосмо некакав узани пролаз, али како утврдити да је бригада баш туда прошла? Срећом, један од бораца је имао батеријску лампу. Светлост огрнујесмо шињелима. Пред нама се указаше трагови.

Бригада се овуда спустила!

Ухватисмо се за руке и почесмо силазити. Пред зору смо били у подножју.

После је све било лакше. Стигли смо делове бригаде. А кад смо се јавили штабу, командант је баш издавао наређење штабовима батаљона за јуриш на Балиновац. Онда је бригада, у стрељачком строју, извршила онај познати јуриш који је означио пробој обруча пете офанзиве.

Владо ПЕЈАКОВИЋ

КРАЈ СТОЛЕТНЕ БУКВЕ...

Зеленгора, одакле нам је претила смртна опасност готово са свих страна, била је за нама. Наше јединице су укљињале челичне препреке једну за другом, а на Балиновцу је непријатељ доживео тежак ударац баш у тренутку када је рачунао да је наступио час потпуног уништења свих наших снага које су се нашле у долини легендарне Сутјеске.

Дугачке колоне 1. дивизије силазиле су према Миљевини повлачећи се кроз густе шуме. Осећали смо преокрет у нашу корист — све је очевидније било да смо се извукли испод уништавајућег удара непријатеља. Многобројне ескадриле авиона крстариле су над ширим подручјем Зеленгоре и Сутјеске. Ми се због тога нисмо много узнемиравали, али таква активност авијације наводила је на размишљање. Можда су се толики авиони окомили на колоне рањеника и болесника, или је непријатељу на неким секторима фронта постало тескобно.

Били смо на домаку Миљевине. Нови обруч, који је ишао дуж комуникације Фоча—Калиновик, још није био раскинут. Цео дан су наши батаљони водили борбу против непријатељевих тенкова и пешадије који су настојали да нам онемогуђе да се дохватимо падина Јахорине. Авиони су надлетали наше положаје, бомбардовали и митраљирали сва места у којима су открили комору, део партизанске колоне, дим, било шта сумњиво. Болница, склоњена у шуми, очекивала је наређење за покрет. Мировало се и одмарало, више ћутало него разговарало — штедела се снага која је готово до последњег атома била исцеђена.

Око подне, не сећам се тачно датума, прдорни шум штука наговештавао је још из даљине да прети опасност. Опет бомбардовање наших положаја. Био је леп дан, пун

сунца, па смо кроз крошње старих борова зурили у модро небо, одакле је вребала опасност од непријатеља, коме овога пута, због мало муниције, нисмо могли ништа. Авиони су се окомили на наше положаје, на рејоне где се водила огорчена борба, од које је зависило да ли ћемо разбити и овај обруч и створити пролаз за јединице, спасоносни излаз за исцрпене борце и измучене рањенике. Ипак, почеле су да падају авионске бомбе и на онај део шуме у којем су се налазили рањеници. Неко викну:

— Склоните се!

Погледам: свуда само борови. Куда? Никаквих других заклона нема. Да буде још мучније, од крошњи дрвећа готово се и не виде авиони, које иначе добро чујемо, нити откачене бомбе над нашим главама. То је непријатно осећање — беспомоћно гледање у небо и чекање исхода. Група њих пође према некој гомили камења у жељи да се тамо заклони од тешких бомби. Другарица Љубица Живковић је седела покрај неке разваљене бараке и неће ни да се помери с места.

— Бежи одатле, Љубище! — повика неки друг. — Знају они за ту бараку, гађаће је!

— Нећу одавде никуда. Прислонићу се уз ово стабло! — рече она одмахнувши руком.

Стара буква је на први поглед пружала добру заштиту.

Отрчах до оне гомиле камења испод које су се већ били готово завукли они другови. Бомбе падоше у непосредној близини. Три жестоке експлозије. Онда наста мир испуњен стравичним ишчекивањем да ли је ко страдао или не. Плашили смо се да не наиђе нов налет, па се нико није помишао са свога места. Минути су пролазили, страх од новог таласа бомбардовања се смањивао, а неизвесност шта се малочас збило расла. Устали смо опрезно и гледали унаоколо. Крај старе букве угледасмо језив призор: Љубица је лежала у крви. Обе ноге јој је разнела авионска бомба. Још се држала рукама за стабло које јој није пружило заштиту. На лицу ове увек ведре и храбре другарице остао је грч од бола. Није давала знаке живота.

Сви смо били дубоко ожалошћени. Стаяли смо над њеним лешом неми и непомични. Као да нисмо верували очима. Њено пријатно чаврљање и звонки смех, њена примерна брига око рањених другова — све је нестало. Остало је лепа успомена на друга и борца, на болничарку која је с топлином обављала свој посао, пркосећи свим опасностима и не жалећи себе. Сахранили смо је под тим столетним стаблом, које, сигурно, и данас постоји.

Др Мика ПАВЛОВИЋ

МИЉЕВИНА

После пробоја на Сутјесци, пробијајући се преко Зеленгоре, Београдски батаљон је избио као претходница на место одакле се лепо видело село Миљевина и део пута Фоча—Јелеч—Калиновик.

Од почетка пете офанзиве углавном смо се кретали ненасељеним теренима. На некадашња, иначе ретка, насеља упозоравали су нас порушени зидови спаљених сеоских кућа, обрасли у коров. А сада, први пут после десетак дана, пред нама се указало село.

Радост је, међутим, била краткотрајна. На путу у долини испод нас, који је вијугао поред речице Бистрице, угледасмо немачку моторизацију — тенкове и камионе. Осежали смо се уморни и исцрпени од претходних борби и напорног марша. Уз то је киша падала готово цео дан. Застали смо и запосели косе.

У први сумрак 11. јуна 1943. добили смо наређење да са 2. црногорским батаљоном извршимо ноћу напад на немачке јединице и покушамо да се пребацитмо преко пута. Ноћ је била мрачна, а терен ка друму каменит и тежак. Колона се почела полако спуштати, једва одржавајући везу. Међу Немцима је владала тишина. Повремено би само блеснуо понеки фар или засветлауцала батеријска лампа. У ноћи је то био и једини сигнал који нам је обележавао правац кретања и служио као оријентација. Уз велики напор спустили смо се до близу саме Бистрице и запоседнутог пута.

Наједанпут, као по команди, из тенкова је започела јака митраљеска ватра. Брзо смо полегали по мокрој земљи, натопљеној кишом. Претпоставили смо да Немци пуцају само из опрезности, јер су знали да се неке наше јединице, после пробоја на Сутјесци, крећу ка комуникацији Фоча—Миљевина—Јелеч—Калиновик—Улог.

Дуго су изнад наших глава прелетали читави ројеви светлећих метака. Могли смо да их пратимо од изласка из цеви до преласка преко нас. Посматрали смо како паражи ваздух и за собом остављају дугачки светли траг. Поједини борци, савладани умором, убрзо су заспали. Није им сметала ни хладна и влажна земља, ни барице које су остале после кишне, ни рафали из немачких топова.

Лево од нас почела је борба. Крајишници су покушавали пробој. Нама је, међутим, убрзо наређено да се повучемо. Остати на овако чистом простору било је крајње ризично и опасно. Пробудили смо другове који су заспали и кренули у колони по један. Ишли смо споро, али смо у свитање већ били прилично удаљени, тако да нас више нису могли приметити.

Били смо доста далеко од места где треба да извршимо пробој. Заменик команданта 1. пролетерске Милоје Милојевић и командант 2. црногорског батаљона Божо Божовић двогледима осматрају пут и простор око њега. На наше изненађење, немачке моторизације је нестало, као да је никада ту није ни било. Само је на једном месту поред пута горела велика ватра. То су Немци при одласку нешто запалили. Сигурно су веровали да је главни правац пробоја наших јединица на другој страни, па су кренули да тамо својим снагама пруже помоћ. На такву њихову одлуку вероватно је утицао напад Крајишника на део пута Јелеч—Калиновик.

Поново је издато наређење да што брже пређемо пут и запоседнемо косе на другој страни. Борци као да су добили нову снагу, заборавили су на умор и иссрпеност. Кренули смо одмах. Део чистог простора од једног километра, који нас је раздвајао од пута, готово смо претрчали...

Поред речице је горео велики дрвени магацин с митраљеском муницијом. Из пламена се чуло пуцкетање. Нешто даље, на једној ливади, лежало је преко стотину нових бицикала. Крај њих — ранчеви и немачки шињели. Све је то оставила нека бициклстичка јединица... Око запаљеног магацина борци су скупљали растурену муницију, када су изненада око нас почеле да се распрскавају гранате. Нисмо ни слутили да је недалеко, у једној шумици, било замаскирано немачко противколско одељење, које нас је осматрало и почело да туче. Брзо смо се сјурили у оближњи поток, који је био добар заклон. Одатле смо се, један по један, на већем одстојању, пребацивали на другу страну реке, преко импровизованог мостића који су Немци саградили. На сваког борца када је претрчавао мостић отварали су директну ватру из противтенковских топова. Претрчавајући на другу страну видeo сам једног друга кога је граната

погодила у главу; пао је раширених руку, без главе, на сред пута.

Десно од нас борци црногорског батаљона газили су реку и пребацивали се. Немци их нису приметили.

Пошто смо прешли пут и прикупили се у једном зајлону на другој обали, батаљон је кренуо да запоседне косе. Комесар батаљона Војин Лукић зауставио ме је и напредио да са још два друга одем у први заселак Миљевине и набавим нешто хране, као и неколико флаша с петролејом, помоћу кога је требало запалити један мост на путу. Док су борци запоседали косе, нас тројица смо журили у правцу најближег засека.

Миљевина је партизанско село. Једно време у њој је била стационирана и наша болница и неке радионице. Већи број људи из Миљевине је у нашим јединицама. У селу је радио и народноослободилачки одбор, јер је ово подручје дуже време било у саставу слободне територије.

У засеку је владала тишина. Претпоставили смо да су куће напуштене и да никога нећемо наћи. Ипак, закуцали смо на једна врата. Појавио се старац седе косе, од око осамдесет година. Погледао нас је мало зачутјено:

— Деце, зар вас још има живих?

Одмах нам је било јасно да је и до њега допрла ненепријатељева пропаганда како су партизанске јединице потпуно уништене у кањонима Пиве, Таре и Сутјеске. Пустио нас је унутра. Били смо каљави, необријани и иссрпени. У кући смо нашли две жене и неколико деце.

Објаснили смо због чега смо дошли, да је наша јединица прешла пут, да се налази изнад села и да је борцима потребна храна. Рекао нам је да у селу има мало народа, али да ће он припремити све што се буде могло.

— Моје ће вам снахе то донети! — додао је.

Дао нам је и две флаше с петролејом.

На голој, влажној коси лежали су борци нашег батаљона, приљубљени уз младу зелену траву. Немачка авијација, која нас је пратила од почетка пете офанзије, почела је рано да бомбардује Зеленгору. Немци су знали да су се наше јединице пробиле преко Сутјеске и да неке од њих надиру овим правцем. Бомбардери су нас надлетали у групама и бацали товаре бомби. Сва планина била је у диму и пламену.

Немци, међутим, нису знали да је преко две стотине бораца нашег и црногорског батаљона већ прешло пут и заузело положаје на другој страни. Рачунали су да ове косе још држе њихове снаге.

Бомбардовање наших јединица које су надирале кроз Зеленгору трајало је скоро читавог дана. Знали смо да ће

нам ти напади нанети велике губитке. Уједно смо осећали колико је крупан и значајан задатак који је дат нама и Црногорцима. С положаја које смо запосели били смо дужни да у току ноћи обезбедимо пребацивање наших јединица, коморе и рањеника. Чинили смо све што можемо да нас немачки авиони не открију. Уједно смо били спремни да ове положаје по сваку цену бранимо и одржимо.

Са положаја чете, у којој сам био комесар, лепо се видео пут и мост који је требало запалити и тиме спречити евентуалне покрете немачких моторизованих снага. Мост је био дрвен, нов. На супротној страни, у проређеној буковој шуми нисмо примећивали Немце.

Један борац је добио задатак да изврши паљење. Са флашом петролеја претрчао је преко брисаног простора до моста. Убрзо смо видели пламен и дим. Борац је трчао на траг. Али тада се, са брежуљка удаљеног око две стотине метара, зачуо дугачак митраљески рафал. Немци су били у близини, контролисали су простор око моста. Друг се вратио лакше рањен. После неколико минута на мосту је нестало дима и пламена. Паљење овога пута није успело. А то се по сваку цену морало извршити. Јер — шта ће бити ако се Немци врате с моторизацијом и поново запоседну овај део пута?

Затражен је добровољац. Сви смо знали да мост штити немачки митраљез и да ће свако ко покуша паљење бити изложен његовим рафалима. Настао је тајац. Свако је гледао испред себе.

Јавио се Младен,¹ батаљонски заставник, који се тада затекао у нашој чети. Био је радник, омладинац, познат по својој храбrosti. Зато му је и поверио ношење батаљонске заставе. Али носиоце застава за овакве задатке није требало употребљавати.

Гледао сам Младена који је већ пружао заставу Марету,² исто тако необично храбром борцу. Гледао сам и команданта батаљона. Ђутећи — и он је гледао у мене. На крају је слегао раменима. По изразу лица видео сам да се слаже.

Младен је предао заставу. Узео је флашу с петролејом и почeo да се привлачи до места одакле ће најбрже притрчати мосту. Са страхом смо пратили сваки његов покрет. Два наша пушкомитраљеза била су спремна да оспу ватру на немачки митраљез у часу кад Младен буде прилазио мосту.

¹ Младен Митровић

² Маре Василић

Младен је претрчавао брисани простор. Немци су испалили неколико рафала, али га ни један метак није погодио. Радосни, посматрали смо Младена како се, скинувши шинјел, попео на мост са његове доње стране, изабрао погодно место и на дрвену конструкцију сасуо петролеј и запалио га. Избили су велики дим и пламен. Мост је горео, пламен је бивао све јачи и већи. Сада смо били сигурни да се више неће угасити.

Испод моста Младен се окренуо к нама, подигао шинјел увис и показао на рупе од метака.

Довикивали смо му да се не враћа док се не спусти сумрак...

У току целе ноћи, газећи преко Бистрице, несметано су пролазили наши борци, рањеници и комора. Сазнали смо да је само једна немачка моторизована јединица покушала покрет према Миљевини, али је наишла на борце 2. proletersке, који су обезбеђивали простор десно од нас, између Миљевине и Брада. Тенк на челу колоне био је уништен, а остали су били приморани да се врате натраг.

Ујутру је на читавом овом простору било мирно. На путу и по ливадама распознавали су се само трагови наших јединица које су у току ноћи прошли. За тим траговима кренули смо и ми.

Милорад МИТРОВИЋ РАДЕ

ТРАГОМ КОЛОНЕ

Бригадна болница је убрзано евакуисана из долине Пиве. Задужена сам да водим апотеку. Радије бих ишла у свој батаљон, али како се у овој ситуацији усprotивити? Неко и на овим местима мора бити, убеђујем себе. Формирајмо своју групу и крећемо према долини Сутјеске.

Домаћица Вуковић доноси нам ражани колач и, пружајући ми га, вели:

— Узмите ово, требаће вам. Дуг је ваш пут. Сваки дан по један залогај. Макар толико; а за мене је лако, ја остајем!

Нас четворо дијелимо колач. Скрепијем пажњу на ријеч домаћице која нас испраћа с очима пуним суза. Као да испраћа своје кћери. Љуби нас као да смо јој најближи род.

Колона је доста брзо одмицала. Освртале смо се и дugo гледале усправну фигуру домаћице која нам је махала све док нијесмо замакли иза неког брда.

Наша болничка колона одмиче преко бреговите заравни — без одмора. Као да смо постали борачка јединица. Тишина. Чује се монотони топот коња који послушно гурају кривудавим стазама носећи рањенике и санитетски материјал. Шумови људских корака готово нечујни. Погдјегдје се зачује како цвркућу птице. Тај склад колоне у покрету често ремети звук авиона. Близјимо се густој шуми. И, ево, одмор у сумраку. То је управо застанак, да притећнемо опанке за још теже маршеве.

Моја група је у сласт појела свој дио колача, а ја само један залогај. Изненада, зачуше се ретки рафали митраљеза, затим експлозије ручних бомби. Бљешти шума као да гори на све стране.

Одједном, застанак. Спотакао се коњ и рањеник је пао. Нико се не усуђује да приупита рањеника је ли се угрувао, нити он пушта гласа због болова. Он опет мора на коња, немамо носила. Стрмина, напорно и опасно спуштање. Читаву ноћ смо ишли, а везом је ко зна колико пута преношено наређење — „брже“. Нико не зна и не пита куда идемо. Слиједимо наше јединице које врше пробој непријатељевих обруча. Стога рањеници, болесници, болничарке иду темпом који задивљује.

На неком превоју колона се пореметила, коњи су посустали. Скидамо лакше рањенике да бисмо растеретили коње. Нудим коња који ми је био додијељен, али ме одбијају — јер веле да лоше изгледам и да коњ мени ипак треба. Обилазим апотеку и налазим да је све у реду. Истина, сви су мокри до коже. Срела сам Бранку Вучинић и видјела да да се, због ране у колјену, тешко креће, па сам јој дала коња. Мали чупавко, Нурко, прати ме у стопу. Недавно смо се срели и спријатељили. Хтјела бих да тога малишана извучем из ове опасне ситуације, страхујем да му се што не деси.

Настављамо покрет, али послије краћег времена — опет ватра са свих страна. Чују се поклици наших другова који јуришају. Ми идемо за њима. Имам представу као да и наша колона небораца пробија обруч. А готово је тако. Пожурујем колону. И овог пута смо срећно прошли. Са неке чистине зашли смо у шуму, па се сигурније осјећамо. Коњи посустају, падају, док људи одмичу упркос преморености и глади. Два сандука санитетског материјала, највише првих завоја, остало је на пропланку. Зар да се то остави? Стала сам поред пута и дјелила по један завој сваком борцу. Тако сам испразнила један сандук. Онај други, препун газе и разних лијекова, понијела сам на леђима до првог логоришта, где смо све то раздијелили — мало борцима, а мало рањеницима.

Планинске колибе примиле су мноштво рањеника и болесника. Киша непрестано пада. Читав дан смо се одмарали, па смо се пребацили до Mrкаљ-клада. Тамо смо били пријатно изненађени куваном говедином за ручак. Не осјећам глад, чак ни страх од опасности које вребају са свих страна — с чела и са зачелја, с бока и из ваздуха. Отупила сам на све. Заједно са болничарком Љубицом Живковић обишла сам рањенике. Када сам се вратила у колибицу и заспала, сјећам се, уснула сам своје родитеље, своју сестру. Из тога ме прену наређење за покрет. Сада је колона ишла некако веселије. Нурко је самоиницијативно нахранио и коње, а и другови су се малко окријели. На Драгош-седлу, где су били положаји артиљерије 1. пролетерске дивизије, добисмо

кратак предах. А онда — правац Сутјеска. Мучна, кривудава стаза. Најтежа дотад. Колона се миче, застаје, коњи падају, спотичу се рањеници. Колона ипак креће. Хтјела бих да нешто припомогнем, чини ми се да имам више снаге него други. Мрак. Ништа се не види. Одједном, бљесак свјетиљке и веза: „брже“! И заиста, колона одмиче нешто живљим темпом.

Рекоше — правац Зеленгора. Познатим, старим стазама. Неко ме ухвати. Зачух молећиви глас једне другарице. Кроз плач ми се обратила за помоћ:

— Врати се са мном, молим те. Пала ми је капа код ријеке. Да је не нађе непријатељ, а и незгодно је овако...

Испунила сам јој жељу, али када нијесмо нашле њену капу, поклонила сам јој своју.

Негдје на Врбничким колибама добили смо одмор. У близини је била нека јединица пратећих оруђа из 1. бригаде. Од бомбардовања на том подручју имали смо тешке губитке. Једном од другова из пратеће јединице, кога су звали Бора Јовановић, парче авионске бомбе одсјекло је обје ноге. Превијао се од болова, палацао језиком од жеђи, и једва прозборио једине, посљедње ријечи: „Помози ми, докторе!“

Због губитака од бомбардовања повећавао се прилив рањеника у болницу. А то је све нас озбиљно забрињавало. Предстојао нам је најтежи задатак — пробој. А наша колона се кретала иза јединица 1. пролетерске бригаде, којој је било повјерено раскидање обруча на Балиновцу.

Прбој! Или — или. Рекоше нам да и „неборци“ морају, у случају потребе, прихватити борбу. Сви способни за ношење оружја кренули су у први бorbени ред. Када је почeo тaj незaborавни јуриш, тaj пролом митраљеза и бомби, поклика, учинило ми се као да се гора проломила и као да се све слило у јединствен хук и грмљавину.

Одједном, наредише: „Болница налијевокруг!“ Послушали смо, док су зле слутње пролетјеле кроз главу сваког од нас. Мало касније, ново наређење: „Напријед!“ Таман се закачили мало „завјетрине“ у позадини, а оно — покрет. Била је то зора 10. јуна — велики датум у историји 1. пролетерске. Непријатељ на Балиновцу није успио да одоли јуришнима пролетера. Пробили смо се! Побиједили смо!

Тога дана авијација је била готово без прекида над боиштем. Густе шуме примиле су наше колоне преморених бораца и рањеника у своје окриље. Како је сладак био тaj починак. Још се живо коментарисао пробој. Рањеници су ћутали. Нико од њих да се пожали. Сви трпе тегобе напорних маршева.

Избили смо на подручје Загориће и Ратаја. Опет бомбардовање. Налет иза налета. Нове гомиле мртвих и нове групе рањеника. „Тепих“ бомби разастро се у близини неке куће у којој смо били смјестили неколико тешких рањеника, док су они лакши одвучени у скровита мјеста. Срећом, није било губитака. На другој страни, тамо где је Љубица Живковић превијала рањене другове, било је прилично рањених. Морали смо тражити нове коње за потребе болнице. Изгледало је као да је, негде пред смирај дана, прошла ваздушна опасност. Посматрала сам с Љубицом како залазећи зраци сунца позлаћују неку зараван преко јаруге. Одлучисмо да тамо сједнемо и попричамо. Ипак, злокобни шум, који нам се приближавао великом брезином, опомену нас на то да за нас може бити још посла.

— Да се, Мргуде, спустимо у шуму! — обрати ми се она.

Нијесам је послушала. Једино сам је ухватила погледом како као вихор појури према шуми, да се спасе — а у ствари је летјела у сусрет смрти. Све се одиграло за неколико тренутака. Сирене штука, звиждук бомби и — Љубице више није било. С њом су погинули и неки рањеници.

Пада први мрак. Окупљамо рањене другове. Све болничарке раде пуном паром. И рањеници и болничарке с туgom помињу име погинуле другарице Љубице.

Нов покрет изведен је, упркос многобројним рањеницима и посусталим коњима (којима ни Нуркова брижна рука није могла повратити снагу), доста брзо. Остали су само најтежи рањеници, с тим да се накнадно — пошто се обезбиједи потребно људство за њихов пренос — пребаце тамо где се ми будемо налазили. Облачи се. Прави мрак. Почела је да ромиња киша. Застанак, тајац. Сјела сам на неки пањ поред стазе и — заспала. Остало сам потпуно сама, иза колоне која је већ замицала ка падинама Јахорине. Мрак и гробна тишина. Куда? Некако натрапам на кућу у којој су били смјештени тешки рањеници. Провирим унутра: мрак и страх. Пожурим натраг. Учинило ми се да се у непосредној близини води борба. Понека граната експлодира на домаку оне куће.

Кренем према Миљевини. Не осјећам никакав замор. Мислим на рањенике. Идем и застајем, тражим одговор на питање куда су се дели тешки рањеници. Да нијесу покушали да и они крену „пјешице“. Осјећам да неосјетно мрак нестаје и пуца зора. Идем, али нијесам сигурна да је то прави пут. Најзад, допрла сам до неког брда изнад Миљевине и на неком превоју застала. Већ је била пала ноћ и звијезде су жмиркале по небеском плаветнилу. Сједнем и, некако радосна у души, почнем да осматрам унаоколо

и да ослушајем борбу која се све оштрије развија. Миљевину обавила густа магла. Пушкарање. Непријатељева артиљерија туче мост на шумској прузи што вијуга испод брда на коме се налазим.

Приближавам се селу, мосту и магли која све то обавија неком тајанственошћу. Парчад гранате закачила ме по ногама. Покушала сам да претрчим мост, али нијесам успјела. Угледала сам страшан призор: на мосту висе лешеви људи и коња. Жао ми је свих другова, али се плашим од саме помисли да се сртнем с неким од познатих. Пређем мост и таман сам се удаљила неколико корака, опет експлозија гранате. Једина мисао која ме заокупља: погинути, у реду, само да ме непријатељ не ухвати живу или рањену.

Тек се стишао одјек експлозије, до мене доприје неко стењање. Почнем да се осврћем около, зовем — без одзива. Наједном, глас.

— Друже, убиј ме, не остављај ме!

Прићем ближе. Непознат друг лежао је у крви, тешко рањен у главу. Превила сам му ране, мада је било сигурно да му нема лијека. Како је страшно бити беспомоћна онда када је другу помоћ најдрагоценја. Покушавала сам да с њим поразговарам. Он је, с времена на вријеме, понављао ону убитачну молбу: „Убиј ме!“ Питала сам се што да преузмем. Како га оставити у ропщу? Да му услишим молбу и прекратим му болове — зар би то било правично, друштварски?! Он је заћутао, као да је прислушкивао моје размишљање. А ја сам била непоколебљива у томе да му не остварим његову гласну жељу. Можда ће се спasti, јер што све човјек не издржи и не преживи!

Поћем напријед, можда ћу ухватити везу и упутити људе на рањеника коме треба помоћи. Никако се не мирим с помишљу да је стање тога друга безнадежно. Тумарам по мраку, и, када је магла почела да се разређује, прешла сам цесту код неке куће, па продужим травњаком, да ми се не чује ход. Наиђем на чесму, напијем се и освјежим. Онда дођем до неког порушеног моста. Пређем поток онако обувена. На цести угледам — тенк. Устукнем, а онда ипак прићем непокретној гвожђурији чим угледах да су му гусенице покидане. Завирим у тенк и тамо нађем опасач са упратичем, што ми је управо остало као једина предметна успомена са Сутјеске. Куда сада — питала сам се. Случајно, на двеста-триста метара угледах утрту стазицу којом су наше колоне скренуле са цесте. Пођох тим правцем до раскршћа, па онда обрнем десно путељком који води поред цесте Миљевина—Фоча. С времена на вријеме отпочинем наслоњена на тарабу која се налази поред пута или на набрекле жиле неког стародревног стабла. Опет: што ли је са оним рање-

ним другом? Ето, зове ме или ми се то само причињава. Поново себе преиспитујем: да ли сам све урадила за њега, да ли је требало прекратити патње човјеку који је био у самртном ропцу?

Размишљања прекиде рески шум митраљеског рафала. Нијесам претпостављала да је непријатељ тако близу. Али не помакох се с мјеста. Нијесам имала снаге да бјежим. Ипак, опасност прође. Посматрала сам некако неодређено око себе док ми се поглед није задржао на стаду овације које су очигледно биле узбуњене, као да је вук међу њих упао. Чобани су плакали и некако су се сви, и овце, и чобани, и четири или пет другова који су јурили стадо, приближавали мени. Неколико њих је сјело поред мене. Питам их што то раде, из које су бригаде.

— Што те се то тиче! Ми смо са Сутјеске, другарице! Гладни смо. Гањамо једно јагње!

— Није то исправно, другови! — рекла сам им гласом који није пријетио, већ подсјећао на неке наше обавезе према народној имовини, на неки ред кога се ми морамо придржавати и сада.

Они су ме тако прекорно погледали да сам се стварно препала.

Група гладних, који су самоиницијативно покушали да дођу до хране, нестаде за трен ока чим мало јаче запуцаше непријатељеви митраљези. Остадох сама.

Бол у лијевој нози отежавао ми је кретање. Петна жила укочила ми је читаву ногу као да је била прикачена уз челичну шипку. Најзад, са супротне стране угледах колону од неколико коња. Болнички курир ми рече да је упућен по рањенике, ако их негдје има. Наравно, упозорила сам га на мјесто где је остао онај тешко рањени друг. Неко ме попео на коња и дао ми правац кретања. У ствари, коњ је ишао путем који му је, изгледа био, познат и добро ме довео. Док сам се кретала тим путем, авиони су кружили на широкој просторији, лијево од стазе којом ме је носио коњ. Сада сам била све нестрпљивија, жељела сам да се што прије нађем у саставу своје јединице. Самоћа ме дотада психички крајње исцрпла, једва сам чекала да се укључим у ону колону у којој се, упркос препрекама које савлађујемо, увијек налазе нови извори самопоуздања. Коњ ме сада вукао уз неко брдо прекривено ситним шеваром. Утрта стаза не изазива никакве сумње да сам негдје залутала. И заиста, убрзо уђох у означену село и тамо натрпах баш на апотеку и болницу моје дивизије.

Љубица ВУКАНОВИЋ